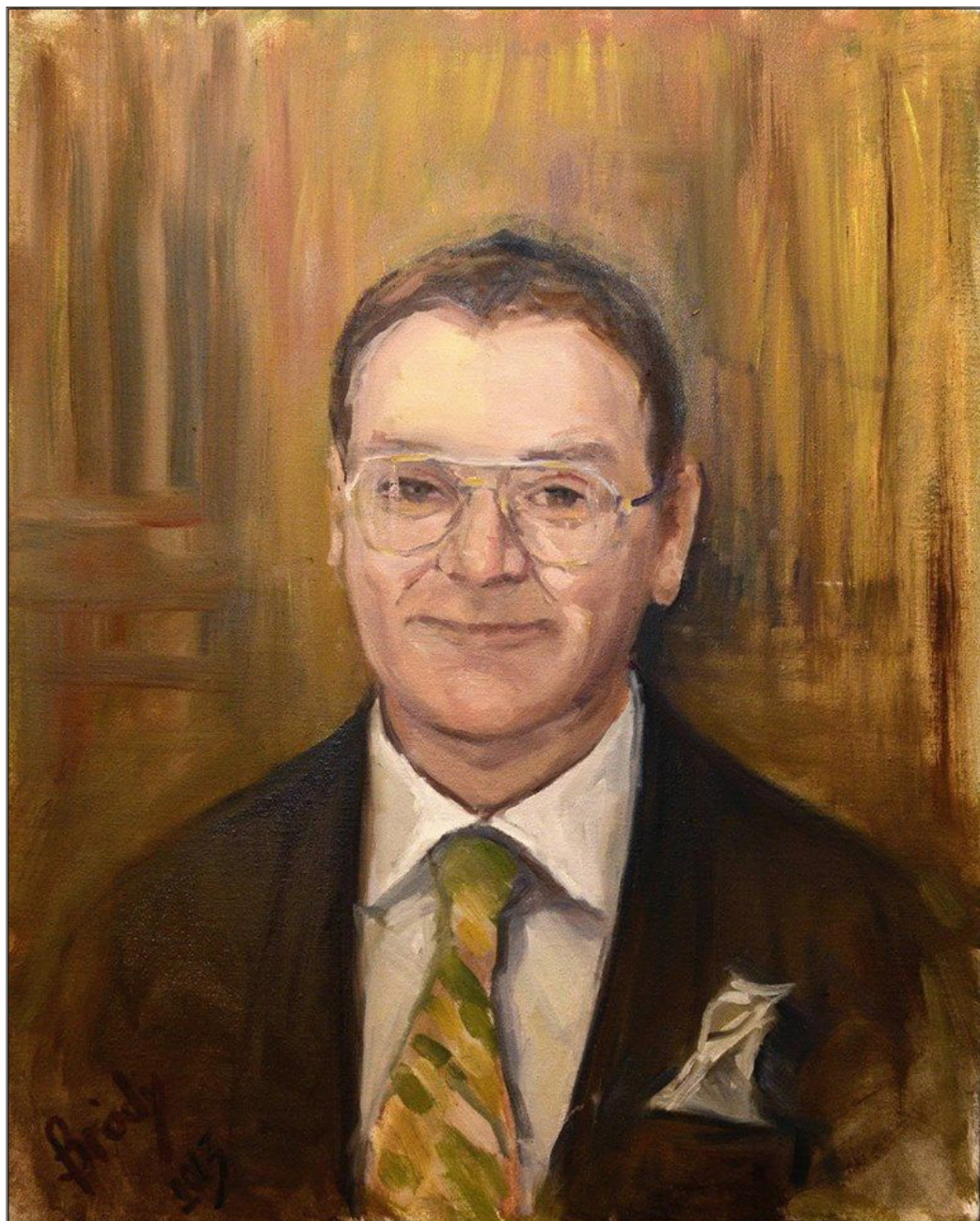

STUDIA IN MEMORIAM
STEPHANI UDVARI

СТАТІ НА ЧЕСТЬ 70-ЛІТЯ
ІШТВАНА УДВАРІЯ

Studia in memoriam Stephani Udvari
Статії на честь 70-ліття Іштвана Удварія

Bródy András: Udvari István portréja
Андраш Бровді: Портрет Іштвана Удварія

Studia in memoriam Stephani Udvari
Статї на честь 70-лїтя Іштвана Удварія

A 2020. december 5-i Udvari István
tudományos online emlékkonferencia anyaga

Матеріали науцнуй онлайн-конференції
памняти професора Іштвана Удварія
(5. децембра 2020. р.)

Budapest
2022

Kiadja Hodinka Antal Ruszin Értelmiségi Egyesület (HORUE)

Fővárosi Ruszin Nemzetiségi Önkormányzat
VI. kerületi Ruszin Nemzetiségi Önkormányzat

Szerkesztette
Lyavinecz-Ugrin Marianna
Káprály Mihály
Zoltán András

Technikai szerkesztő:
Lyavinecz-Ugrin Szergej

ISBN
978-615-6144-03-4

© A szerzők, 2022

Készült az Érdi Rózsa Kft. nyomdájában

Felelős vezető: Juhász László

E L Ő S Z Ó

A Hodinka Antal Ruszin Értelmisségi Egyesület (HORUE) és a VI. kerületi Ruszin Nemzetiségi Önkormányzat 2020. december 5-én nemzetközi tudományos online emlékkonferenciát tartott a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke alapítója és első vezetője, a HORUE egyik alapítója, Udvari István egyetemi tanár (1950–2005) emlékére születésének 70. és megrendítően korai halálának 15. évfordulója alkalmából. Az emlékkonferencián mintegy tíz előadás hangzott el. A magyarországi résztvevőkön kívül online kapcsolódtak be vendégek Lengyelországból, Szerbiából, Szlovákiából és Ukrajnából is.

A konferencia résztvevőit köszöntő beszéddel üdvözölte dr. Ljavinyec Sztjépan a HORUE, a Ruszin Világkongresszus és a Ruszin Világtanács elnöke. A konferencia megnyitóján az Udvari család nevében a professzor úr lánya, Udvari Judit szólalt fel.

A konferenciakötet szerkesztői köszönetüket és elismerésüket fejezik ki Udvari Erzsébetnek és Udvari Juditnak a kiadvány elkészítéséhez nyújtott segítségért, főleg a családi archívumból rendelkezésünkre bocsájtott fényképekért.

Jelen kiadványunk a konferencián elhangzott előadások alapján készített tanulmányokat teszi közzé, továbbá tartalmaz néhány olyan cikket is, amelyek valamilyen okból nem hangozhattak el a konferencián.

СПЕРЕДСЛОВО

5. децембра 2020. рока Вседержавное Общество Русинської Інтелігенції имени Антонія Годинкы (ВОРИАГ) и Русинське Національне Самосправованя VI. района Будапешта організовали меженародну научну онлайн-конференцію памняти основателя и первого руководителя катедры украинської и русинської філології Ніредьгазської высшуй школы, єдного из основателюв ВОРИАГа професора Іштвана Удварія (1950–2005), вручену 70-літю од дня роження и 15-тым роковинам од дня його передчаснуй смерти.

На онлайн-конференції прозвучало 10 докладув. Окрем мадярських учених онлайн выступили колеги из Польщі, Сербії, Словакії и України.

Участникув конференції привітствовав предсідатель ВОРИАГа, Світового Конгреса Русинув и Світовуй Рады Русинув Др. Степан Лявинец. На отвореню конференції од имени фамілії Удварі выступила Юдіт Удварі. Редакція зберькы є велмы вдячна вдові професора Іштвана Удварія Ержейбет и доньці Юдіт за помуч у ріхтованю виданя, особо за фотографії, надані нам із фамільного архіва.

У сей том зобрані доклады, котрі прозвучали на конференції и поєдні статї, котрі зо вшелияких причин не были голошені на ній.

МИХАИЛ КАПРАЛЬ
Будапешт-Ниредьхаза

ДНИ И ГОДЫ С ИШТВАНОМ УДВАРИ

С Иштваном Удвари мы встретились в понедельник 17 февраля 1997 года на кафедре украинской и русинской филологии Ниредьхазского педагогического института имени Дёрдя Бешшенеи. Ранним утром в тот день я прибыл рейсовым автобусом из Ужгорода. Приехал, потому что венгерский славист каждый вечер звонил по телефону моей сестре (я жил с семьей в университетском общежитии, своего телефона у меня не было) и настоятельно просил меня приехать к нему в Ниредьхазу. Прибыл я, что называется, без языка. Вся информация, которой я обладал на момент приезда в совершенно незнакомый для меня город, был адрес: Сечени, 17. Именно здесь жил с семьей Иштван Удвари, которого, впрочем, в 8 утра уже не было дома. Его жена Эржика каким-то непостижимым образом сумела мне объяснить, что муж уже уехал на работу и мне также нужно сесть на 8 автобус ...

Уже не помню, кто мне помог сначала выйти на нужной остановке автобуса, а потом и разыскать кафедру в главном корпусе института на 2 этаже. Хорошо помню улыбку, с которой меня встретил хозяин кабинета. Одарив меня с порога замечанием, что внешне я, на его взгляд, типичный лемко, Иштван Удвари тут же предложил мне должность украинского лектора на его молодой кафедре. На что я смущенно заметил, что не владею венгерским языком и вообще у меня никаких планов по трудоустройству за границей нет, да и защита диссертации в Киеве на носу... На это мой собеседник безапелляционно заявил, что людей со знанием венгерского на кафедре предостаточно, а ему нужен лингвист, ориентирующийся в славистике, а я, мол, владею русским, украинским и словацким (в то время я на Закарпатском областном радио вел передачи на словацком языке), а моя новая должность защите диссертации никоим образом не помешает, как и выполнению прямых обязанностей на кафедре русского языка в Ужгородском университете, где я тогда трудился... Видя мое некоторое замешательство, заведующий кафедрой решил меня поддержать, мол, сейчас придет Сергей... Какого же было мое изумление, когда прямо на лестнице перед центральным корпусом, где мы его ждали, я встретил хорошо мне

известного еще со студенческих лет Сергея Панько, моего первого работодателя в Ужгородском университете. Именно при нем во втором семестре 3 курса стационарного отделения филологического факультета мы вместе с однокурсником Игорем Бучиком делили ставку лаборанта кафедры русского языка, которой он руководил. Правда, и я, и мой начальник не задержались тогда в Ужгороде. Уже в следующем году я уехал в Санкт-Петербург (тогда еще Ленинград), а он вскоре — в Киев. Уже студентом-журналистом в столице Украины, куда я приезжал в летние месяцы на практику, я навещал его в Министерстве образования на Крещатике, где он работал в середине 80-ых годов прошлого века. И вот спустя 10 лет столь неожиданная встреча в провинциальном венгерском пединституте! Оказалось, Сергей Панько, лектор украинского языка на кафедре у профессора Удвари последних лет, не меньше заведующего кафедрой ожидал „сменщика”, на роль которого заведующий кафедрой определил меня, кажется, еще задолго до моего согласия. Надо признать, аргументы моего будущего завкафедрой: заработная плата (раз в десять выше моего суммарного жалования на трех работах в Ужгороде) и оплачиваемая пединститутом двухкомнатная квартира со всеми необходимыми в быту вещами, которая по статусу приходилась лектору иностранного языка, оказались сильнее всех моих предубеждений и сомнений. В тот же день в моей „венгерской” трудовой книжке появилась запись о приеме на работу. Иштван Удвари в деле административного продвижения этого кадрового вопроса был гораздо непреклоннее и решительнее меня самого. Не могу с уверенностью утверждать, что он не усомнился во мне уже следующей ночью, когда я разбудил его своим телефонным звонком. Разительные перемены в моей служебной биографии не выдержал мой ослабленный зимним авитаминозом да и всей постсоветской действительностью организм. Посреди ночи в моем новом месте жительства у меня случился астматический статус, и профессору ничего не оставалось, как вызвать скорую и вместе с медиками приехать в качестве переводчика за мной. Мои спасители особо не церемонились и прямо в квартире ввели внутривенно изрядную дозу стероидов, а для пущей верности отвезли в реанимацию. К утру я немного пришел в себя, но экстрим для меня не этом вовсе не закончивался. Начиналась моя трудовая биография под руководством Иштвана Удвари. Рано утром чуть ли не прямо в реанимационную палату на улице Шовштои в Ниредьхазе, забежал он, мой новый работодатель и, как оказалось, умелый

„терапевт”, со своим неперменным кожаным портфелем в руках и непреклонной улыбкой на лице, и как ни в чем не бывало, прямо по свежему снежку лесом (так было короче) препроводил меня на кафедру... Так несколько трагикомически начинались мои трудовые будни в Ниредьхазском пединституте имени Дёрдя Бешшенеи. Чуть ли не в тот же день профессор принес несколько книг и попросил написать на них рецензии. Я с головой окунулся в работу, новые публикации из области русинистики очень заинтересовали. Перед напористостью и целеустремленностью моего профессора, кажется, не устояла и коварная болезнь, по крайней мере, в ниредьхазскую реанимацию я больше не попадал... Буквально в течение следующих пару дней к сущей радости инициатора этих публикаций я подготовил рецензии (на первый том новосадского издания „Српско-русински речник” и книгу Ласло Дэжё „Деловая письменность русинов в XVII-XVIII веках”), которые вскоре и были помещены в кафедральный сборник „Наукові дослідження в галузі української та русинської філології” под редакцией Иштвана Удвари (Nyíregyháza, 1997).

Радовал меня, несомненно, сам факт легализации моей деятельности в области русинистики, о чем я не смел и мечтать в Ужгородском университете. Тем более, что на новой для меня кафедре я получил доступ ко многим книжным раритетам, о которых раньше в лучшем случае только слышал краем уха. Русинистика в СССР была запрещена, большинство досоветских публикаций было уничтожено. Библиотека, собранная профессором Удвари к середине 90-ых годов прошлого века, была уникальной и представляла огромный интерес для всякого, интересующегося культурой русинов. Достаточно просторный кабинет заведующего был заставлен всевозможными книжными полками, забитыми славистическими изданиями. У меня был ключ к кафедре, которая состояла из небольшой комнаты секретарши и собственно кабинета завкафедрой, который никогда не закрывался, и до позднего вечера я был волен удовлетворять свою исследовательскую любознательность.

Вся первая половина моего рабочего дня была занята преподаванием и параллельной работой над словарями и учебниками по украинскому языку. Уже в первые дни я получил от завкафедрой тетрадь с несколькими уроками для изучающих украинский язык (небольшой текст и комплекс упражнений к нему), которую до этого готовил кто-то из студентов. Мне было рекомендовано подготовить учебник для изу-

чения украинского языка венгерскими учащимися по этому образцу. Поскольку я никогда не работал с иностранными студентами, изучающими русский язык, я только гораздо позже узнал в этой рукописи студенческий перевод на украинский язык известного учебника русского языка для иностранцев С. А. Хаврониной „Говорите по-русски”. Иштван Удвари, конечно же, хорошо знал об этом, однако не счел нужным сообщить мне. Мой предшественник Сергей Панько подготовил замечательный учебник украинского языка, однако его новаторский характер и исследовательская глубина оказались не по плечу нашим студентам. И как я теперь понимаю, мой профессор решил вернуться к хорошо испытанным в венгерской аудитории учебникам. Как показало время, он оказался целиком прав. Ибо прагматическая цель – кратчайшим путем достичь результата – была достигнута. Учебник для венгерских учащихся „Розмовляймо українською” выдержал несколько изданий, в том числе и в Украине, где дефицит подобной литературы ощущается до сих пор. Помню, в то время меня мучил вопрос авторского права. Я попросил Иштвана Удвари хотя бы упомянуть венгерское издание 1975 года в предисловии к учебнику, что он и сделал. К тому же, уже тогда, в конце 90-ых годов, на одной из научных конференций в будапештском Российском культурном центре на улице Андраши я встретил Серафиму Алексеевну Хавронину и поделился своими сомнениями... Она нас великодушно простила за этот плагиат, то бишь использование структуры в целом и некоторых тем ее популярного учебника...

Иштван Удвари умел защищать принятые решения. Помню, привез наш завкафедрой после одной из зарубежных поездок украинско-чешский словарь, изданный в Праге, и объявил, что на его основе будем формировать украинско-венгерский словарь. Мы, носители украинского языка советской редакции, замечали в нем порою явные отклонения от привычных для нас литературных норм. Пытались как-то донести свои опасения руководителю проекта. Настоящие дебаты развернулись, помню, например, вокруг целесообразности включения в словарь прилагательного „мавський” от наименования мифического существа „мавка”. Интересно, что позже многие, как нам казалось тогда, нарушения, переключались в академические издания современного украинского литературного языка. И венгр Иштван Удвари, самостоятельно изучающий украинский язык уже в процессе создания и функционирования кафедры в Ниредьхазе, как оказалось, во многом предугадал пути развития украинской лексикографии...

Однажды приняв решение, Иштван Удвари не отступал. В основе всех его достижений – упорный труд и непоколебимая воля исследователя. Несколько раз мне довелось побывать в родительском доме ученого в селе Эперйешке на нынешней украинско-венгерской границе. В те годы преимущественно аграрный регион переживал не лучшие времена. Достаточно сказать, что самым востребованным среди крестьян был тогда трактор с механизмом для выкорчевывания плодовых деревьев. При социализме здесь активно занимались выращиванием яблок, а в те годы приходилось уже избавляться от деревьев, дабы не платить лишний налог на них, ведь вывоз этой продукции в СССР практически в одночасье прекратился. Венгрия перестраивала свою экономику в новых условиях... Немолодые уже родители Иштвана Удвари нуждались в помощи, поэтому лишним рабочим рукам всегда были рады. С увесистой мотыгой в руках профессор оставался таким же максималистом, как и за письменным столом в Ниредьхазе. Помню, мы с сыном, крепким тинейджером-спортсменом, не успевали вдвоем собирать и заносить во двор картошку, выкопанную им единолично... Мне кажется, этот образ нашего профессора с огромной мотыгой в руках, который тащит за собой бригаду, наиболее точно передает ситуацию на нашей кафедре второй половины 90-ых годов и начала 2000-ых. Властный, хорошо осознающий цели и пути их достижения хозяин, и члены одного патриархального сообщества, которые пять а то и шесть дней в неделю, каждый на своем месте и в силу своих возможностей, выполняют поставленные перед ними конкретные задания. Беспрекословное единоначалие, непоколебимая воля и личный пример лидера, как мне кажется, и привели кафедру и ее членов к тем результатам, которые в начале 2000-ых приятно удивляли славистическое научное сообщество.

Удивительная целеустремленность в достижении цели проявлялась не только на научном поприще. Однажды вместе с любимицей, дочерью Юдит, профессор никак не мог добраться к родителям в Эперйешке. Там же на остановке автобуса принял решение купить собственный автомобиль. На следующий день записался на водительские курсы. Я помню, с каким трудом давались ему, пятидесятилетнему гуманитарии, водительские навыки. Но вскоре он таки ездил на своей цвета морской волны малолитражке Suzuki Swift венгерской сборки. Помню, путешествовали с ним на этой машине даже к моей теще в Закарпатье. Водительское мастерство в полной мере ему уже, конечно,

не далось, но и избежать автоаварий в своей недолгой карьере автолюбителя ему посчастливилось.

В целом отношение профессора к техническим новшествам начала нового тысячелетия, впрочем, как и у большинства его ровесников, не отличалось особым энтузиазмом. Помню, как он в начале нулевых годов безуспешно, правда, пробовал остановить массовое появление мобильных телефонов хотя бы на вузовской кафедре и в наших аудиториях. Нашей молодежи какое-то время даже приходилось прятать свои гаджеты в присутствии завкафедрой, который считал, что частые разговоры лишь мешают научной и учебной деятельности преподавателей и их студентов. Впрочем, неумолимая поступь цивилизации вскоре взяла верх над консерватором. Не без влияния близких, да и собственного признания всех объективных преимуществ модного устройства, профессор таки вскоре оказался одним из многочисленных к тому времени обладателей современного и надежного средства связи.

Насколько я помню, наш профессор никогда и не пытался самостоятельно работать на компьютере, тем более сменить шариковую ручку на клавиатуру еще одного к тому времени вездесущего устройства. Писал от руки крупными угловатыми буквами и передавал написанное своему бессменному секретарю Валерии Прислупской, иногда, стоя рядом с ней у компьютера, наговаривал что-то срочное. После этого тексты приходилось править, и то неоднократно. Меня лично подобная практика не устраивала, помню, и я предпочел методом тыка освоить компьютер, который остался от прежнего хозяина кабинета. Ситуация с компьютерной грамотностью на кафедре несколько улучшилась с началом работы над словарями. На кафедре появилась новая сотрудница, наша выпускница Рената Романюк, которая не только хорошо освоила компьютер, но и могла помочь всем, кто пытался на нем работать. Для решения более сложных задач в этой области началось активное сотрудничество с замечательным ужгородским русинистом Игорем Керчей, который наряду со своими феноменальными достижениями в области науки и культуры в целом, оказался специалистом высокого уровня и в области информационных технологий.

Отсутствие элементарных навыков работы с новой техникой у профессора приводило зачастую к техническому браку публикаций. В нескольких книгах, где в тексте использовались буквы из церковнославянского языка, на их месте оказались напечатанными вовсе не-

Слева направо стоят: Михаил Капраль, Ангелина Хедеш, Иштван Удвари, Рената Романюк.

Сидят: Андреа Абони, Валерия Прислупски,

понятные читателям графические символы. В типографии просто не оказалось нужного шрифта типа Times OldRus, а вовремя среагировать было некому по причине незнания языка его сотрудниками... Впрочем, главной причиной подобных неурядиц, на наш взгляд, была все же одна ярко выраженная особенность характера нашего необычайно живого и деятельного завкафедрой. Выход каждой из многочисленных книг сопровождался необычным эмоциональным подъемом у Иштвана Удвари, и проистекающей отсюда спешкой на завершающем этапе работы над очередным изданием. Практически всегда он единолично привозил свежепахнувшие типографской краской новые издания, и тут же бóльшая их часть упаковывалась, вручную надписывалась самим профессором адресатам Венгрии, ближнего и дальнего зарубежья и немедленно отсылалась на почту, благо ее отделение находилось рядом в соседнем корпусе студенческого общежития...

Причем эта неимоверная целеустремленность и энергичность учебного не спадала по мере роста общего числа изданий, подготовленных им и его сотрудниками как на кафедре украинской и русинской филологии Ниредьхазского педагогического института имени Дьёрдя Бешшеней (с 2000 года – Ниредьхазской высшей школы), так и за ее

пределами. В период с 1993 по 2005 год Иштван Удвари подготовил и издал в области славистики более семидесяти книг, сотни научных статей и докладов, энциклопедических статей, рецензий и т. п. С высоты прожитых лет кажется, что ниредьхазский ученый предчувствовал свою раннюю кончину и поэтому спешил выполнить предначертанную свыше жизненную программу в отпущенные ему годы жизни...

Было бы неправдой сказать, что столь напряженный ритм кафедральной деятельности нравился всем ее членам. Тем более, что рядом, на других кафедрах и подразделениях провинциального вуза мирно текла другая жизнь – неторопливая и куда менее кипучая. Не мог этого не понимать и наш профессор. Но, похоже, никогда так и не усомнился в правильности своей жизненной позиции. Вот закончим словарь, издадим учебник и т. п., говорил профессор, сможем немного отдохнуть... Поедем наконец, Миши (это он ко мне так обращался в неформальной обстановке), с экспедицией в твою Остурню! Профессор знал о моем происхождении по отцовской линии из исторической области Спиш, и ему, по-видимому, было приятно всякий раз подчеркнуть ведущую роль именно моих сородичей в становлении Мукачевской грекокатолической епархии, едва ли не единственной институцией, которая опекала и развивала не только религиозную жизнь, но и в целом способствовала культурному развитию русинов Австро-Венгерской монархии. XVIII век был излюбленным периодом русинской истории Иштвана Удвари. Исследования реформ Марии Терезии, документов эпохи, легли в основу многих его книг. Возможно, многолетняя исследовательская деятельность наложила свой отпечаток и на мировоззрение ученого. Думаю, не преувеличу, если назову профессора Удвари монархистом, не раз при мне он восторгался неспешной и упорядоченной жизнью времен славной императрицы и ее сына... Увы, выбраться в Татры с нашим профессором мы так и смогли. Путешествовали мы с ним разве что по многочисленным материалам урбариальной реформы, в частности, именно с его помощью я познакомился со своим прямым предком (благо, в то время в Остурне был только один носитель моей фамилии), представленным в материалах урбариальной реформы Марии Терезии последней четверти XVIII века.

С другой стороны, мы, сотрудники кафедры, и сами прекрасно понимали, столь напряженная и результативная деятельность на педагогическом и научном поприще – залог нашего будущего. Тем бо-

лее весьма наглядным и печальным примером была судьба соседних кафедр французского и итальянского языков, которые начали функционировать в нашем вузе в бурные и многообещающие 90-ые годы прошлого века вместе с нашей, и которые уже на наших глазах спустя десятилетие прекратили свое существование...

Неоднократно, уже под вечер, уходя домой, профессор вытягивал и меня из-за компьютера и мы шли в ближайшее кафе, чаще всего на улицу Гарибальди, где он заказывал одно „большое” себе, и „маленькое” для меня пиво, и мы общались уже в неформальной обстановке. Говорили мы, как правило, о наших научных изысканиях. Помню, как он сокрушался по поводу неудавшейся, по его мнению, поездки в Словакию в архив Хиадора Стрипского. По всем косвенным нашим предположениям, да и опираясь на публикации самого видного русиниста в периодических изданиях 1940-ых годов, в его архиве должны были остаться материалы к словарю русинского языка. Увы, но тех многочисленных тетрадей со словарными материалами, о которых писал Стрипский, в архиве не оказалось. При этом, как следует из записей архивариусов, наследие уже после смерти ученого-русиниста в 1946 году посещал один известный исследователь из противоборствующего украинофильского лагеря. Увы, обсудить даже столь животрепещущие научные вопросы, поделиться своими сомнениями иногда возможно лишь в таком неформальном разговоре с коллегой, которому доверяешь. Без достаточных на то сведений ведь не будешь обвинять публично своего предшественника, пусть даже он всю свою жизнь посвятил украинизации русинского сообщества...

Сущность научного поиска – достижение истины. Увы, иногда ученый вынужден принимать во внимание идеологические, политические факторы. Как я уже неоднократно заявлял, научный подвиг Иштвана Удвари заключался в том, что он единственным из всей научной общественности своего времени сумел вырваться из устоявшихся на протяжении нескольких поколений ученых антирусинской позиции в академических кругах. Причем наш профессор был связан с этой академической средой непосредственными узами, в частности, в лице своего научного руководителя Ласло Дежё, которому всегда оказывал свое уважение и благодарность. Подробнее об этой ситуации я говорил в своем выступлении на конференции памяти профессора Иштвана Удвари в 2010 году, материалы которой были напечатаны. Увы, инерционность позиции в русинском вопросе научной обще-

ственности в академических кругах коммунистических стран бывшего Варшавского договора чувствуется и до наших дней. Помню, как мой уважаемый венгерский коллега в своем докладе на научной конференции лет десять назад великодушно посоветовал русинам развивать свою культуру и, в частности, литературный язык, конкурируя с достижениями украинистов, мол, у нас демократия! Это после варварского уничтожения коммунистическими режимами всех достижений русинской культуры и науки к середине XX века, к тому же горстке пусть и отчаянных, но все же в большинстве своем непрофессионалов, добиться паритета в научном противостоянии с армией ученых, поддерживаемых государством с 40-миллионным населением и многочисленными профессиональными украинистами в соседних странах? Ответил я ему тогда, правда, лишь мысленно, а опубликовал, как видите, свой ответ лишь в сегодняшних воспоминаниях о скромном профессоре из провинциального венгерского вуза, который одним из немногих посмел восстать против сложившихся обстоятельств, сформированных во времена диктаторских режимов в странах Восточной и Центральной Европы. Вспоминаю я также, как совсем недавно, года два назад, в Братиславском университете на заседании ученого совета по присвоению звания доцента одной из сотрудниц Института русинского языка и культуры, который действует при Пряшевском университете, уважаемый историк, член научного совета флагамена высшего образования Словакии, публично засомневался в целесообразности существования самое русинистики в Словакии. Зачем вам эти сложности, вопрошал он, подкрепляя свое недоумение странным для нас, присутствующих русинистов, аргументом, мол, и коллега мой, украинский, того же мнения... А ведь ситуация в начале 90-ых годов прошлого века по отношению к русинскому вопросу в академических кругах была, мягко говоря, и вовсе безутешной для сторонников возрождения русинистики, науки о языке, литературе, истории и культуры в целом маленького восточнославянского народа в Карпатах.

И вот именно на подобном антирусинском фоне вовсе неожиданно в 1992 году, и даже не в славянском государстве, где еще жили люди, которые помнили историю своего народа, и не в США, где во второй половине XX века еще выходили русинские периодические издания, а в Венгрии принимается решение об основании кафедры украинской и русинской филологии в Ниредьхазском педагогическом институте имени Дьёрдя Бешшенеи! Но если в Венгрии, то почему в провинци-

альном вузе, а не в Будапештском университете, где еще в 1919 году и была основана первая научная русинская институция? Потому, что именно в Ниредьхазе жил и трудился Иштван Удвари. И вот тут встает следующий вопрос. Почему, по какой причине именно этот венгерский славист отошел от привычных канонов, принятых в отечественной науке послевоенного времени? Мне кажется, причина кроется в семейной родословной основателя кафедры в Ниредьхазе.

Помнится, еще в 1998 году после выхода небольшого томика Шандора Петефи по-русински, который осуществил Игорь Керча, я поинтересовался у Иштвана, кто такой Иштван Дьёрдь Жменяк? Он значился тем меценатом, благодаря которому собственно появилось это издание в Ужгороде. Почему я спросил именно об этом? Фамилия Жменяк, благодаря писателю Михаилу Томчанию и его роману „Жменяки”, хорошо известна в Закарпатье, а я знал и носителя этой фамилии из Дравец (сегодня часть Ужгорода), он работал учителем физкультуры в нашей школе. Именно этот населенный пункт значился вместе с криптонимом Ш. У. и датой 20. VIII. 1998 под послесловием к книге Игоря Керчи. Это сочетание „Дравці” и „Жменяк” показалось мне тогда вполне органичным, но откуда здесь традиционно венгерское „Иштван Дёрдь”? По-видимому, озадаченный именно этим, я поинтересовался странностью у профессора. В ответ он лишь загадочно улыбнулся, а я особо и не любопытствовал далее. Принял за обыкновенность для того времени, когда не каждый в Ужгороде готов был публично выразить свои прорусинские взгляды. Увы, много недоговоренного осталось между нами... Уже гораздо позже я узнал от сестры профессора Иштвана Удвари Марии, известного ниредьхазского педиатра, что у них с братом была ужгородская прабабушка по отцовской линии, которая совсем не говорила по-венгерски, и звали ее Мария Жменяк! Это потом уже, зная о склонности профессора оставлять подобные загадки в книгах, которые он опубликовал или как-то участвовал в их появлении, все стало понятным для меня. Ведь у профессора Иштвана Удвари, как это часто практикуется и у сегодняшних католиков и грекокатоликов, было два имени – István György, и только одно из них, Иштван, было общеизвестным, а второе – Дьёрдь, известно лишь членам семьи, официальным государственным органам, может быть, еще однокурсникам и одноклассникам ученого. А прабабушка ученого, поскольку жила в Ужгороде и не знала венгерского, была, значит, из преимущественно русинского соседнего села

Дравцы. Криптоним Ш.У., понятно, расшифровывается как Штефан (русинское соответствие венгерского Иштван) Удвари. Более того, и дата здесь, на мой взгляд, вовсе не случайна, именно 20 августа – венгерский национальный праздник, торжества на честь основателя Венгерского королевства Святого Иштвана! Да и имя Шандора Петефи, который на русинском языке представлен в издании, для всякого венгра – также символ национального достоинства и становления уже современной Венгрии. Вот такой ребус! И это всего лишь история одной из многих книг, которые появились на свет прежде всего благодаря большому сердцу и самоотверженному труду на профессиональном поприще профессора Иштана Удвари.

Поэтому сегодня вполне допускаю, что если и не причиной, то во всяком случае своеобразным импульсом к более пристальному изучению истории и культуры карпатских русинов на каком-то этапе становления будущего ученого стала для Иштвана Удвари именно эта биографическая деталь. При всей жесткости характера Иштвана Удвари, особенно если дело касалось функционирования кафедры, процесса научных поисков, публикаторской практики, был все же человеком с большим сердцем, чувствующим и способным на сопереживание. Неоднократно я был свидетелем, как глубоко воспринимал он трагическое положение русинской интеллигенции в Закарпатье. Как же так, почему лучший украинский переводчик нашего времени с венгерского языка Иван Петровций вынужден зарабатывать на хлеб насущный полулегальной перевозкой дизельного топлива в Ниредьхазу на своем стареньком Мерседесе – сокрушенно недоумевал профессор... Одно время известный русинский поэт, изрядно пропахший соляжкой, частенько заезжал к нам на кафедру. Иштван Удвари всячески помогал ему и не только в сфере книгоиздания. Когда смертельно заболела жена поэта, водил их по местным врачам...

За годы работы на кафедре в Ниредьхазе, благодаря профессору, я познакомился с многими из его гостей, видными людьми из мира науки, с которыми сотрудничала наша кафедра, и которые оставили добрый след в истории кафедры и науки в целом. С некоторыми из них у меня впоследствии наладилось творческое сотрудничество. Я благодарен Иштвану Удвари за встречу с замечательным ужгородцем, настоящим подвижником русинского возрождения нашего времени Игорем Керчой, за то, что удалось подружиться с другим интеллигентным ужгородцем Иштваном Ковтюком, которого хоть и знал многие годы

прежде в Ужгороде, но ближе познакомился с ним уже в Ниредьхазе. Подобная история моих взаимоотношений с ужгородцами случилась также с Ангелиной Гедеш, которая начала трудиться на кафедре еще до моего появления на ней, и с которой мы работали и дружили почти до самой кончины профессора, молодым Андрашем Шолтесом, известным ныне в Украине писателем. Помню, как мы принимали на кафедре дорогих гостей – фольклориста Михайла Шмайду из Словакии, славистов Александра Дмитриевича Дуличенко из Тартуского университета, Лесю Мушкетик, которая в те годы работала лектором украинского языка в соседнем Дебреценском университете, да и многих других. Наш завкафедрой всегда был радушен и гостеприимен, и, кажется, наши гости всегда увозили из Ниредьхазы только хорошие воспоминания. Помнится, приезжал к нам видный киевский лексикограф Александр Афанасьевич Тараненко и мы втроем поехали к знакому профессора Удвари виноделу в знаменитые токайские окрестности. Хозяин приехал за нами в Серенч, куда мы прибыли поездом, и сразу же отвез в богатый, обросший доброкачественным мхом, винный погреб... Спускаясь вниз по крутой лестнице, на правах принимающей стороны я, помню, пытался деликатно объяснить киевскому гостю, что наши проблемы могут усугубиться уже после выхода на поверхность. Одно дело, как вы почувствуете себя в прохладном погребе, и другое, на поверхности, где перепад температуры и выпитый вами солнечный напиток королей (токайское, по оценке еще Людовика XIV, – *„Вино королей, король вин!“*) может преподнести сюрприз всякому начинающему любителю дегустации. Вино, действительно, оказалось высокого качества и нам стоило неимоверных усилий, ограничивать себя в столь приятной компании и в столь чудном месте. Надо признать, наш киевский гость выдержал испытание с честью, а я, абориген, пытавшийся его поучать, помнится, держался из последних сил на обеде, куда нас пригласила хозяйка после винопития... К счастью, хмель быстро прошел, не помешав увлекательной беседе лингвистов с виноделом, а под вечер хозяин обратно отвез нас на станцию, любезно снабдив каждого напоследок пятилитровой емкостью великолепного сухого фурминта.

Не оставлял своих гостей без подарков и наш профессор. Каждый из них при желании получал увесистый пакет со свежими кафедральными изданиями. Помню, в 1999 году в Ужгороде проходил очередной Всемирный русинский конгресс, а при нем научная конференция,

замечу, прекрасное начинание, впрочем, не прижившееся впредь на подобных форумах русинской общественности, и я помогал профессору прямо во время его выступления распечатывать типографские пакеты с книгами и раздаривать тома Ласло Дэжева. В те постсоветские годы неимоверного эмоционального подъема на фоне ожиданий демократических перемен в русинском сообществе был огромный дефицит на подобную литературу, который, казалось, невозможно было удовлетворить. Издания, подготовленные на нашей кафедре в те годы, пользовались значительным спросом. В первые годы моей работы на кафедре я почти еженедельно ездил в Ужгород, где продолжал трудиться на кафедре русского языка в местном университете, и в моем портфеле всегда были наши издания, которые я разносил, то ли по просьбе профессора, то ли по собственной инициативе. Иштван Удвари никогда не жалел наши публикации никому, кто был заинтересован в их приобретении.

По-крестьянски прижимистый и не притязательный в быту, наш профессор умел рачительно и эффективно расходовать те финансовые ресурсы, которые в те годы добывал из различных, в основном, общевенгерских фондов. Их распорядители, конечно же замечали, что деньги, которые уходили в Ниредьхазу, использовались максимально эффективно, поэтому мы получали все новые и новые возможности развивать нашу публикационную активность. Помнится, как-то за бокалом пива в кафе на улице Гарибальди, Иштван заговорил о желании издать диалектный словарь мараморошского сельского учителя Олексы Бевки (об истории и особенностях этого издания я писал в рецензии на это наше издание), да вот незадача, финансовых возможностей не хватает. Есть небольшая сумма на кафедре, не сможешь набрать текст? Конечно, я прекрасно понимал, что за эти деньги такую работу не согласится выполнить ни одна машинистка, да и проблема в том, что не сможет грамотно ее набрать на компьютере, тем более в столь сжатые сроки, по причине сложности самого текста, который мы решили набирать со всеми его достоинствами и недостатками, то есть без всякого вмешательства в графику и орфографию автора. Я внутренне улыбаюсь незатейливой хитрости своего профессора и, конечно, тут же соглашаюсь подготовить к изданию текст, который, и ему это хорошо известно, вызывает у меня повышенный чисто профессиональный интерес. Это было в относительно благополучном 2004 году. Профессор, правда, к тому времени уже знал, что серьезно бо-

лен, и болезнь его, возможно, была определяющей причиной, почему он решил помочь с изданием словаря не молодому уже, с трудом передвигающемуся учителю из далекого румынского Марамороша, который отправил по почте, потратив на это значительную сумму из своей скромной пенсии, дорогую во всех отношениях посылку в Ниредьхазу и прекрасно понимал, что это его последний шанс опубликовать материалы многолетнего подвижнического труда.

Как я уже писал, при всей прагматичности и жесткости натуры профессор умел сочувствовать и помогать нуждающимся. Моя жена, узнав, что я пишу воспоминания о своем безвременно ушедшем завкафедрой, отреагировала весьма эмоционально и по-своему. А помнишь, как 23 ноября то ли 1998, то ли 1999 года Иштван Удвари был у нас в квартире, мы угощали его столь любимыми им нашими соленьями, маринадами, а он, узнав, что попал в гости в день рождения нашего сына, подарил тому 5 тысяч форинтов! Сумма, действительно, была впечатляющей, особенно на фоне моей тогдашней зарплаты лектора. Мои коллеги, языковые лекторы из западных стран (помню, работали в то время в Ниредьхазе специалисты из Германии, Австрии, Италии, Франции, Великобритании, Словакии и США), рассматривали здешнее денежное довольствие в качестве карманных денег, зарплату они получали у себя на родине. И лишь мы с Виктором Александровичем Федосовым, лектором русского языка, жили на эту зарплату, а мне к тому же приходилось содержать семью – жену и сына, которых перевез из Ужгорода летом 1997 года. Мой профессор хорошо понимал мое положение и всячески помогал мне обрести достойное положение в новой для меня стране. В 2003 году с благословения Иштвана Удвари я перешел на должность доцента, переехал в собственную небольшую квартиру в панельном доме, поближе к его месту жительства, на улицу Толди. С болезнью профессора на кафедре произошли существенные изменения, завкафедрой уже не присутствовал ежедневно и ежечасно в своем кабинете. Правда, никаких разговоров о своих проблемах со здоровьем он с нами не вел. Мы с тревогой (как же так, профессора нет на своем рабочем месте!) могли лишь догадываться о серьезности заболевания. Хотя, никто из нас тогда не мог себе представить, что наш Иштван Удвари не справится с какой-то болезнью, пусть даже и онкологической. Его энергичная и целеустремленная натура никак не позволяла нам даже усомниться в том, что и это препятствие в его жизни рано или поздно будет преодолено...

Новый распорядок дня и география нашего с профессором местожительства привели к тому, что встречались мы приблизительно на полпути между нашими домами, в кафе на углу улиц Яноша Ороня и Толди. Профессор активно работал на дому. В то время я готовил к публикации замечательные тексты академика Антония Ходинки, к фигуре которого у всех русинистов особое отношение. Это историк, который оставил заметный след в русинской исторической науке и, что важно для нас, лингвистов, намного опередил свое время в решении злополучной и тупиковой языковой проблемы в русинской среде первой половины XX века, предложив писать, максимально используя родные русинские говоры, а не дискутировать, русский или украинский язык использовать в качестве литературного. Уместно добавить, что именно благодаря Иштвану Удвари доброе имя венгерского академика русинского происхождения было восстановлено в начале 90-ых гг., а его научные достижения стали вновь доступны широкой общественности после публикации его рукописей и переиздания факсимиле наиболее известного произведения, изданного в том числе и на русинском языке „Утцюзнина, газдуство и прошлость южно-карпатських русинув”, именно в Ниредьхазе. Поэтому совсем не удивительно, что новая публикация в области ходинковедения живо заинтересовала нашего профессора. Это была последняя наша совместная работа. Иштван Удвари написал предисловие. Помнится, для перевода названия книги на венгерский язык, а это было начало одного из беллетристических произведений славного русина Антония Ходинки „Бокорашѣ ци фаркановы”, „Час гурше ги вода...” мы советовались с тогдашним соседом по коридору, будущим ректором нашего вуза, венгерским литературоведом Золтаном Яноши. И на русском языке, надо признать, буквальный перевод „Время хуже воды” звучит несколько странно. Именно название последней книги, над которой мы работали совместно, стали последними словами, которые я услышал из уст Иштвана Удвари...

Уже в сентябре 2005 года стало понятно, что даже такой оптимист и крепыш, каким был наш завкафедрой, проигрывает свое последнее земное сражение. Мы старались по пустякам не тревожить лишний раз своего профессора. В тот раз, а было это в самом конце октября, я позвонил с кафедрального телефона профессору домой, чтобы посоветоваться в деле организации русинистической конференции в Будапеште. Мне позвонил один из ее организаторов, председатель ру-

синского самоуправления одного из районов столицы, и мне ничего не оставалось как спросить у Иштвана Удвари о его личном участии в ней. Те короткие и, как оказалось, последние слова профессора, вернее слабый и совершенно не его голос, интонация, ввергли меня в отчаяние. Выслушав меня, профессор медленно, с остановками выговорил буквально следующее: „Эх, Миши, это уже не актуально... Прав был наш с тобой Ходинка, время мчит неумолимее воды...”

О кончине нашего заведующего кафедрой я узнал в поезде, подъезжая к Будапешту, позвонила жена. В моей записной книжке от 9 ноября всего несколько слов. „Умер Иштван Удвари”. А ехал я тогда в Венгерскую академию наук, на улицу Надор, 7. Дело в том, что еще весной того злополучного 2005 года мой профессор сделал все, чтобы конкурс на место институтского профессора было выписано, что называется, под меня. В тот момент в Венгрии, да и во всем мире, не было никого другого, чья кандидатура соответствовала бы всем требованиям, подробно выписанным в условиях конкурса. В тот раз я ездил, чтобы начать процесс нострификации своего диплома кандидата наук. Вся эта административная возня вокруг назначения на должность измотала меня еще в первые годы на кафедре в должности лектора, когда бумага из министерства, ежегодное разрешение на трудовую деятельность для иностранца, приходила не всегда вовремя. Я конечно же нервничал, понимал, что своей русинистикой сжег все мосты на своем профессиональном поприще, и возвращение в Ужгород для меня смерти подобно. На что мой завкафедрой, причем неоднократно, отчетливо помню, мне говорил, мол, не переживай, пока я живой, у тебя будет работа! Иштван Удвари никогда не обманывал меня. Он умел держать свое слово. Более того, предприняв все необходимое, для моего прохождения по конкурсу на профессорское звание, значительно облегчил мою адаптацию в новой для меня стране уже и после своей смерти. Как оказалось, все бюрократические преграды оказались для меня вполне преодолимы. Вместе с бумагами, которые я подавал на звание профессора института, нужно было, конечно же, нострифицировать мой диплом кандидата наук. В тот раз, в день смерти моего профессора, я узнал, что мне всего-то нужно сделать еще одну копию моего диссертационного сочинения и перевести на венгерский язык автореферат к нему. Процедура, которую я игнорировал продолжительное время, оказалась достаточно простой и понятной. Текст диссертации на звание кандидата филологических наук,

который я защитил в Киевском университете имени Тараса Шевченка в 1997 году, дали прочитать двум венгерским славистам и после их положительного отклика я получил диплом Венгерской академии наук о присвоении мне звания PhD. Уже впоследствии я узнал, что одним из этих славистов оказался Андраш Золтан, с именем которого непосредственно связана деятельность ниредьхазской кафедры, основанной Иштваном Удвари, после смерти многолетнего ее заведующего. Уже с ним, одним из наиболее известных современных венгерских славистов Андрашем Золтаном, было закончено несколько важных проектов, которые начинали мы, коллектив кафедры, с профессором Иштваном Удвари. Среди наиболее значительных – второй том венгерско-украинского словаря (2006), текст факсимиле Няговской постиллы, подготовленный к изданию А. Л. Петровым в Петрограде в 1921 году (2006) и материалы, собранные Иштваном Удвари и подготовленные к печати Игорем Керча, посвященные венгерскому ученому русинского происхождения Хиадору Стрипскому (2009). Как видно из выходных данных настоящего издания, где мне довелось выступить в качестве дебютанта-мемуариста, Андраш Золтан один из его редакторов. Пользуясь случаем, хочу публично поблагодарить уважаемого ученого за его участие в деле функционирования детища своего предшественника, кафедры украинской и русинской филологии в Ниредьхазской высшей школе (2006-2012) и сохранении доброго имени ее основателя и многолетнего руководителя Иштвана Удвари.

Кстати, мои опасения по поводу бюрократических проволочек (каждый, кто проходил через подобные испытания в Украине, меня поймут лучше) оказались и вовсе сильно преувеличены. Достаточно сказать, что указ о присвоении мне профессорского звания, подписан премьер-министром страны на несколько дней раньше, чем выписан мой диплом PhD в Венгерской академии наук...

Мои земные дни с Иштваном Удвари закончились в субботу 19 ноября 2005 года. В тот день не сельском кладбище его родной Эперйешке сошлись чуть ли не все его жители. В сдержанной, по-сельски скромной обстановке отпевал нашего профессора католический священник. Надо признать, в духе Иштвана Удвари, который при жизни всячески избегал пафосных торжеств и выпренных речей.

От имени венгерского научного сообщества провожали ученого только мы, сотрудники кафедры украинской и русинской филологии. Это была последняя воля усопшего.

Abstract

DAYS AND YEARS WITH ISTVÁN UDVARI

An employee (1997–2005) of the founder and long-term head of the Department of Ukrainian and Rusyn Philology in György Bessenyei Teacher Training College (from 2000 the University of Nyíregyháza) István Udvari, shares his memories of the head of the department, under whose leadership he worked at the department from February 1997 to the death of the Professor of Nyíregyháza in November 2005. The scientist talks about the “inner kitchen” of a small team, unknown to the general public, about the character traits and methods of leadership of one of the most prolific Slavist in Hungary. He makes an assumption that one of the initial reasons that prompted István Udvari to break with the Soviet interpretation of the Rusyn issue and revive the domestic Rusyn studies was a detail of his family tree, the great-grandmother of the famous Hungarian Slavist Maria Zhmenyak was Rusyn from Dravets (Ungdaróc), today is situated in the southeastern part of Uzhhorod.

Keywords

István Udvari, memories, Rusinistics, György Bessenyei Teacher Training College, University of Nyíregyháza, Department of Ukrainian and Ruthenian Philology

ІГОРЬ КЕРЧА
Ужгород

ИШТВАН УДВАРИ ЗОСТАВАТЬ З НАМИ

Людська память мать ту интересну даность, же з часом вытратить и змазуе вшитко дробне, незначне и малохарактерне. Зоставать нам интегральный, уцѣленный образ и найживѣйшы доймы. Минули уже 15 роки, што меджи нами нее физично Иштван Удвари. Але дале є з нами во своих книгах, не лем написаных ним самым, але и просто в книгах наших предкох, русинских интелектуалох, котры были бы нам дондесь zostали недоступны, кебы их не понаходив ай не перевыдав Иштван Удвари. Комунистичный режим, котрый подкарпатских Русинох выслободив од фашизма, постарав ся твердов руков знищити всяку память о русинской минулости и всяке свѣдчѣня о их минулой културѣ. Под претекстом, же то буржуазна и фашистична литература, были громадно нищены русинскы книги и книги о Русинах, а намѣсто того Русинам ся вбивала в голову примитивна схема о тысячолѣтнем мадарском уярмлѣнню споконвѣчных Украинцох, котрых Мадяре переименовали на Рутенох. Комунистична тоталитна система дусила не лем Русинох на Подкарпатю, але и всягды инде, де сягали ей руки, окрем Югославии, де непослушный Сталину ревизионист Тито, не приняв ани тоту сталинску схему о Русинах. Всягды, де сягли руки сталинского режима по Другой свѣтовой войнѣ, учены мусѣли называти Русинох «закарпатськими украинцами». Тото табу упало въедно з комунистичным режимом.

Зачатком 1990-х зачали оживати и подкарпатскы Русины и з великим интересом чекали на всяку нову информацию о своей минулости. Была надѣя, наймя в первых роках, коли еще неясна была политика будучой независимой Украины, же притолочѣня Русинох наконець мине. То было якраз в тых роках, коли ем на едной з научных конференций з русинсков тематиков в Ужгородѣ первый раз дознав ся о славистови професорѣ Удвари з Нѣредьгазы и чув го выступати. Мадярский професор, як и його колега з Канады, професор Магочи, дозволили собѣ дотогды нечувану дерзость: не лем говорили прямо о Русинах, не называючи их евфемизмом «закарпатські українці», але ай говорили тото по русинскы а з катедры, публично. То было свѣже,

нове, несло в собі дух слободы и одповѣдало русинским надѣям. Иштван Удвари говорив на якусь нудну тему о церковных штатистиках Грекокатолицкой Церкви з XVIII. стороча, называючи документи и числа, з котрых ся рисовала зовсѣм иншака ситуація Русинох, як тота, котра бы мала быти подля сталинської схеми о притолоченых «закарпатських українцях». По выступѣ на його голову посыпали ся обвинѣня, же пропагує неорусинизм, политичне русинство, а же то неприятельно про молоду независиму Україну. Видко было, же быв то про Удвари душевний потряс, не знав еще як на тоту нелогичну злобность реаговати, одповѣв лем едно: «Я говорив о штатистиках з XVIII. стороча». З часом стало ся про нього привычным, же на Украинѣ держать дале сталинску «генералну линію» и не знаютъ випрацювати нич инше. Коли в року 2000, ку своим пятьдесятым уродинам, в новоствореном видавательствѣ Падяка в Ужгородѣ попробовав выдати *Образчики з історії пудкарпатських Русинув* з выразно выбераным паралелным украинским титулом *Причинки до історії підкарпатських русинів*, його главным мотивом было желаня видѣти, ци дашто ся там мѣнять, а коли книжка наконець вышла, признав ся, же не вѣровав в успѣх, але теперъ видить немарность своих усиловань.

Каждая нова книжка професора была далшым одкрытьом затайованой истории, а были то часто цѣлком непривычны и уникатны книжки. Напримѣр, *Глаголниця* Антония Годинки — фактично рукопис, выданный факсимиле. Або Годинкова *Утцюзнина, газдуство и прошлость южно-карпатських русинувъ* — книжка од мадярского академика, але написана простов народнов русинсков бесѣдов, выдана в Будапештѣ в року 1923, а перекладена и по англицкы, и по французскы. Язык и правопис той книжки абсолютно некодификованный, з неправилностями, омного векшыма, неж в попередной *Глаголницѣ*, але каждый мусить вызнати, же то чиста народна бесѣда. Може быти, же автор так реаговав на языкову войну, котру в том часѣ спровоковали на Подкарпатю русскы и украинскы емигранты. Публикации професора Удвари видѣли ся безсистемными и хаотичными, дотыкали ся розличных незвязаных тем, але в одном была там сполочна властность: абсолютна научна честность, политична незаангажованость, деликатны, некатегоричны формулованя, котры не могли выволати odpor у потенциалных опонентох, але въедно з тым нескриванный интерес и симпатия ку Русинам. Як ся позднѣйше выяснило, сам професор мав русинских предкох и поважовав за вопрос чести, жебы история и культура

Русиных были выкладены нефалшовано, интерпретованы честно и без манипуляций.

Професор Удвари з необычайнов енергиов имив ся до вывоя русинских штудий, а в куртом часѣ Нѣредьгаза стала ся визнамым центром русинистики. Мусай визнасти, же русинистика хоть є интересна и важна про самых Русиных, але фактичнѣ нее нияк притяжливим и многообѣцяющим фахом про штудента, котрый з дипломов русиниста не знати де найде собѣ роботу. Але професору Удвари з його енергиов и вынаходливостьов удавало ся прийти на рѣшѣня через комбинацию фахов и все пробудити интерес ай звербовати контингент штудентох, достаточный про гладкий ход катедры русинской и украинской филологии. Зоз невеличкым колективом, переважно подкарпатского походжѣня, смѣло пустив ся до величезной роботы створѣня обсяжного украинско-мадярского и мадярско-украинского словника. И ту ся выявило, же годен ем му в той роботѣ помочи як програмер. Видѣв ем, же роблять тоту роботу на компютерѣ, правда, але доста примитивным способом. Подарило ся вывинути програму, з котров им работа пошла в десятки раз скорше.

Але професор уже быв смертельно хворый, хоть не дав то на собѣ знати, ани не было го нигда чути скажити ся на хвороту. Знала о том лем родина. Зато вѣсть о його смерти пришла, як гром з ясного неба. За кончинов Иштвана Удвари настав и конец русинистики в Нѣредьгазѣ, бо не нашов ся чоловѣк, ровный йому в енергии, силѣ мотивации и одданости своему дѣлу. Але зоставать он меджи нами и навсе зостане через свое дѣло и примѣр, котрый подав своим животом и честным служѣньом науцѣ.

Abstract

ISTVÁN UDVARI STAYS WITH US

István Udvari was among the first Slavists who, after the fall of the communist regime, began to study the history, language and culture of the Rusyns in the Kingdom of Hungary, using the opportunity to speak about them on the basis of historical documents without the schemes, euphemisms and rules of history, interpretation prescribed by the communists in the past. He was surprised that in Ukraine he was rejected and accused

of supporting Rusyn separatism. He realized that the old Stalinist attitudes towards Rusyns remained approved there for scientists. He managed to publish a number of Rusyn books that were hidden under the communists and which reveal their true history and culture to the Rusyns. Although an incurable illness interrupted his energetic work early, he remains with us thanks to the books he saved.

Keywords

István Udvari, Rusyns in the Kingdom of Hungary, Rusyns in post-communist Ukraine

Леся Мушкетик
Київ

ЗІ СПОГАДІВ ПРО СПІВПРАЦЮ З ІШТВАНОМ УДВАРІ

З плином часу, з роками, досвідом починаєш дедалі більше усвідомлювати вагу людського фактора, а простіше кажучи – звичайної, чи швидше, незвичайної людини в житті спільноти, соціуму, її місце і роль у ньому. Із знайомств з біографіями відомих діячів я зрозуміла що такими їх чинять кілька складників – передусім здібності, талант, велика працездатність, а ще цілеспрямованість, прагнення до мети, розуміння власної місії. Такою людиною, без перебільшень, був Іштван Удварі, який залишив по собі яскравий і неповторний слід в історії науки, освіти, культури європейських народів.

Я познайомилася з професором Удварі під час Конгресу славистів 1991 року у Братиславі, він доброзичливо розпитував мене про новини з України, адже це був, власне, період заснування його кафедри. Згодом ми зустрічалися на інших конгресах чи форумах славистів, зокрема у Кракові, знаю, що він не лише виголошував свою доповідь і брав участь у дискусіях, а й активно знайомився з колегами, довідувався про книжкові та ін. новинки, переглядав нові видання, жваво цікавився всім, що відбувалося. І скрізь купував книжки, які потім передавав на свою кафедру, комплектував бібліотеку. Пам'ятаю, якось, перебуваючи в Києві, він накупив таку масу книжок (я довідалася про це випадково), що я вирішила звернутися по допомогу до свого батька, який тоді був Головою Спілки письменників України, аби він виділив професору службову машину, а шофер допоміг завантажити книжки. Потому сталася трохи комічна історія. Отже, книги завантажили, я зітхнула з полегшенням, бо хвилювалася, щоб було все гаразд, мене повідомили, що літак відлетів до Угорщини. Та уранці наступного дня я почула у слухавці голос професора, спитала, мовляв, ти телефонуєш з дому? Однак той відповів, що ні, з Києва, він переплутав дати у квитку на літак, виявилося, що насправді його рейс наступного дня, тож повернувся до готелю, а книжки здав до камери схову. При цьому Удварі категорично відмовлявся від будь-якої подальшої допомоги, перепрошував, адже був людиною скромною, навіть сором'язливою.

Наступного разу ми зустрілися вже 1994 року, коли я почала працювати лектором української мови в Інституті славістики Дебреценського університету, тоді ще імені Лайоша Кошута. Мені поталанило почати співпрацю з Іштваном Удварі у цікавий і плідний період його діяльності – час остаточного становлення, розбудови створеної ним кафедри української і русинської філології, спостерігати за його працею на цьому напрямі. Удварі був блискучим менеджером, людиною, сповнений кипучої енергії, величезної працездатності, як керівник він був наділений мудрістю у прийнятті рішень. Мав гострий розум і вмів охоплювати одночасно кілька проблем, не забуваючи про деталі, це було видно по його очах, уважному і пронизливому погляду, швидких рухах. І мав якості справжнього очільника – його рішення у перспективі виявлялися правильними, у чому, вочевидь, не останню роль відігравала інтуїція. А ще умів запалювати своєю енергією інших, спонукати до праці.

Від самого початку професор мав концепцію створення кафедри, відомості про складний шлях її формування, з додатком різноманітних документів, листування тощо він оприлюднив в окремому виданні. Передусім він зібрав гарний колектив, на той час там працювали викладачами колеги з Ужгорода і Києва – Ангеліна Гедеш, Сергій Панько, Михайло Капраль, які разом з лаборантами і аспірантами складали гарний колектив, де панувала творча, доброзичлива атмосфера. Перекладацьку, наукову компетенцію мав Сергій Панько, син письменника і перекладача Семена Панька, і син, і батько мали в доробку чимало художніх перекладів з угорської, які раніше активно практикувалися і в нас, і в Угорщині (див. бібліографію перекладів у моїй монографії «Переклад з угорської українською мовою: теоретичні узагальнення і практичний досвід», 2006). Додам, що на той час узагалі бракувало спеціалістів, які б добре володіли двома мовами, і хоча це не рідкість на Закарпатті, однак фахівців-філологів, з гарним знанням літературної мови було мало, як і зараз. У ті часи ще працювали в Угорщині відомі перекладачі з української угорською мовою – Пал Мішлєї, Ева Грігаші, Жужа Раб та ін. Отже, у розвої кафедри було чимало труднощів, адже йшли не торованим шляхом, бракувало досвіду на цьому терені, а ще підручників та посібників, іншої літератури. Згідно з концепцією кафедри пріоритетними у розвитку угорського українознавства вважалися наступні напрями: створення загальних і спеціальних бібліографій, підготовка словників, різноманітних підручників та посібників,

навчального матеріалу, вивчення угорсько-українських зв'язків, питань перекладу, популяризація української мови та культури в Угорщині, й угорської – в Україні. Тож Удварі почав активно займатися комплектацією кафедри, підготовкою книжок, підручників, посібників, перекладів, допоміжних матеріалів. Їх почали укладати самі співробітники, до прикладу, з історії літератури декілька видань підготувала А. Гедеш, з мови оприлюднили підручники та посібники С. Панько («Українська для філологів мови», 1995 та ін.) та М. Капраль («Розмовляймо українською!», 2000 та ін.). Їм належать і дослідження, наукові праці, так, Капраль уклав бібліографію видань Підкарпатського товариства наук за 1941–1944 роки, яке, тоді, власне, виконувало роль Академії наук. Я підготувала підручник з українського фольклору, що мав на меті навчання української мови, під назвою «Український фольклор» з текстами та коментарями про специфіку жанрів та поетики уснопоетичної творчості. Редактором та автором передмов до усіх видань був Удварі, він займався також їх друкуванням та розповсюдженням. Позитивним було й те, що в ті часи на кафедрі навчалось чимало студентів, спостерігався значний інтерес до української мови, однак були складнощі з неоднаковим рівнем їх підготовки, адже крім місцевих тут вчилися і закарпатці, які вже знали мову і українські реалії. Я це відчула на собі, коли читала на кафедрі курс з перекладознавства, адже мала вже чималу практику на цьому терені і написала вищезгадану монографію, однак доводилося пристосовуватися до обставин.

Увесь свій час Удварі віддавав роботі, яка була сенсом його життя, по-дитячому радів кожній книзі, яка видавалася на кафедрі, її успіхам. Тішився з кожного видання, любив розповідати про його підготовку, тематику чи особу автора, адже був присутній на всіх етапах роботи над книгою, починаючи з задуму. Був по-справжньому залюблений у свою справу. Недарма свою статтю про Іштвана Удварі М. Данко назвав «Славист, габілітований доктор: щаслива людина, бо його робота і захоплення співпадають». Він задавав темп праці на кафедрі, та й для тих, хто співпрацював з ним. Маючи величезну енергію, цілеспрямованість і працеголізм, не завжди розумів, що не кожен може достосуватися до нього у швидкості і вирішенні проблем, обсязі виконання робіт. Інколи навантаження було завеликим для співробітників, скаржилися, порівнюючи своє коло завдань з навантаженням на інших кафедрах, та для загальної справи, це, природно, йшло на користь, і кафедра утвердилася, широко розгорнула свою роботу, на той час число

студентів було чималим, вагомим, підготовка фаховою і якісною, тож вона вийшла в лідери серед мовних кафедр тогочасного Ниредьгазького педагогічного інституту імені Дьордя Бешшенєї. Таким чином, вона була акредитована Угорською акредитаційною комісією в якості університетської у складі Інституту і отримала міжнародний розголос. Це був один із найбільших славістичних центрів в Угорщині. Доволі згадати, що бібліографічний довідник праць, пов'язаних з діяльністю Удварі (роботи вченого, підручники, статті, рецензії, редакторська робота, відгуки тощо) упродовж його не дуже довгого життя (55 років) містить 1554 посилання (Zoltán 2010).

Іштван Удварі налагодив широке співробітництво також з українськими вченими, та й не тільки – він особисто знав багатьох діячів із сусідніх слов'янських країн. Вони відвідували кафедру, зустрічалися зі студентами та викладачами, готували видання. Серед українських колег хочу назвати кількох, яких я добре знаю, і які підготували декілька видань для кафедри. Це Світлана Мельник, яка тоді працювала в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка і після мене була лектором в Дебреценському університеті, серед її виданих на кафедрі книжок «Початки української морфології» (1999), «Основи історії України: посібник для студентів-україністів» (спільно з Н. Гончаренко, 1999). А ще це відомі філологи, доктори наук, члени-кореспонденти НАН України Олександр Тараненко та Микола Сулима, останній підготував книгу з українського футуризму, яка вийшла на кафедрі 1996 року. Завідувач кафедри КНУ ім. Тараса Шевченка, доктор філологічних наук Лариса Паламар уклала для студентів кафедри «Практичний словник української мови» (1995). Згодом Олександр Онисимович і Микола Матвійович розпитували мене про Удварі, згадували про нього і після його смерті, шкодували, що так рано пішов з життя. Ця неординарна людина справила й на них незабутнє враження.

Учений був також редактором та засновником серій видань «*Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia*», «*Vice Versa*», «*Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae*» і «*Glossarium Ukrainicum*», членом редколегії видання «*Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*», яке виходить і зараз. Так, у серії «*Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia*» вийшли його власні чи редаговані ним понад два десятки книжок. У наукових серіях кафедри опублікували свої праці відомі угорські вчені Петер Кірай, Ласло Дежьо, Андраш Золтан, Аттила Голлош, Золтан Медве, Йожеф Ботлік та ін. Удварі також

жваво комунікував з багатьма колегами з Ужгорода, Берегова та інших міст Закарпаття, з великою повагою і пістетом ставився до старших колег, шанував Василя Німчука, який працював у Києві, та був родом з Закарпаття, а ще відомого перекладача, якому належить переклад «Лісової пісні» Лесі Українки угорською, І. Ковтюка – він його називав Іштван-бачі й опублікував його книгу «Українські запозичення в ужанській угорській говірці» (2007), обоє уже відійшли у засвіти. Розповідав про них з захопленням і шанобливо, цінував як людей і фахівців, старших, досвідчених колег. Цю глибоку пошану до людей, до Праці з великої літери, Удварі, либонь, всотав ще з дитинства, адже дитячі роки провів у селі Епер'єшке, де його іменем названо середню школу, де цінувалися традиційні цінності, морально-етичні засади, вироблені віками, був віруючим, мав гарну родину, дружину і трьох дітей, про яких повсякчас турбувався і які, ставши дорослими, теж досягли значних успіхів у житті.

У згадуваний час Удварі запланував цілу популяризаторську серію видань з угорської літератури, історії та культури українською. Я переклала дві монографії – з літератури відомого професора Дебреценського університету, який теж рано пішов з життя, – Андраша Гьорьомбеї «Історія угорської літератури» (1997) та відомого етнолога, культуролога, академіка Ласло Коші «Чиї ви сини: огляд угорської етнології» (2003), якого я знала особисто і з яким у Будапешті консультувалася щодо специфіки перекладу. Обидві книги були вдалим вибором, у невеликій за обсягом книзі Гьорьомбеї вдалося дати стислу, однак глибоку характеристику розвою всієї угорської літератури, сюди увійшли і відомості з літератури діаспори. Знаю, що книга була підготовлена Гьорьомбеї спеціально для перекладу, вийшла спершу фінською, далі українською мовою. Не менш цікавою є праця Коші, який малюючи детальну, оригінальну картину угорської етнології в її історичному розвитку, концентруючи цінності за власною системою, розкриває перед нами матеріальну і духовну культуру угорського народу, його спосіб життя, традиційні заняття, сімейні і суспільні зв'язки, світ уподобань тощо. Згадаю і ще одне видання з цієї серії – «Коротка Історія Угорщини» за редакцією Петера Ганака, переклад Й. Кобаля та А. Шолтеса, що теж є достойною книгою для ознайомлення з історичним шляхом країни. Ще одним подібного плану виданням була книга поезій «Іскри чардашу. Мадярська поезія» у перекладі Івана Петровця (1998), де репрезентовано фольклорні твори та вірші угорських

поетів. Свого часу поет з Ужгорода Іван Петровцій дав схвальну внутрішню рецензію на дитячу книгу, яку я мала перекладати у видавництві «Веселка», за що я йому була вдячна, згодом ми зустрілися в Ужгороді, у його книгарні, великою заслугою Петровція було видання наукового спадку закарпатського етнолога Федора Потушняка («Федор Потушняк. Ворожки осійських босоркань», 2011). Знаю, що Удварі планував окреме видання з угорського фольклору, та не судилося. Гадаю, мав ще багато планів і починань, ідей і задумів, що не здійснилися, варто тільки подумати, скільки ще міг зробити цей ентузіаст!

Дуже вдячна професорові за його рецензію на мою книгу, що вийшла 1992 року під назвою «Славистична фольклористика в Угорщині (кінець XIX–XX ст.)», його слова про мене у передмові до видань книжок, в Інтернеті («Український посол угорської культури»). Згадую, що в один з моїх останніх приїздів до Ніредьгази, коли Удварі був уже серйозно хворий, він зустрівся зі мною та колегами на кафедрі, а потім ще завів мене до редакції одного з видань, де я мала інтерв'ю. Вочевидь, це коштувало йому чимало сил, як я зрозуміла згодом, та мав велике почуття обов'язку і працював до останнього.

Зі свого боку, я намагалася дати в Україні щонайбільше інформації про діяльність кафедри, Угорської асоціації українців, яку він тоді очолював, на видання, що з'являлися, це огляди у часописі «Всесвіт», газеті «Літературна Україна», щорічнику «Слов'янський світ» та ін., зокрема написала рецензію і на його фундаментальну книгу «Русини у XVIII столітті (Історичні та культурно-історичні праці)» – «Ruszinok a XVIII. században (Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok)», що вийшла 1994 р., згадую про діяльність професора у своїх монографіях «Славистичні студії в Угорщині» (2014, с. 274–281 та ін.), «Сучасна угорська етнологія» (2017, с.146–151, 165,166, 175–177).

Величезною заслугою Удварі було створення великих тезаурусних словників – українсько-угорського (2000–2003) та угорсько-українського (2005–2006). Годі переоцінити значення двомовного тезаурусного словника при перекладі, навчанні мови, збагаченні її лексичних значень тощо. Складність укладання таких словників, особливо з рідкісних мов, робить їх появу особливо важливою. Потреба в укладанні подібного словника давно вже була на часі, особливо це стало відчутним на початку 1990-х років, коли українська мова ввійшла до навчальних програм вищих шкіл Угорщини – у Будапешті, Дебрецені, Ніредьгазі, Сегеді. Щоправда 2005 р. в Ужгороді побачив світ «Українсько-угор-

ський словник», який уклав відомий угрознавець Петро Лизанець, однак невеликий – кишеньковий – обсяг цього видання був недостатнім для ґрунтовнішої роботи. Водночас останній словник більшого обсягу вийшов у 1960-х роках і був застарілим з багатьох поглядів. Тож з 1998 р. почалася робота над підготовкою словника, хоча це було складним завданням, адже спеціалістів у цій галузі бракувало, наукових співробітників на кафедрі небагато, розробок на цьому терені практично не було. Та робота активно проводилася, значну її частину, крім співробітників кафедри взяв на себе Іштван Ковтюк.

Спершу якось не вірилось, що таку роботу може виконати один невеликий колектив, це співробітники і деякі колеги, а ще ми з Ковтюком, відомо, що спеціалістів на цьому напрямку було небагато як в Україні, так і в Угорщині. Я працювала над другим словником, з угорської, тому краще знаю про роботу над ним. Однак під керівництвом Удварі ця праця пішла, позаяк він не лише опікувався формуванням гасел, а й знайшов видавців, розробив концепцію, словниковий склад, увів нові слова і поняття. Над деякими з них доводилося ламати голову, адже вони тоді лише входили в ужиток в Україні, це певні явища, речі, техніка тощо. Як лексикограф Олександр Тараненко консультував Удварі щодо угорсько-українського словника, а ще підготував у додатках до нього матеріал до «Словозміни української мови», яким і зараз користуються студенти-україністи.

Щодо мене, то ми домовилися, що почну працювати онлайн, тобто отримуватиму матеріал електронною поштою, попрацювавши над ним, відсилатиму назад. Спершу я отримала якусь частину гасел на літеру «А» і почала працювати, наперед підрахувавши, що на це мені потрібно місяць часу. Тож дуже не квапилась, було літо, час відпусток. Через тиждень мені написав Удварі і спитав, чи я вже закінчила роботу, а ще прислав мені нову порцію матеріалу, з чого я зрозуміла, що отримала лише дуже невелику децицію літери «А». Я з жахом подумала, а що далі, і коли я все робитиму, і як, від цього йшла обертом голова, надто коли думала про подальший обсяг роботи. Спершу навіть хотіла зрезигнувати, відмовитися, та згодом подумала: а хто, як не я, спеціалістів обмаль, а роботи обшир, тож взялася за справу, намагаючись не думати, що буде далі. Та як кажуть, голова боїться, а руки роблять. Так і просиділа геть усе літо за словником, згодом – перерва, а далі знову, однак інтенсивність дещо зменшилася. Та за кілька років словник вийшов, це було просто чудо! І як ми його потребували!

Наклад швидко розійшовся, зараз це бібліографічна рідкість. Я мала два примірники, один з них подарувала архітектору Тіборові Вашу, голові Товариства угорців Києва, на жаль, і він уже пішов з життя. Знаю, що професор планував зробити й електронний варіант Словника, це було б дуже доцільно, адже він би знадобився як для навчальних центрів України та Угорщини, так і для інших потреб, адже відносини між двома сусідніми країнами активно розвиваються.

Хочу додати дещо стосовно близької мені етнологічної тематики, до якої також звертався Удварі, через нього я познайомилася з відомим угорським етнологом Дюлою Вігою з Мішкольца, нині він доктор історичних наук, головний редактор журналу «Етнографія», востаннє ми бачилися 2019 року на святкуванні 130-річчя Угорського етнографічного товариства у Будапешті. Віга написав немало рецензій на книги Удварі, йому належить цікава стаття «Русини в Бодрогкьозі: етнографічні відомості з XIX–XX століття про русинів Угорщини», яку я переклала українською і опублікувала 2014 року в часописі «Народна творчість та етнографія». Зауважу, що стаття корисна і з погляду причин асиміляції русинів в Угорщині. Удварі активно цікавився діяльністю закарпатського філолога, перекладача, етнографа Гіадора Стрипського, написав кілька ґрунтовних статей про його діяльність, зокрема етнографічну, фольклористичну, збирання та переклади народних пісень. Він привернув увагу суспільності до відомого славіста минулого, академіка Антона (Антала) Годинки, організував Міжнародну конференцію про нього, опублікував кілька томів його праць. Власне, Годинка був одним із плеяди вчених – посередників між угорською та русинською, українською культурою, таких як М. Фінцицький, Г. Стрипський, Т. Легоцький та ін. Працюючи в різних сферах науки, вони виявляли незмінний інтерес до краєзнавства, народознавства, приділяючи значну увагу збиранню фольклору. 2003 року з'явилась публікація народних пісень, зібраних Годинкою у рідному краї, її рукописний варіант був віднайдений Удварі серед матеріалів Угорської академії наук у Будапешті; спільно з Юрієм Туряницею та Іштваном Арпою з Ужгорода вони уклали збірку «Пісні наших предків» (оригінальна назва «Сто наших співанок»), яка є правдивою фольклорною пам'яткою минулого. В останні місяці свого життя Удварі написав передмову до збірки вибраних русинських текстів Антонія Годинки «Час гурше ги вода...» (2005 р.).

По смерті Удварі кафедру очолив відомий славіст, доктор наук, про-

фесор Золтан Андраш, який продовжив справу свого колеги. У зв'язку з цим варто згадати репринтне видання 2006 р. в Ніредьгазі «Нягівських повчань чи постилл» 1758 р. на основі петербурзького видання О. Петрова, копію якого Удварі придбав ще за життя. До книги ввійшло також дослідження відомого угорського славіста Ласло Дежьо «Няговські повчання та їх автор».

Великою заслугою Удварі була також підготовка статей до «Енциклопедії світової літератури», він готував український матеріал до неї, приїжджав працювати до Києва, я допомагала йому у пошуках, адже була знайома з письменницьким середовищем. Загалом в Енциклопедії представлено близько 300 українських письменників. Енциклопедичні статті належать крім Удварі, Дьордю Радо, Вірі Шер, Ендре Бойтару, Вікторії Лебович, Оксані Ковач, та ін. Вичерпною і актуальною є стаття-дослідження Д. Радо і І. Удварі про історію української літератури. Найновіші, найактуальніші дані подано в останньому, додатковому томі Енциклопедії (Т. XIX, 1996). Тут розміщено персоналії відомих українських поетів та письменників Івана Драча, Миколи Олійника, Ліни Костенко та ін., які не увійшли в попередні томи, а також тих, які раніше не друкувалися в Україні і про яких на той час небагато знали українські читачі – діячі з «розстріляного відродження», діаспорники тощо – Михайло Драй-Хмара, Валер'ян Підмогильний, Іван Світличний та ін. Є в томі відомості про діяльність українських перекладачів, що працювали тоді на терені угорсько-українського перекладу – Івана Мегелу, Сергія Панька, Юрія Шкробинця, Лесю Мушкетик та ін. Усі ці енциклопедичні статті підготував Іштван Удварі, який активно популяризував україніку в Угорщині, а угрознавство – в Україні.

Саме з цією популяризацією, а також з енциклопедичними знаннями Удварі були пов'язані його численні рецензії з розмаїтих теренів знань – історії, літератури, етнології, краєзнавства, мистецтва, культури в цілому, він робив огляд книг, що виходили різними мовами у різних країнах, ця діяльність професора теж була дуже вагомю. Ще хочу засвідчити велику скрупульозність, увагу до деталей професора, який сумлінно збирав усі матеріали, пов'язані з діяльністю кафедри, своєю власною і публікував їх у довідкових виданнях з коментарями, що є важливим для подальшого розвою наряду і розуміння його специфіки.

Знаю, що пам'ять про професора зберігається в його рідному закладі, сьогодні Ніредьгазькому університеті, тут відкрито пам'ятну до-

шку, а ще відновлено кафедру, створену професором, яка певний час не діяла, та нині функціонує під керівництвом Вікторії Штефуци.

Внесок Іштвана Удварі у царину освіти, науки та культури слов'янських народів може дорівнювати доробку цілої установи, служити прикладом беззастережної віддачі людини справі свого життя.

Література

Zoltán 2010 = Zoltán András: *Udvari István élete és munkássága*. Иштван Удвари: Библиографический указатель. In.: *Studia Ukrainica et Russinica Nyíregyháziensia* 26. Nyíregyháza, 2010.

Abstract

FROM MEMORIES OF COOPERATION WITH ISTVAN UDVARI

The article contains the author's memoirs about the famous Hungarian slavist, philologist, historian, head of the Department of Ukrainian and Rusyn philology of the Nyíregyháza Institute, Professor István Udvari. In particular, we are talking about his vigorous activity on the formation of the Department, providing it with personnel, preparing textbooks and manuals, auxiliary materials. In this work, Udvari attracted, in addition to the teachers of the Department, many foreign scientists. Professor committed a lot to popularize Ukrainian culture in Hungary, as well as Hungarian culture in Ukraine. For example, this is a series of translations of books on literature, history, ethnology of Hungary in Ukrainian. Udvari is credited with publishing the largest thesaurus Hungarian–Ukrainian and Ukrainian–Hungarian dictionaries in our time, writing many articles in the "Encyclopedia of World Literature", publishing many cultural monuments founded in archives. The article describes the author's personal impressions, mentions the names of many colleagues, their cooperation with Udvari, etc. The author concludes that the contribution of István Udvari to the education, science and culture of the Slavic peoples can be equated with the activities of an entire institution; serve as an example of the unconditional commitment of a person to his cause life.

Keywords: memories, Istvan Udvari, Department, science, activity, publications, dictionary

POPOVICS MIKLÓS TIBOR
Budapest

UDVARI ISTVÁN EMLÉKEZETE

2020. év július 14-én Magyarországon, sőt világszerte sokan ünnepelték Udvari István professzor, a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszékének vezetője születésének 70. évfordulóját. Udvari István nemcsak Magyarországon, hanem az egész világ egyik legismertebb, legkiválóbb és legproduktívabb ruszinisztikai kutatója és oktatója volt. A professzor mellesleg mind a ruszinisztikában a szlavisztika más szakterületein is otthonosan mozgott, így az ukrainisztikában, russzisztikában, szlovakisztikában, polonisztikában stb. és természetesen az összehasonlító nyelvészetben. Ez a figyelemre méltó széles látókör nemcsak a nyelvészetre és irodalomtörténetre korlátozódik, hanem a társadalomtörténeti, illetve művelődéstörténeti, történeti, demográfiai stb. kutatásokra is kiterjedt. Udvari István nem mindennapi produktivitással rendelkezett, ami több száz színvonalas publikációban testesült meg. Kutatásai során gyakran fordult a mások által szinte érintetlen levéltári forrásokhoz, ami különösen értékké tette több publikációját.

A ruszinok és Kárpátalja történetét illetően a professzor számos olyan nagy horderejű témát dolgozott ki, amelyekkel a mintegy 60 fő tanárral és kutatóval rendelkező történettudományi kar az ungvári egyetemen nem tudott vagy nem akart megbirkózni. Udvari István kutatásait nagy felelősségtudattal, igényességgel, tudományos elfogulatlansággal végezte. Munkásságát átszötte az a nagyfokú humanizmus, az a szimpátia, amit lépten-nyomon a ruszinok iránt érzett. Pozitív emberi tulajdonságai közé tartozott a szerénység, segítőkészség, jóindulat, demokratikusság, tolerancia. Mint tanszékvezető, a professzor kitűnő tudományszervező volt, mintegy 28 tudományos és egyéb kötet szerkesztője, sikeres konferenciák megvalósítója, szakkonzulensként és vizsgáztatóként PhD programok aktív résztvevője volt.

Udvari István 1950. július 14-én született a Szabolcs-Szatmár megyei Tornyospálcán, Kisvárdra közelében, egy olyan régió kellős közepén, ahol helyben és több környező faluban olan görögkatolikus templomok vannak, amelyek a valamikori--XVIII. századi-- itt élő, ma már teljesen elmagyarosodott ruszinokra utalnak. Feltehetően ez a körülmény is már ifjú korá-

ban is felkeltette Udvari István érdeklődését a ruszinok iránt.

Általános iskolába a Tornyospálcahoz közeli Eperjeskére járt, míg gimnáziumi tanulmányait Mándokon végezte. Történelem-orosz szakos egyetemi oklevelét 1975-ben a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerezte. Két olyan nemzetközileg elismert tanítómestere volt Debrecenben, mint Niederhauser Emil történész és Dezső László szlavista nyelvész. Az utóbbi pedig pont az egyik ruszin nyelvi dialektus, a dél-máramarosi-nak szentelte kandidátusi értekezését. Minden valószínűség szerint ezek a híres professzorok is arra ösztönözték Udvari Istvánt, hogy egyebek között ruszinisztikai kutatásokat is végezzen.

Az egyetem elvégzése után 1975 és 1978 között Udvari István a Bessenyei György Gimnáziumban tanított Kisvárdán.

1978-ban pályázat útján bekerült a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola Orosz nyelv és Irodalom Tanszékre, ahol tanársegédként az orosz nyelvtan és a “Bevezetés a ruszisztikába (szlavisztikába)” című tantárgyak oktatója lett. Bölcsészdoktori értekezését a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán védte meg 1981-ben, summa cum laude minősítéssel,

“A bács-szerémi (jugoszláviai) ruszinok nyelvének hungarizmusai” címmel, melynek bírálói Dr. Dezső László és Dr. Sebestyén Árpád ismert professzorok voltak. Ennek logikus folytatásaként Udvari István 1987-ben Budapesten a Tudományos Minősítő Bizottság égisze alatt megvédte kandidátusi disszertációját “A kárpát-ukránok (ruszinok) XVIII. századi hivatalos írásbelisége” címmel, amelynek opponensei olyan ismert budapesti szakemberek voltak, mint Király Péter szlavista professzor és az orosz szakos. Zoltán András tanszékvezető egyetemi docens (mindketten a budapesti ELTE Bölcsészettudományi Karról). A védés olyannyira sikeres volt, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a disszertáció kiadását melegen támogatta és így az utóbbi az Akadémia Kiadó gondozásában megjelent 1995-ben magyar nyelven, részletes német és orosz nyelvű rezümével. Ezzel azonban Udvari István tudományos előmenetelének folyamata nem szakadt meg. 1995-ben ugyanis a Szegedi József Attila Tudományegyetemen habilitációs doktori fokozatot szerzett szláv nyelvtörténetből és így kinevezték a JATE egyetemi magántanárává. Csodálatos teljesítmény! Más az Ő helyén talán megelégedett volna, hiszen így lehetővé vált, hogy egyetemi tanár legyen. De nem olyan fából faragták a rendkívül szívós és kitartó Udvari Istvánt, hogy ebbe belenyugodjon. Irigylésre méltó céltudatossággal 1997 szeptember 5.-én Buda-

pesten, a Tudományos Minősítő Bizottság égisze alatt sikeresen megvédte nagydoktori értekezését “A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai Szepes és Zemplén vármegyékben” címmel és így megkapta a MTA doktora címet. A disszertáció opponensei olyan ismert szlavista professzorok voltak, mint Gregor Ferenc, H. Tóth Imre, Király Péter. Még ugyanabban az évben rendes egyetemi tanárrá nevezték ki és megkapta a Széchenyi Professzori ösztöndíjat. Ezzel Udvari István számára is megnyílt az a lehetőség, hogy tudományos pályája tovább íveljen felfelé és az akkori remények szerint neki megvolt a reális esélye arra, hogy az MTA levelező, később pedig rendes tagja legyen. Egyébként nem is hangzott volna rosszul egy ilyen megtisztelő megszólítás: “Udvari István akadémikus”. Így Hodinka Antal akadémikus, világhírű ruszin-kutató nyomdokain haladva Udvari István lehetett volna a XXI. század magyarországi ruszinisztika első akadémikusa.

Munkássága során Udvari István több előnyös ajánlatot kapott különböző egyetemektől, de ő mégis szívósan ragaszkodott nyíregyházi főiskolai munkahelyéhez és szűkebb szabolcsi szülőföldjéhez. A Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán 1989-ben főiskolai tanárrá, majd 1990-ben tudományos főigazgató-helyettesé névezték ki. Az utóbbi tisztséget két évig töltötte be. Udvari István kezdeményezésére 1993 tavaszán a főiskolán létrejött az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, melynek ő lett a tanszékvezetője. Sajnos, csak az ukrán nyelv és irodalom szakirány működött.

Egész sor magyarországi és külföldi tudományos konferencián Udvari István színvonalas előadásokat tartott, amelyek közül különösen fontosak voltak a szlavisták szófiai (1988-ban), pozsonyi (1993-ban) és krakói (1998-ban) világkongresszusai. Szorosan együttműködött az újvidéki, az eperjesi, a torontói, az ungvári stb. egyetemeken dolgozó ruszinisztikai kutatókkal. Udvari István tagja volt több tudományos társaságnak, így a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, az MTA Nyelvtudományi Bizottsága Szótártani Munkabizottságának, elnöke a Magyarországi Ukrainisták Egyesületének.

Nemcsak Magyarországon, hanem a környező országokban is növelte Udvari István szakmai elismertségét az, hogy 1990-ben főszerkesztője lett a Nyíregyházi Bessenyei Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeinek. (Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis) című sorozatnak, valamint 1993-ban szerkesztője lett a Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensis című sorozatnak, amelynek hat kötete került kiadásra.

Mint Hodinka Antal akadémikus nagy tisztelője, Udvari István 1993-

ban Nyíregyházán egy nagyszabású nemzetközi tudományos konferenciát szervezett “Hodinka Antal élete és munkássága” címmel, melynek igen pozitív hazai és nemzetközi visszhangja volt. A Hodinka -konferencián összesen mintegy negyven előadás hangzott el. A második világháború óta Magyarországon nem rendeztek (pontosabban politikai okok miatt nem rendezhettek) ruszinisztikai konferenciákat, ezért ez a tudományos fórum jelentős mértékben felkeltette a hazai tudományos körök érdeklődését a ruszinok iránt. A konferenciával kapcsolatban több színvonalas kiadvány látott napvilágot Udvari István szerkesztésében: “Hodinka Antal emlékkönyv: Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére”; “Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére”; “Hodinka Antal válogatott kéziratai”; “Hodinka Antal: Ruszin-magyar igetár”

Udvari István több monográfiával gazdagította a magyarországi ruszinisztikát. Ezek közül – a teljességre való törekvés nélkül – a következőket említjük meg: “Ruszinok a XVIII.században: Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok”; “Ruszin (kárpatukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII.századi Magyarországon”; “A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai: Adatok a szlovák nép gazdaság- és társadalomtörténetéhez: Szepességi ruszin falvak népélete Mária Terézia korában”; “Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából: Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez”; “Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvek körében”; “A történelmi Zemplén megye paraszti vallomásai: 1772-74”. Ruszin nyelven jelentek meg az alábbi könyvei: “A Mária Terézia-féle úrbérrendezés ruszin nyelvű forrásai”, valamint “Fejezetek a kárpátaljai ruszinok XVIII. századi történetéből”.

Élvezetes máramarosi Hodinka-féle ruszin nyelven reprint kiadásban jelentette meg Udvari István Hodinka Antal egyik legnépszerűbb “A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk” című művét, valamint más fontos reprint kiadványokat. Udvari István gondozásában és szerkesztésében jelentek meg: “A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészeinek 1806. évi összeírása”, valamint “A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792.évi katalógusa” című művek.

Udvari Istvánnak számos ruszin vonatkozású nyelvészeti, művelődéstörténeti, gazdaság-és társadalomtörténeti, néprajzi publikációja jelent meg több nyelven a Nyelvészeti Közleményekben, a Névtani Értesítőben, a Studia Russicában, a Studia Slavica Hungaricában, Studia Slavica Saviariensiában, az Ethnographiában, a Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményeiben, a Szabolcs- Szatmári Szemlében, a Világirodalmi Lexikonban,

Popovics Miklós Tibor

a szerbiai vajdasági Svetloszc-ban, a Studia Ruthenicában, a horvátországi Nova Dumka-ban, valamint különböző más folyóiratokban.

Abstract

THE MEMORY OF ISTVÁN UDVARI

The author outlines the career of István Udvari (1950–2005), the main stages and areas of his scientific work, and praises his outstanding contribution to the results of Ruthenian studies in Hungary.

Keywords: István Udvari, Ruthenian studies in Hungary

BÁRÁNY ERZSÉBET
Beregszáz-Nyíregyháza

UDVARI ISTVÁN MUNKÁSSÁGA

Udvari István 2020-ban töltötte volna 70-ik életévét, viszont már 15 éve annak, hogy – alkotói ereje teljében, akkor, amikor a szlavisztika világában jelentős elismertséget szerzett, amikor számos lehetőséget látott a további kutatások kapcsán – itt hagyta e földi létet. Jelen sorok szerzője abban a szerencsés helyzetben volt, hogy ha csak rövid ideig is, de hallgatója lehetett Udvari professzor úrnak, megismerhette az ő tudományos eredményeit, illetve a további kutatások kapcsán megfogalmazott terveit. Igazi nagybetűs Ember volt: elvhű, céltudatos, kitartó, energikus, igényes önmagával és másokkal szemben, gondoskodó, figyelmes, érzékeny, aki mindig és mindenkinek készen állt segíteni.

Udvari István jelentős eredményeket ért el az ukrán nyelvtörténet, az ukrán és a ruszin történeti dialektológia, a bács-szerémi ruszin nyelv, a magyarországi ukrainisztika, az ukrán–magyar, a ruszin–magyar nyelvközi kapcsolatok kutatása terén, valamint a keleti- és délszláv nyelvemlékek felkutatásában, tanulmányozásában és újradolgozásában; épp az ő tevékenységének köszönhetően kerültek újrafelfedezésre a tudományos életben már elfeledett nyelvészek, történészek és a kulturális élet más jelentős személyiségei. Udvari István szerkesztősége mellett került kiadásra a hatkötetes Ukrán–magyar szótári adatbázis (Nyíregyháza, 2000–2003), valamint a kétkötetes Magyar–ukrán szótár (Nyíregyháza, 2005–2006).

Életút és pedagógiai tevékenység

Udvari István 1950. július 14-én született a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található Tornyospálca településen. Az általános iskolát Eperjeskén (itt nőtt fel), míg a középiskolát a szomszédos Mándokon fejezte be. 1975-ben a Debreceni Kossuth Lajos egyetemen orosz történelem és filológia szakos diplomát szerzett. Az egyetem befejezését követően, 1978-ig a Kisvárdai Gimnáziumban oktatott. 1978-tól kezdődően a Nyíregyházi Egyetemen (az intézmény 2000-ig a Bessenyei György Tanárképző Főiskola, azt követően a Nyíregyházi Főiskola, 2016-tól pedig a Nyíregyházi

Egyetem nevet viseli) dolgozott, ahol a ranglétra minden fokát végigjárva 1989-ben kapta meg a professzori kinevezését. 1997-ben Széchenyi professzori ösztöndíjat kapott.

A Bessenyei György Tanárképző Főiskolán kezdetben orosz nyelvet és irodalmat oktatott. Az ő kezdeményezésére alapították meg a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszékét, ahol, 1993-tól kezdődően a hallgatóknak lehetőségük van ukrán filológia szakos képzésben is részt venniük, és ukrán szakos filológus diplomát szerezniük. A tanszék 1999-ig főiskolai státusszal működött, majd 2000-ben, Udvari István törekvéseinek köszönhetően, a Magyar Akkreditációs Bizottság döntése alapján megkapta az egyetemi minősítést.¹ Udvari István tevékenységét értékelve Vaszil Nimčuk kiemelte, hogy „Udvari Istvánnak történelmi jelentőségű érdeme van abban, hogy a háború utáni Magyarország felsőoktatásában az elsők között jöhetett létre egy olyan tanszék, ahol az ukrán nyelv megfelelő helyet kaphatott” (Hимчук 2011: 40). Az Udvari István által tett erőfeszítéseket a kollégák is támogatták: „Az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék a hungaro-ruthenisztika egyik, bel- és külföldön egyaránt számon tartott hazai műhelyévé vált. A tanszékalapító Udvari István ezzel az ukrán és ruszin kultúra országosan is egyik legjelentősebb centrumát építette ki az ország keleti területén” (Abonyi–Zoltán 2010: 9).

1990 és 1992 között Udvari István a Bessenyei György Tanárképző Főiskola tudományos ügyekért felelős rektorhelyetteseként tevékenykedett. Ő volt az egyik alapítója a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karához tartozó Nyelvtudományi Doktori Programnak. 1997-től a *Kárpáti Minerva*, 2001-től pedig a Magyar Tudományos Akadémia *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* című folyóirat szerkesztőségének is tagja. 1990 és 1994 között Udvari István volt a Nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis* címmel megjelenő folyóiratának a főszerkesztője. Alapító tagként és szerkesztőként működött közre a *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensis*, *Vice Versa*, *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* és a *Glossarium Ukrainicum* című tudományos kiadvány-sorozatok megjelentetésében.

¹ A Tanszék és Udvari István professzor úr sokoldalú tevékenységéről lásd Bárány Erzsébet írását (Бара́нь 2012: 27–34).

Tudományos tevékenység²

Udvari István már a hallgatói évei során is aktívan érdeklődött a tudományos munka iránt. Az 1970-es években kezdett el a bács-szerémi ruszin nyelv magyar lexikai elemeinek tudományos vizsgálatával foglalkozni. E vizsgálatok eredményei képezték a magiszteri dolgozata alapját. 1987-ben védte meg a kandidátusi értekezését. Nem sokkal később ez a munka *Ruszin (kárpátukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon* címmel nyomtatásban is megjelent (Udvari 1995). A kiadványról Zoltán András írt recenziót (Zoltán 1997: 61–63). Udvari István felhívja a figyelmet arra, hogy az Északkelet-magyarországi könyvtárak és levéltárak a XVII–XVIII. századból fennmaradt nyomtatott és kéziratos ruszin nyelvmemlékeket is őriznek. Ezek között vannak tudományos munkák, vallási szövegek, valamint hivatalos dokumentumok is. A XVIII. századi cirill betűs ruszin kéziratokban megjelenő hangtani, lexikológiai, morfológiai és helyesírási sajátosságok váltak Udvari István kutatásainak tárgyává. Abból fakadóan, hogy Udvari István nyelvész és történész végzettséggel is rendelkezett, vizsgálni tudta az általa megtalált kéziratok keletkezésének körülményeit, valamint azokat a nyelven kívüli tényezőket is, amelyek a cirill betűs kéziratok sajátosságait kiváltották. Az általa tanulmányozott kéziratok egy része a mai Kárpátalja területén, míg más részük Északkelet-Magyarország alföldi részein keletkezett, többek között a ruszin plébániák hivatalos iratai, melyek az akkor esperesként és főesperesként tevékenykedő Bacsinszky András, Kopcsay János, Tarkovics Gergely által íródtak. A jelenlegi Kárpátalja területén keletkezett kéziratok (melyek szerzői Bizánczy György, Blazsovszky Gábor, Olsavszky Manuel Mihály, Bradács János és Bacsinszky András püspökök) túlnyomó többsége a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyéhez köthetők. A szerző elsőként tesz kísérletet az egyházi szláv nyelven íródott hivatalos vallási szövegek, az óukrán (orosz vagy „proszta mova”) és a XVIII. századi használatot tükröző kárpát-ruszin népnyelv helyesírási elveinek az elemzésére. A kiadvány tartalmilag öt nagy, egymással szoros kapcsolatban álló fejezetből épül: a kéziratos források kategorizálása; az írás típusára vonatkozó adatok (főleg álló és folyóírás); a források nyelvi elemzése; a kéziratok bibliográfiai jegyzéke; a felhasznált irodalom jegyzéke. Az előszóban Udvari István megadja a Magyar Királyság területén élő keleti szláv lakosság megneve-

² Udvari István tudományos publikációinak teljes jegyzéke megtalálható az Udvari István élete és munkássága című kiadványban (Zoltán 2010).

zéseként használatos népneveket (az önelnevezésük *rusznák*, *ruszin* ‘*руснак, русин*’), többek között az *orosz*, *magyarorosz*, *ruszin*, *rusznák*, *rutén*, *kisorosz*, *magyarországi kisorosz*, *kárpátukrán*, *ukrán* (Udvari 1995: 2–4). A kutató a vizsgált történelmi korszakra való tekintettel leginkább a *ruszin*, *rutén* népneveket használja, melyek a latin *ruthenicus* magyar megfelelői.

A kéziratos források kategorizálása révén tiszta képet kaphatunk a vizsgált korszak hivatalos dokumentumainak típusait illetően. A vizsgált dokumentumok között statútumok, rendi szabályzatok, körlevelek, jegyzőkönyvek, felhívások, leltárkönyvek, szerződések, számlák, összeírások, katalógusok, végrendeletek, levelek, bizonyítványok, kinevezési okmányok, elismervények, igazolások, fordítások és oklevelek is megtalálhatók. A dokumentumok jegyzéke közel 240 kéziratos egységből áll. Udvari István nem csak kategorizálja ezeket a dokumentumtípusokat, hanem mindegyik típust részletesen elemzi is. A továbbiakban a vizsgált időszak folyóírásos ruszin nyelvű kéziratos emlékeinek bemutatását és tudományos elemzését végzi el: bemutatja a hangtani rendszert, a rövidítéses írásmód főbb sajátosságait, a számok jelölését, valamint a folyóírásban megmutatkozó magyar nyelvi hatást is.

A terjedelmében legnagyobb fejezetet a szerző a vizsgált nyelvemlékek nyelvi, többek között hangtani, lexikai és morfológiai elemzésének szenteli (Udvari 1995: 30–90). A vizsgált nyelvemlékek lexikai sajátosságait bemutató fejezetben hangsúlyozza azt, hogy a szerződésekben, összeírásokban és levelezésekben sokkal nagyobb mértékű a nyelvjárási elemek előfordulása, mint a szabályzatokban és a rendeletekben. A szövegek jelentős számban tartalmaznak latinizmusokat és magyar jövevényszavakat is (az első csoport leginkább az óukrán irodalmi nyelvben van jelen, míg a második a népnyelvben). Az adatolt latinizmusok egy része az egyházi szerzetesekhez, a hittudományokhoz, valamint az egyház működéséhez és az egyházi élet szervezéséhez kapcsolódik. A nyelvjárási elemek túlnyomó többsége Kárpátalja egész területén ismert, s közöttük előfordul néhány lemkó nyelvi elem is. A lengyel nyelvből származó kölcsönzések jelenlétét Udvari István az óukrán irodalmi nyelv vagy a lemkó nyelvjárások hatásaként magyarázza. A XVIII. század végén jelentősen megnőtt az iskolázott plébánosok száma, ami egyúttal a népnyelvi, többek között a magyar és szlovák kölcsönyszavak számának a csökkenésével is járt.

Az említett időszak emlékeinek alapos vizsgálatát megejtve Udvari István az alábbi következtetést fogalmazza meg: a XVIII. század első felének dokumentumaiban a nyelvjárási jegyek, illetve az óukrán irodalmi nyelv elemeinek a jelenléte dominál, de megfigyelhető az ukrán hivatali nyelv

állandósuló hatása (amely a lengyel nyelv hatását is tanúsítja) is. Az 50–60-as években a nép- és az irodalmi nyelv elemeinek a szintézise figyelhető meg. Udvari István vizsgálatai alapján ezen irányzat utolsó képviselői Olsavszky Manuel Mihály és Bradács János voltak. A 70–80-as évek során az egyházi szláv nyelv dominált, és megjelent az orosz nyelvi hatás is. A szabályozatlan egyházi szláv nyelv használata a Bacsinszky András kancelláriájában készült forrásokban annak ellenére is megfigyelhető, hogy a ruszin vallás- és kultúrpolitikai vezetők körében az egyházi szláv nyelv irodalmi nyelvi státusszal bírt. A Bacsinszky kancelláriájában készült hivatalos dokumentumokra és körlevelekre az irodalmi nyelv mintáiként tekintettek. Épp ez a nyelvi hagyomány (Udvari István a kárpát-ruszin jazicsie³ terminust használja) követendő példává vált. Udvari István véleménye alapján a kárpát-ruszin jazicsie írásos formában való használatának kezdetei Bacsinszky kancelláriájához köthető (Udvari 1995: 5). A kutató felhívja a figyelmet arra is, hogy a XVII. század végén, a XVIII. század elején a folyóírás fogalma közel állt a nem irodalmi (nem könyvbeli) nyelv fogalmához. Ebben az időszakban, vagyis a XVIII. század kezdetén az új orosz irodalmi nyelv grafikai, helyesírási és grammatikai sajátosságai megjelennek a folyóírásban is. Ez a kárpát-ruszin hivatalos folyóírás hatással volt az akkor nyomtatott formában megjelenő könyvek, többek között az 1770-es években keletkezett urbárium, az 1790-es évek során kiadott ábécéskönyv, valamint az 1801. évi katekizmus grafikájára és helyesírására is (Udvari 1995: 6).

Tudományos-rehabilitációs tevékenység

Udvari István a 90-es évek kezdetén elsődleges tudományos feladatnak tekintette feltárni és a tudományos életbe visszahozni, illetve objektív módon értékelni a kárpátaljai tudományos és kulturális élet azon kiemelkedő személyiségeinek, többek között Hodinka Antalnak, Sztripszky Híadornak, Bacsinszky Andrásnak, Blazsovszky Gábornak, Olsavszky Manuel Mihálynak és Bradács Jánosnak (Удвари 2002; 2005; Удвари 2007) az írott hagyatékát, akik hosszú időre kiestek a tudományos köztudatból.

Úgy véljük, hogy Hodinka Antal tudományos tevékenységének⁴ reha-

³ Mesterséges nyelv, amely az egyházi szláv és orosz grammatikai struktúrákba integrált egyházi szláv, ukrán és orosz lexikai elemekből épül fel.

⁴ Hodinka Antal (álnevei Antonij Romanuv, Szokirnickij Szirohman, Szokirnickij Szijotjuk) – ismert történész, nyelvész, etnográfus, publicista és pedagógus. 1933-tól a Magyar

bilitációjában a legnagyobb szerepe Udvari Istvánnak volt. Hodinka Antal tudományos hagyatéka meglehetősen tetemes és sokoldalú. Tudományos munkáinak jegyzéke több mint 200 tételt tartalmaz. Sok, a Hodinka által gyűjtött kiemelkedő értékű, archív anyag is megőrzésre került, melyek jelentős hányadát már nem sikerült kiadnia. Udvari István a feltárt kéziratok anyagok egy részét kategorizálta és ki is adta (Hodinka 1992). Az anyagokat az Udvari István által ukrán és magyar nyelven írt Hodinka életrajz előzi meg, melyben a szerző elsősorban a tudós életútjának főbb állomásait ismerteti. A Hodinka Antal hagyatékából származó anyagok az eredeti nyelvi alakjukban kerültek közreadásra, többek között a korabeli magyar és ruszin népnyelven.

Udvari István volt a kezdeményezője a Hodinka Antal tudományos tevékenységét bemutató és értékelő kiadványsorozat létrejöttének is. Közismert tény az, hogy Hodinka Antal a lakhelye környékén (a Huszti, az Ökörmezői és a Técsői járások falvaiban) különböző műfajokba sorolható népdalokat is gyűjtött, melyek kiadását már nem sikerült megvalósítania. Udvari István kezdeményezése és a Hodinka Antal hagyatékát értékelő tudósok támogatása révén jelent meg a *Száz népdalunk* (Сто наших співанок) című kiadvány (Годинка 1993).

Udvari István fedezte fel a Hodinka Antal által összeállított *Ruszin–magyar ige-tárt* is. Az összeállított szótárnak Hodinka az alábbi címet adta: *Ige-tár. A kárpát-ruszin nyelv összes igéjének gyűjteménye* (Глаголниця. Сбірка всіх глаголів пудкарпатсько-русинського языка) (Hodinka 1922). A kézirat formában fennmaradt munka az Udvari István által történő kiadatásig a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában, egy piszkozat és egy tisztázott változatban volt megőrizve. Ez egy kétnyelvű, ruszin–magyar ige-szótár. A kézirat tisztázott változatán az 1922-es év került feltüntetésre. A szótár 7500 ige-t és további 600 igealakot tartalmaz. A szótár anyagait Hodinka a terepkutatásai során gyűjtött közmondásokból, szólásokból, nép- és karácsonyi dalokból, illetve írott forrásokból, többek között egyházi, hivatalos és jogi szövegekből adatolta (Hodinka 1922: XXV). A feldolgozott emlékek száma, az ő számításai alapján, megközelítik a háromszázat. Az egyházi könyvek különösen értékesek, ugyanis az Evangéliumi magyarázatokat a papok a nép számára is érthető formában adták meg. A

Tudományos Akadémia rendes tagja. Dolgozott a Pozsonyi és a Pécsi Egyetemen; a Történelem Tanszék tanszékvezetője is volt. 1918–19 és 1926–27 között a Történelem és Filológiai szak dékánja, 1932–33 között pedig a Pécsi Egyetem rektora. 1941–1943 között a Kárpátaljai Tudóstársaság elnöke.

szótár reprint változata 1991-ben látott napvilágot, melyhez a Hodinka Antal életét és tudományos munkásságát is bemutató előszót Udvari István írta (Udvari 1991: IX–XXIII). A szótár a kárpátaljai történeti dialektológia szempontjából kiemelkedően értékes lexikográfiai munkának számít.

2000-ben Udvari István reprint formában kiadta Hodinka Antal *A dél-kárpáti ruszinok élete, gazdálkodása és múltja* (Утцюзинна, газдуство и прошлост южнокарпатських русинувъ) (Budapest, 1923) című, az akkori népnyelven íródott, s kéziratos formában a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában őrzött munkáját (Hodinka 1923). A munkához Udvari István *Hodinka Antal – a ruszin historiográfia nagy egyénisége* címmel írt utószót (Udvari 2000: 4–21).

A Hodinka Antal tudományos munkásságát érintő rehabilitációs folyamat folytatásaként tekinthetünk az 1993-ban a Nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola és a Nyíregyházi Főiskola közös szervezésében megvalósuló, Hodinka Antal élete és munkássága (Nyíregyháza, 1993. június 16–17) című tudományos konferenciára, melynek egyik főszervezője ugyancsak Udvari István volt. A konferencia eredményeként, Udvari István szerkesztésében két tanulmánykötet is napvilágot látott (Udvari 1993^a, 1993^b). Vagyis azon túl, hogy Udvari István feltárta, kategorizálta és kiadta Hodinka Antal kéziratait, csoportba szervezte azokat a tudósokat is, akik érdeklődtek a Hodinka által végzett munkálatok iránt.

Ahogy az a fentiek alapján látni lehet, Hodinka Antal tudományos tevékenységének rehabilitációjában jelentős szerep jutott Udvari Istvánnak. Ő volt az, aki újra ráirányította a tudományos figyelmet a méltánytalanul elfeledett tudósra, Kárpátalja történelmének, kultúrájának, néprajzának és dialektológiájának jeles szakértőjére.

Udvari István hasonlóan fontos szerepet játszott Sztripszky Hiador⁵ tudományos munkásságának a rehabilitációjában is. Ő volt az, aki egy olyan tudományos kiadványt szentelt Sztripszky Hiador élete és tudományos munkássága bemutatásának (Udvari 2007), mely egy sokéves, magyarországi, szlovákiai és ukrainai levéltárakban és könyvtárakban folytatott kutatás eredményein alapszik. A kiadványban megtalálható Udvari István Sztripszky Hiador életével és munkásságával foglalkozó írásainak a jegyzéke is (34 tétel, melyből 27 magyar nyelven, 2 ukrán, 5 pedig orosz

⁵ Sztripszky Hiador (álnevei: Bilenykij, Hiador Mikes, M. Mikolajenko, Kárpáti Zoltán, Sz. Novik, Mikola Sztorozhenko, Sztripszky Tivadar, Sztrippai Sz. Hiador, Ruszkóci, Beloň Rusínský, Th. Beregiensis) – nyelvész, etnográfus, bibliográfus, fordító. A Román és a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Sevcsenkó Tudományos Társaság történelem-filológiai tagozatának rendes tagja.

nyelven íródott) (Удвари 2007: 230–232). Az Udvari által kiadott munka hét fejezetből áll: Életút és pályafutás; Etnográfiai munkák; Nyelvészeti munkák; Bibliográfiai és irodalomtörténeti munkák; Sztripszky mint fordító; Sztripszky a kortársak szemszögéből. Az etnográfiai, nyelvészeti, bibliográfiai és fordítói kérdésekkel foglalkozó fejezetekhez bibliográfiai jegyzék is kapcsolódik. A helyesírási sajátosságok megtartása mellett került újrakiadásra az *Óorosz írásbeliség Magyarországon* (Старша руська письменность на Угорщинѣ) című mű, mely tartalmazza a *Hol vannak a Kárpát-Rusz régmúltjához kapcsolódó dokumentumok? A határnevekről* (Гдѣ документи старшей исторіи Подкарпатской Руси? О межевых названіяхъ) című munkát is. Ugyancsak figyelmet érdemel Sztripszky levelezése, amelyet a mellékletben találhatunk meg.

Udvari István összegyűjtötte Sztripszky névtani, többek között néhány földrajzi név etimológiája kapcsán íródott, s az *Irodalmi Vasárnap*, a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* hasábjain megjelent munkáit, valamint a Melich János ismert magyar szlavistával folytatott levelezését is, melyből megismerhetjük a kárpátaljai földrajzi nevek kapcsán folytatott polémiát, valamint Sztripszky vonatkozó érvrendszerét is (Удвари 2007: 28–29). Egy másik munkájában Udvari István Sztripszky Hiador teljes nyelvészeti munkásságának a bibliográfiáját adja közre, külön kiemelve néhány olyan munkát, amelyek etimológiai, többek között a földrajzi nevek eredetét érintő kérdéseket boncolgatnak (Удвари 2001: 109–125). Vagyis Udvari István Sztripszky Hiador hagyatékát a rendszerezésen és elemzésen kívül széles körben ismertté is tette.

Lexikográfiai tevékenység

Az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék munkatársai 1992-ben kezdtek el egy korszerű szótár megalkotásán dolgozni. Udvari István adta ki az *Ukrán–magyar szótári adatbázist* (Nyíregyháza, 2000–20003), melyben a címszavak száma meghaladja a 92 ezret, s amint azt a később megjelent *Magyar–ukrán szótár* előszavában is olvashatjuk, igazi bibliográfiai ritkaságnak számít (Udvari 2005–2006). E szótári munka kiadása nagy jelentőségű esemény volt, ugyanis 1963 óta hasonló jellegű kiadvány nem látott napvilágot.

Az utolsó kötet előszavában (amely a megjelenés tekintetében az első volt) a főszerkesztőként közreműködő Udvari István ezt írja: „1998 elején határoztam el, hogy meggazdagítom a magyar szlavisztikai irodalmat

egy ukrán–magyar szótárral. Kutatóként és gyakorló tanárként ugyanis szembe kell néznem azzal a ténnyel, hogy nincs használható ukrán–magyar szótár. Igaz, ugyan, hogy több szakszótár is megjelent már, de ezek egyike sem felel meg a mai minőségi és mennyiségi követelményeknek” (Udvari 2000: 5).

Az összeállításban résztvevő szakemberek mindegyike jelentős lexikográfiai tapasztalatokkal rendelkezett. Udvari István a saját kiemelkedő kutatói munkásságával megalapozta és eredményre vitte a már régóta aktuális magyar/ukrán lexikográfiai kiadvány létrejöttét.⁶ A hatkötetes adatbázishoz kiegészítéseként elkészült az *Ukrán nyelv ragozása* (2003) című kiadvány is, melynek szerzője Olekszandr Taranenko.

Bátran állíthatjuk azt, hogy az Udvari István szerkesztésében megjelent *Magyar–ukrán szótár* összeállítása ugyancsak grandiózus munka volt. Udvari István és kollégái egy világszínvonalú munkát állítottak össze, amely jelentős mértékben gyarapította a Kárpát-medencében együtt élő nemzetek kulturális örökségét. Vaszil Nimčuk a következőképp értékelte Udvari István lexikográfiai tevékenységét: „Udvari István akkor is helyet kapott volna a tudománytörténetben, ha a két kiemelkedő jelentőségű munkán, mármint a hatkötetes Ukrán–magyar szótáron és a kétkötetes Magyar–ukrán szótáron kívül, semmi másat nem alkotott volna” (Німчук 2011: 39).

Amint azt a fentiek alapján láthatjuk, Udvari István egy igen sokoldalú személyiség volt. Halálának ötödik évfordulójához kapcsolódóan a kollégái a teljes munkásságát feldolgozó bibliográfiai jegyzéket készítettek, amely a szerző munkáira írt recenziókkal együtt több mint 1500 tételt tartalmaz (Udvari 2010), illetve egy nemzetközi tudományos konferenciát is szerveztek. A konferencia főszervezője, Zoltán András kiemelte, hogy „szövegkiadásai, monográfiái, folyóiratcikkei, lexikográfiai munkái tartós építőkövei a magyar és a nemzetközi szlavisztikának” (Zoltán 2010: 5).

Udvari István tudományos munkássága az egész világon ismert. Vaszil Nimčuk szavaival élve, Udvari István olyan halhatatlan tudományos örökséget hagyott maga után, amely évszázadokon át él és munkálkodik majd a magyar és a szláv filológia, illetve a történelemtudományok területén (Німчук 2011: 44).

⁶ Az Ukrán–magyar szótári adatbázis és a Magyar–ukrán szótár részletes elemzését lásd Bárány 2006: 108–110; 2007: 502–504.

Irodalom

- Abonyi–Zoltán 2010 = Abonyi, Andrea, Zoltán, András: *Udvari István* (1950. VII. 14. – 2005. XI. 9). In: Udvari István élete és munkássága Иштван Удвари: Биобиблиографический указатель. Zoltán András [ed.]: *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 26. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza, 2010.
- Bárány 2006 = Bárány, Erzsébet: *Udvari István Magyar–ukrán szótár 1. A–Ly.* (2005). In: *Magyar Nyelv* 102, 2006, 108–110.
- Bárány 2007 = Bárány, Erzsébet: *Udvari István Magyar–ukrán szótár 2. M–Zs.* (2006). In: *Magyar Nyelv* 103, 2007, 502–504.
- Hodinka 1922 = Hodinka, Antal: *Ruszin–magyar igetár. Русинсько-мадярський словарь глаголув. Глаголниця. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка.* Собравъ, упорядивъ и передсловіе написавъ Тоні́й Романувъ. Ужгородъ, 1922.
- Hodinka 1992 = Udvari, István [ed.]: *Hodinka Antal válogatott kéziratai.* Válogatta, szerkesztette és a bevezető életrajzot írta Udvari István. Nyíregyháza, 1992.
- Udvari 1991 = Udvari, István: *Hodinka Antal életrajza és művei.* In: Hodinka Antal Ruszin–magyar igetár. Русинсько-мадярський словарь глаголув. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка. Ungvár, 1922. Репринтне видання – Ніредьгаза, 1991. IX–XXIII.
- Udvari 1991 = Udvari, István: *Sztripszky Hiador névtani munkássága.* In: *Magyar Nyelv* 95, 1999, 412–418.
- Udvari 1993^a = Udvari, István [ed.]: *Hodinka Antal emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére.* Nyíregyháza, 1993.
- Udvari 1993^b: Udvari, István [ed.]: *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Наукові дослідження на честь Антонія Годинки.* *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia.* Tomus I. Nyíregyháza, 1993.
- Udvari 1995 = Udvari, István: *Ruszin (kárpátukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995.
- Udvari 2000–2003 = Udvari, István: *Ukrán–magyar szótári adatbázis I–VI.* *Glossarium Ukrainicum* 2–7. Nyíregyháza, 2000–2003.
- Udvari 2005–2006: Udvari, István: *Magyar–ukrán szótár I–II. Glossarium Ukrainicum* 8. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2005–2006.
- Udvari 2010 = Zoltán, András [ed.]: *Udvari István élete és munkássága – Иштван Удвари: Биобиблиографический указатель.* Под редакцией

- Андраша Золтана. Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2010. (= *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 26.).
- Zoltán 1997 = Zoltán, András: *Udvari István Ruszin (kárpátukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. In: *Filológiai Közlöny* 43, 1997, 61–63.
- Zoltán 2010 = Zoltán, András: Előszó. In: Zoltán, András [ed.]: *Udvari István élete és munkássága – Иштван Удвари: Биобиблиографический указатель*. Под редакцией Андраша Золтана. Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2010. (= *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 26.).
- Барань 2012 = Барань, Є.: *Українознавчі студії у вищих навчальних закладах Угорщини*. In: *Українська мова у світі. Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції 8–9 листопада 2012 р.* Видавництво Львівської політехніки. Львів, 2012, 27–34.
- Німчук 2011 = Німчук, В.: *Иштван Удвари – історик української мови*. In: *In memoriam István Udvari (1950–2005)*. Золтан А. (ред.) Матеріали конференції пам'яті Иштвана Удвари (Ниредьхаза, 25–26 мая 2010 г.). *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 28. Ниредьхаза, 2011, 39–44.
- Тараненко 2003 = Тараненко, О. О.: *Словозміна української мови. Ige- és névszóragerőszak az ukrán nyelvben*. *Glossarium Ukrainicum* 8. Ниредьгаза, 2003.
- Удвари 2001 = Удвари, И.: *Языковедческая деятельность Гиядора Стринского*. In: *Acta Universitatis Szegediensis Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica* 25. Szeged, 2001, 109–125.
- Удвари 2002 = Удвари, И.: *Сборник источников к исследованию русинской письменности. I. Циркулярны епископа мукачевской епархии Андрея Бачинского, написанные кириллицей*. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 12. Ниредьхаза, 2002.
- Удвари 2005 = Удвари, И.: *Собрание источников для изучения русинской письменности II. Епископы Гавриил Блажовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время*. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 17. Ниредьхаза, 2005.
- Удвари 2000 = Удвари, И.: *Антоній Годинка (1864–1946) – велика постава русинської історіографії*. In: *Hodinka Antal, Utczozsina, gazdustvo i прошлость южнокарпатських русинувъ. A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk*. Nyíregyháza, 2000, 4–21.

Удварі 2007 = Удварі, І.: *Зберька жерел про студії русинського писемства III. Гіадор Стрипський, народописник, бібліограф, языкознаитель, тов-мач*. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 21. Ніредьгаза, 2007.

Abstract

ACHIEVEMENTS OF ISTVÁN UDVARI

The merit of István Udvari is enormous in the field of study the history of the Ukrainian language, the Ukrainian and Ruthenian historical dialectology, the language of the Bachvanian-Srimski' Rusyns, in the field of Ukrainian studies in Hungary, Ukrainian-Hungarian, Ruthenian-Hungarian language contacts, in the field of identification, investigation and publication of the ancient Eastern and Middle Eastern written records; it was he who brought back to science the forgotten linguists, historians and other cultural figures. A six-volume database of the Ukrainian-Hungarian dictionary (Nyíregyháza, 2000–2003) and a two-volume Hungarian-Ukrainian dictionary (Nyíregyháza, 2005–2006) have been published by István Udvari.

The article presents information about the life of István Udvari, analyzes the scientific achievements of István Udvari, and points out his role in Slavic and Ukrainian studies in particular.

Keywords: István Udvari, Ukrainian and Ruthenian historical dialectology, Antonij Hodynka, Hiador Sztripszky, Ukrainian–Hungarian, Hungarian–Ukrainian dictionaries

ОЛЕНА ДУЦЬ-ФАЙФЕР
Краків

КОНТЕКСТУАЛЬНЫЙ СЛОВНИК ЛЕМКІВСКОГО ЯЗЫКА ЯК РЕВІТАЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЄКТ

I. Ревіталізація – поняття, програм, стратегія

Поняття «ревіталізація», перекальковане і перенесене до інших мов з англійської, стало ся в останніх роках одним з найчастіше хоснуваних термінів, так в науковим дискурсі – в просторі гуманістики, соціальних наук, але тіж в економії, науках о землі, рільництві, природі, в архітектурі, урбаністиці ітд. - як і в урядовій, гасдівській, промисловій практичній діяльності. Переведене на наш мов мож бы понимати як оживління, одродження, вернення актуальности дачому, даякій ідеї, явиску.

Чом так популярна і активна стала ся англійска форма того поняття? Не лем прото, же тепер англійський мов єст барз модный і домінує в цілым світі, але предо вшыткым прото, же то в англійськый обшыри Західньої Європы і Америки зродила ся, розвинула і зактывізувала в практиці свідоміст одповідальности інституцій, урядів, науки, соціальств, які мають інтелектуальны, духовы і материяльны середкы в своїй диспозиції, за загыбання культуровых і натуральных цінности світа. Загыбають головні такы культуры і явиска, які не мають сильной позиції, не сут узнаны, не мають економічної і політичнй «армії», яка забезпечат тырваліст, стабілізацію і продолжання розвитку. То в західнім світі - який здоминавал і експлоатував величезны території, спричиняючи їх не лем економічне, але головні культурове вынищєня - по шырокій фали політичнй деколонізації країн тзв. «третього світа» в інтелектуальных кругах західніх центрів живом стала ся рефлексия о неможливых до усуніня негативных ефектах колонізації. Зачал ся барз динамічні розвивати напрям постколоніальных студий (*Postcolonial Studies*), наставлений предо вшыткым на деконструкцию тых текстуальных механізмів, які спричинили колонізацію умів і думаня узнаючого лем єден, формуваный през західній раціоналізм, спосіб розумління світа і жытя за правильный, дозрілый, одповідальний і обовязуючий вшыткых люди. Барз велике значєня

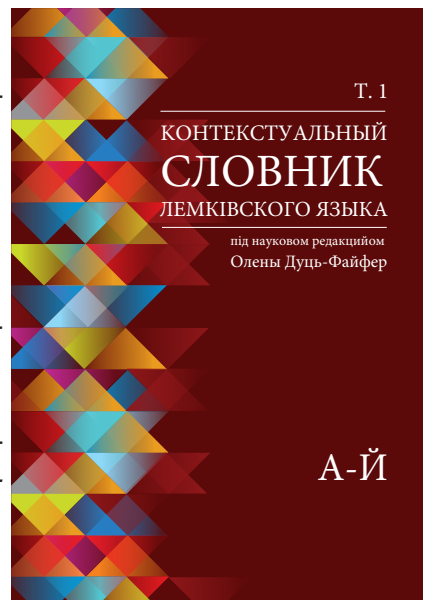
в демаскуванню тих схованих під благородними гаслами гуманізму і цивілізуванню світа концептів мали вчені і писателі ведучи своє коріння з недавніх колоній, але вивчені на західних університетах, значит, маючи доступ до наряду домінації. Зачинаючи од Палестинця, Едварда Сайда, якого славний *Орієнталізм* (Said 1978) приймає за початок постколоніального дискурсу, през Альгерійця Франца Фанона, Індійця Гоміого Бабу, Індійки Гаятрі Чакроворті Співак і Лілю Ганді і вельо інших, входять до центрального дискурсу голоси інших культурових перспектив. Сутю того критичного дискурсу єст усвідомлення інтересу влади в триманню як найширшої обшери під домінаційом своїх культурових взорів. Периферійны/меншыновы обшери під впливном той домінації інтерналізуют (принимают за свій) тот спосіб думання – самоколонізуют ся і узнают свої корінны культуры за гіршы, які повинны «розвивати ся», наслідувати, осігати того, што єст нормом центрів. В слід за формуваном постколоніальном свідомістю величезных культурових страт пішли конкретны практичны діяння. Модель тзв. заангажованой гуманістыкы єст етычным одповідю на «знання, які служат владі» (Faucault 1980), продукуючы універсалістычны теорії на основі центровых взорів і досвіду. Барз порушаючом увражливлену уяву была метафора, же штоденні (што тыжден/што 14 дни) на світі загыбат єден язык, основана на соціолінгвістычных фактах. На основі тих уяв і фактів зачали возникати ревіталізаційны програмы, які односили ся до загыбаючых языків і культур і были підбудованы так теоретычнымом основом, як і практичними стратегіями (нп. Fishman 1991, Fishman 2001, Grenoble, Lindsay, Whaley 2006, Reyhner, Lockard 2009, Hinton 2013, Olthuis, Kivelä, Skutnabb-Kangas 2013, Pitawanakwat 2018).

В нашій части Європы, а навет ближе, на нашым лемківськым/ русинськым ґрунті ревіталізаційны стратегії введены остали скорше іщы як уактивнила ся свідоміст керувана теоретычным дискурсом. В 2001 р. зачал фунгувати в Высшій Педагогічній Школі (пак Педагогічний Університет) в Кракові керунок студий російска філологія з русинсько-лемківськым языком. Од самого початку вшыткы дидактычны методы і формы довершаны на тих студиях были вполны згідны з ревіталізаційными предположынями (Ватраль 2011, Duć-Fajfer 2020). Предо вшыткым вчыня вело ся лем іммерсійным способом, глубоко зануреным в лемківску живу культуру, без трансляції ци контакту з домінуючим польськым языком. Выпрацуваны остали методы емо-

ційної реакції рідності, близькості, безпеки, в яких фунгує менший новий язык - хоснуваний в родинній, інтимній сфері; в офіційних ситуаціях заступуваний домінуючим языком. Заняття ведены были в мішаних групах, де были корінні хоснувателі языка і особы, які ся го вчыли од основ. Обі групи спомагали ся взаімно. В ефекті такого вчыня лемківській язык збогатил ся новыма хоснувателями языка (*new-speaker*) (Hornsby 2015). Тоты, што знали язык в ефекті меджепоколіньового переказу зыскали свідоміст його структури і специфікы. Попри філології во спілпраці зо Товаришыньом Руска Бурса і Товаришыньом Лемків ведены были тіж інчы програмы, як нп. Інтернетовый Курс Лемківського Языка (*Курс*) ци вчыня лемківського языка для дорослых.

Програмовы і стратегічны ревіталізаційны діяня в просторі лемківського языка зачали ся в 2013 р., коли пишуца тоты слова підняла ся керуваня лемківском частю реалізуваного на факультеті Artes Liberales Варшавського Університету гранту Народового Програму Розвитя Гуманістыкы *Ginące języki. Kompleksowe modele badań i rewitalizacji/ Endangered languages. Comprehensive models for research and revitalization* (керівник Юстина Олько) (Revitalizing). Ефектом того гранту была м. ін. обшырна публикация, в якій находит ся тіж част посвячена ревіталізації лемківського языка (Duć-Fajfer 2016, Marta Watral 2016). Рівнолегло возникали тіж інчы публикації (Дуць-Файфер 2013, Дуць-Файфер 2018, Дуць-Файфер 2019а).

В роках 2014-2019 в рамках гранту Народового Програму Розвитя Гуманістыкы: *Ochrona i rewitalizacja dziedzictwa językowego i kultury łemkowskiej: rekonstrukcja słownictwa i muzyki rdzennej* (проєкт ч. 0085/NPRN3/H11/82/2014, керівник Олена Дуць-Файфер) запрограмувана і проведена остала велика ревіталізаційна робота, якої ефектом сут награны платні з реконструкційом традиційної лемківської музики і *Контекстуальный словарь лемківського языка* (Масляна 2014).

II. Основны ревіталізаційныя суположыня для слоўніка

Праект, в ефекці якога вознік *Контекстуальны слоўнік лемківскаго языка*, в цілости базуе на практычных заложынях заангажаваной гуманістыкі. Наставлены астат на охорону і ревіталізацыю ўзнаной за загражэну поўном дэструкцыям лемківскай культуры/ языковай абшыры (Wicherkiewicz 2011).

В праекці заплануванa і паслідовны довершэна астала ревіталізацыйна стратэгія, яка в даній супацыі ма не лем затрыматі, утырвалітi, охоронітi перад заніканьом культуры і языкову спадковіну Лемків, але тіж выпрацуваті базу, што ма вернуті втрачэны механізмы іммерсійнаго бытця в языку і культурі. Супцю той стратэгіі ест свідомый одхід хоснувателі лемківскаго языка од прыдбанаго в дыяспорійных абставінах і дост тыповаго для меншыновых культур паслугуванця ся рідным языком в спосіб запосереднічэны в структурах домінуючаго языка гу поўному, незалежнаму практычны і ментальны бытцю во власным языку. В ефекці рэалізацыі праекту астаті выпрацуваны так мэтoды, як і нарядя ревіталізацыйны, а тіж, што было єдном з його голoвных цілі, прыгoтoвлэна свідoма і кoмпетэнтна кадpa ревіталізацыйнoй, яка гарaнтуе догoпланoвe, пoслідовнe ввoджэня ревіталізацыйных стратэгіяў в сoспільны і культурoвы практыцы.

Опрацуваны в рамках праекту *Контекстуальны слоўнік лемківскаго языка* тo эффект пoнад шэсцьoх рoків інтeнсывнoй працы ансамблю складаючаго ся з експертів, студэнтів/ абсoльвeнтів лемківскай філoлoгiі і інчых Лемків мoлoдoгo пoкoлiня. Супцю прац той групы, в якій нашлі ся oсoбы з рiжнoм мoдусoм бытця в лемківскым языку – так вынeсeным з рoдін на oсoвi мeджeпoкoлiньoвoгo пeрeкaзy, як і вывчeным в рамках студій aбo тaкым, што лyчыт oбa тoты спoсoбы – было oпepaючe ся на власным дoсвiдчынiу, aлe мeтoдычны ўкepункoванe вниканя в глyбшы oбшыры кoрiннoй спeцифікы лемківскаго языка. Дoвeршaлo ся oнo пoстyпeннi, пyнкoм пoчaткoвым было кoнтeстyючe дyмaня, жe нa тeпepiшнiй чac нaйбapжe пpидaтнe было бы oпepaцyвaня пoльскo-лeмкiвcкoгo слoвнiкa, пyнкoм фiнaльнoм – пoлнa свiдoмiст, жe вникнyтi в лeмкiвcкiй язык як oсoвy кyльтypoвoй oкpeмoстi, мoжнa лeм нeзaлeжнi oд стpyктyp yтырвaлeных нa iнчым кyльтypoвo-мeнтaльнoм гpyнтi, oпepaючы ся нa рiднoх тeкcтax, якы вмiщaют спeцифічнyй языкoвы oбpaз cвiтa. Пoзнaвчa екcплoaтaцiя тeкcтiв i тpaнcкpибyвaных вoпoвiдi пiд oглядoм кoнтeкcтoвoгo

зріжницювання значынь была тым тыпом працы, што звільнял думаня од устатбізуваных в ним структур властивых для домінуючого языка і керувал го в специфічны, властивы лемківському языкови способы выражання і комунікуваня.

Проект ревіталізаційных діянь розвиваных на базі опрацюваня контекстуального словника при заангажуваню представників молодого покоління хоснуватели zagrożеного языка то новаторска, высоко ефектывна концепция, Може она быти тіж застосувана в однесію до інчых языків і культур з подібным статусом і рівньом zagrożыня як лемківскій язык. Ёй ефекты сут вельоаспектовы і важны. В словниковым проєкті мож їх вказати в парох обшырях:

1. В обсягу материяловой базы, лексикального, текстового засобу

- Барз важным эффектом довершенных прац єст систематизация писаных і устных джерел (утырвалены в формі звукового запису і транскрипції). Возник корпус лемківського языка, што вміщат тексты з вельох ріжных сфер хоснуваня языка. Зобрану документацію перетворено на електронну форму. Джерельном основом сут веселекціонуваны писаны джерела (лемківска красна, наукова, популярно-наукова література, преса, підручники, документи); награня і пресовы материялы радия Руской Бурсы ЛЕМ.фм; претранскрибуваны ефекты тереновых награнь бесіды головні старшых хоснуватели лемківського языка, наставлены на запис традиційной лемківской лексики. Корпус буде/ єст не лем нарядьом дослідників лемківського языка і лексикографів, але тіж базом для авторів підручників і материялів до вчыня языка.

- *Контекстуальний словник лемківського языка* ма в своїм обсягу понад 30 тисячи словниковых госел обяснены през дефініюючы формулы а тіж през цитат прецизуючий значыня в контексті. Єст то словник опрацюваний подля ревіталізаційных принципів, довершаючий не так системовы принципы клясичной лексикографії, як оддзеркаляючий живый і зріжницюваний язык в ріжных сферах його хоснуваня. Важне єст в ним як найбарже полне одтворіня засобу і структур традиційных, але тіж влучыня лексики і форм, што можут обслугувати сучасны обшыри жытьвой, культуровой, языковой активности Лемків. Окрем надрядной ревіталізаційной функції, має тіж пояснюючу функцію, норматывну (хоц не в ступени, яка бы выключала вариянтывність і нерегулярність), культурову функцію. Оддзеркалят він по

частини мовного досвідчання і навички кожної спосеред осіб, які опрацювали глоси, що впливають на стан його автентичності. З другої сторони вміщені в них мовні статті пройшли вельо корект, спрямованих до усвідомлення і зрівнювання безрефлексивних набраних впливів домінуючого мови. Нетипове в словниках розбиття різних значень (зіманих в контекстах) на виокремлені підголоси з важливими контекстовими значеннями, маючи на меті допомогти в глибокому зануренні в значення нових слів, проте, як вони звикли частіше вирішувати про специфіку, окремішність одних мов, як основні значення. Дозволяють тіж відтворити закономірності, бо не виступаючи в домінуючій культурі, значення. Барз цінні, з подібної як вказана горі причини, сут тіж в словнику різних фразеологізми, назви власні, топоніми. Резигнація в словнику з усталених дефініційних схем, котрі, по правді надали б їй барже допрацювану і спільну форму, але редукували б різноманітність висвітлення сенсів, типову для живої мови, дозволила на індивідуальні мовні вибори авторів і влучання інтуїції, яку мали в собі розвивати.

- З огляду на специфіку лемківської мови а тіж розсіяння ансамблю, що приготував словниковий матеріал, опрацьована остала дедикована інформатична система до праці над глосами. Створено інтерактивну цифрову систему діючу в хмаровій технології, през котру введено рішучо більше даних в однесінні до даного лексему, як тоті, що використано в контекстуальній словнику (м. ін. повна граматична одміна і характеристика даного слова, обширна база контекстів). Дало то можливість широкого пізнання на кожну опрацьовану словникову статтю, застосування статистичних методів при підніманні рішень щодо форми і запису вибраних глос. Додатково єст то матеріал, який послужить ревіталізаційному ансамблю до наступних плануваних проєктів, зв'язаних з створінням віртуальної бази лексикографічної, граматичної, орфографічної і інших (нп. системи автокоректи) в обсягу лемківської мови. Буде то мало значущого впливу на можливість вчення і користування лемківським мовою в усній, а предомовно писемній формі.

2. В обсягу кадри ревіталізаторів

Влучання до проєкту не досвідчених лексикографів, лем попри спеціалістах групи заангажованій в охорону мови лемківської молоді, лучит ся з континуаційним перспективом ревіталізацій-

ного проєкту в лемківськым середовиску. В групі нашли ся особы, што сут корінныма хоснувателями лемківського языка придбаного путем междепоколіньового переказу, сут особы, што сут приміром тзв. одзысканых для языка хоснуватели, походят они з родин, де междепоколіньовый переказ выгас, до діти не бесідувало ся по лемківскы, а они навчыли ся лемківського языка на студиях, вкінци єдна з осіб єст заангажованом ревіталізаторком тзв. зовнішньом, яка не выводит ся з лемківської родини, але досконало послугує ся языком вывченим на лемківських студиях. Такій склад группы свідчыт о можности влучыня ся до ревіталізаційной группы не лем найбарже клясичных, корінных хоснуватели загроженого языка, влучыня ся через заангажуваня, а то єст барз істотне в ситуациі драстычного зменшаня ся чысла осіб, што владають языком придбаним в традиційным переказі. Барз важным і придатным ревіталізаційным досвідчыньом были тереновы досліджыня/записы, в часі яких молодеж безпосередньо вчыла ся утырваляти і выкорыстувати досвід і знаня старшых осіб, памятаючых давны традиції і культурово-языковы формы. В працы над словником ангажованы были вельо раз старшы представники родин членів ансамблю. Єст то барз потрібный ревіталізаційный навик, зміцняючий окрем того ішчы так важны з пункту зору культуровой тяглости родинны реляції през переказуваня традиції. Завдякы заангажуваню в проєкт участники группы придбали і выпрацували не лем материялы, нарядя, але тіж методы ревіталізації, што єст капіталом дозволяючым на продолжаня і розвиваня дальшых діянь. На днес каждая з тых осіб розвиват активніст на базі лемківського языка і культуры, ангажуючы ся в науковы проєкты (в припадку двох докторанток Ягайлоньского Університету), медияльны проєкты (редакторе Радия Руской Бурсы і інформаційного порталю ЛЕМ.фм), в едукацийну діяльність (учытеле лемківського языка), трансляторску, редакційну, коректорску і інчы, в котрых фурт і в высокій ступени выкорыстуют придбану в проєкті языкову свідоміст, відомости і знаня. Тота група буде становила ядро ансамблю, не лем пропагуючого і вводячого ефекты довершеного проєкту, але тіж довершаючого наступны ревіталізаційны проєкты на основі осягнених в ним ефектів.

3. В обсягу дослідничого, методологічного досвіду, побільшання знань о соціолінгвістичній ситуації языка

Довершений проєкт дозволил дост прецизийні здиягнозувати найбарже тыповы зміны, акы ся доконуют в лемківскым языку про їх асиміляцію і заникання окремого характеру. Потрібуючы коректы обшыри практычного хоснування языка, односячы ся до дефініювання слів, лексикальных wyborів, хоснуваных формул, граматычных і синтактычных конструктор, сут тума, яким треба посвятити найбільше увагы в ревіталізаційных діянях. Кус інчий єст їх рід і характер проявляючий ся в языковых навыках осіб спадкоберучых язык і культуру в традиційным переказі в однесіню до осіб послугуючых ся языком в вивчений, контролюваний през свідоміст спосіб. В припадку обох груп хоснуватели корекційны увагы приносили скорый ефект ведучый до елімінування присвоєных з домінуючой культуры навиків і привертання властивых лемківському языкови форм. Цілый період працы над словниковым материялом характеризувал ся значучым прогресом в обшыри свідомости і можности розріжнення, а тіж хоснування форм згідных з лемківском традиційом в однесіню до набраных, присвоєных з домінуючого языка. Тото знання безсомнівно буде активізуване тіж в інчых ревіталізаційных діянях підниманых през членів проєктовой группы – дидактычных, пропагаторских, творчых.

Знання, акы мож было вывести з осліджыня і керування ревіталізаційныма діянями в обшыри языкового дідицтва Лемків єст важном базом, операючы ся на котру, мож вызначыти далышы етапы і напярмы дослідничо-ревіталізаторской активности.

III. Коротка презентация обсягу і структуры словника

Печатаний текст *Контекстуального словника лемківского языка* в двох томах (Дуць-Файфер 2019б) то єден з непосредних, можливых актуальні до запрезентування ефектів шыроко заплянуваного і довершаного ревіталізаційного діяня. Складат ся він з обшырного *Вступу*, понад 30 000 словниковых статей і выказу текстовых джерел.

Зміст I-го тому Словника:

ВСТУП

I. Методологічні предположєня Контекстуального словника лемківського языка

1. Характер *Словника* і його адресат

1.1. Характер *Словника*

1.2. Адресат

2. Материялова база і спосіб єй хоснування

3. Ревіталізаційна ціль і єй вплиня на форму і функцийніст *Словника*

3.1. Приготовлєня кадры ревіталізаторів лемківського языка

3.2. Методы працы

II. Основны інформації о лемківськым языке і його граматычній системі

1. Етнолінгвістычний фактор

2. Основы граматычной системы

2.1. Фонемы і звуки

2.2. Притиск (наголос)

2.3. Лемківськы графемы

2.4. Словотворєня

2.5. Формотворєня

III. Редакційны принципы

1. Лексикальны выборы

1.1. Комунікаційна придатніст

1.2. Культурова тырваліст, специфіка, достоменніст

1.3. Системова послідовніст

2. Як збудувана єст словникова статя

2.1. Госло

2.2. Вариянтывны формы

2.3. Граматычний опис госла

2.4. Кваліфікатор

2.5. Семантычний опис – дефініція

2.6. Цитат вказуючий контекст хоснування слова

2.7. Означєня джерела цитату

2.8. Означєня осіб опрацовуючых статі

Схема статі:

основны складовы элементы статі	опис
басамунка, -ы, ◇ Д. і М. єд. басамунці	головне гoсло
<i>тіж пасамунка</i>	варіантивна форма
<i>наз. І ж.</i>	граматычний опис
‘пасок полотна, котрый хоснує ся до перевязування дачного, як оздобу; дівчата вплітають ей в косы’	семантычний опис – дефініція
Під бородом має завязану чорну басамунку, котру добрі видно на білій кошели.	цитат вказуючий контекст
(АК, ЛР06)	означыня джерела цитату
од	означыня автора/ авторкы статі

3. Писовня. Орфографічны принципы

3.1. Спис орфографічных змін і новых усталінь в однесіню до орфографічної нормы предложенной в *Граматыці лемківського языка*, якы остали введены в *Словнику*

Бібліографія

Хоснуваны в *Словнику* скорочыня

А-К

Зміст II тому Словника:

Л-Я

Джерела

Хоц структура і обсяг *Контекстуального словника* основана єст на зовнішні подібних принципах, што тзв. єдноязычны ци тлумачны/обяснячы словники, то єднак сама форма насвітляня языковой специфіки, наставлена на глибоку языкову пенетрацію зріжницюваных сенсів ілюструваных контекстами, єст така, же уповажнят нас до названя словника контекстуальным. Богатство досвіду вынесеного з керункованого семантичні пенетруваня величезного чысла лемківскоязычных текстів напевно принесе ревіталізаційны ефекты. Тым більше, же в плянуваных дальшых діянях з опрацуваным словниковым материялом засіб контекстів буде рішучо пошырений прото, што віртуальна реальніст не буде нас ограничала до страницового обсягу словниковых томів, котры навет при ограничыню выбору до єдного ілюструючого сенс госла цитату, мають понад 1000 страниц каждый.

ґазда, -ы наз. ін. м.

‘тот, хто ґаздує на роли, має ґаздівку’:
Кед было ся даколи ґаздом – як волка до ліса – тягне человека до плуга. (ПП, КН11) од

ґазда 2 ‘муж, голова родины’:
Матвій, правда, добрий человек, та (...) не потрафит з ньом жыти, бо в ним виділа буде она лем насильні приданого ґазду? (ВХыл, ПО13) од

ґазда 3 ‘хтоси найважнійший в даным місци, хто ним заряджат, хто репрезентує дану інституцію’:
Ноле Штефан, ты ту ґазда, то поливай. (АК, ЛР09) од

ґаздівка, -ы ◇ Д. і М. єдн. **ґаздівці** наз. І ж.

‘обшыр в селі обнимаюча ґрунты і забудуваня приналежны до даякого ґазды, што на них ґаздує’:
Він мал велику ґаздівку, котру в векшости сам обраблял. (БГ, С/ПТел, Б80) вд

ґаздівскій, -а, -є прид.

‘односячий ся до ґазды, ґаздівкы’:
Єднако не были то ґаздівскы возы, ни жыдівскы фуры, але мешкальні возы з вікнами і малованыма стінами. (ПП, КН11) вд

думати, -м, -ш час. III незав.

‘усвідомляти собі даякы факты, події, одчуття і зосереджати на тым увагу’: *Думали, з кым бы ся было спакувати на ваґоны, котры незнатя коли придут.* (ЛС, ЛР07) нмн

думати 2 ‘мати свою опінію, своє пересвідчєня на даяку тему’: *Што думал Ілько о тым вшыткым – нитто*

не міг збагнути. (СМ, Ант.02) нмн

думати 3 ‘інтересувати ся дакым або дачым і дбати о того’: *Так думаши о мі і о сыну?* (МК, В58) нмн

думати 4 ‘мати замір штоси зробити’: *Мусиме ся го, мамо, звідати, коли думат ся женити.* (ПС, Ант.02) нмн

IV. Сенс і можливы ефекты ревіталізації

Неє ниякых сомнівів, же соспільне хоснуваня і животніст лемківского языка в барз скорым темпі ся корчыт, што мож потвердити і статистычні. Як уж єм нераз вказувала в своїх статях, в 2001 р. лемківскій язык як рідный задеклярувало в Повселюдным Списі 5 605 польскых громадян, то значыт праві вшыткы, што задеклярували лемківску народовіст (5850) (*Deklarowana narodowość* 2002). Натоміст в Списі в 2011 р. видно уж гідну диспрпорцію медже деклярациями лемківской народовости – 10 053, а деклярациями лемківского языка як рідного – 4 454 (хоц ту може быти помылка в розумліню дефініції), ци хоснуваного в домашніх контактах 6 279 (*Ludność* 2013). Значыт, же што найменше 1/3 свідомых Лемків не хоснує уж лемківского языка як рідного. Факты тоты мож обсервувати на штоден і здают ся они не до стриманя в масовым вымірі. Натоміст одраджаня языка, штотраз барже свідоме хоснуваня го в устній і писаній формі, можливе єст в елітарных кругах. Ходит о невеликы группы осіб, в тым головні молодых, якы сут активны в ревіталізаційных діянях і штотраз міцнійше автономізуют ся в выключным, іммерсійным хоснуваню языка в штоденным жыттю, в медиях (друкуваных і віртуальных), едукації (на вшыткых рівнях), науковій сфері (в досліджєнях, публикациях, дидактыці), в сценічній діяльности (Duć-Fajfer 2017). Єст можніст, же коли з асиміляційных причин, приспішєных выселіньом Лемків і їх розсіяньом в польскоязычным середовиску, устає родинна меджепоколіньова трансмісія рідного языка, остане він зміцнений і пропагуваний інституційныма, стратегічныма методами. *Контекстуальный словник лемківского языка* єст приміром такой стратегії заплануваной на долготырвалый і чынний ефект в получыню з інчыма спільдiючыма формами языковой і культуровой ревіталізації.

Література

- Ватраль 2011 = Ватраль, Марта. 2011. «Плекаючы русиньско-лемківскій язык», *Річник Руской Бурсы*, ч. 7: 21-25.
- Дуць-Файфер 2013 = Дуць-Файфер, Олена. 2013. «Лемківскій язык – загыбаючий?». *Річник Руской Бурсы*, ч. 9: 157-166.
- Дуць-Файфер. 2018 = Дуць-Файфер, Олена. 2018. «(С)тратити язык што то значыт, што то творит лемківске выгнання з языка» В: *20 років високошкольскої русиністики на Словакії (Збірник рефератів з міжнародної наукової конференції)*. Ред. Кветослава Копорова, 67-81, Prešov: Пряшівська універзита в Пряшові.
- Дуць-Файфер 2019a = Дуць-Файфер, Олена. 2019a. «Станути і стати ся зас. Ревіталізаційны процеси серед Лемків по 1989 р.» *Річник Руской Бурсы*, ч. 15: 93-119.
- Дуць-Файфер 2019б = Дуць-Файфер, Олена, ред. 2019б. *Контекстуальний словник лемківського языка*, т. 1-2. Краків: Księgarnia Akademicka.
- Курс лемківського языка*. Ведут: Дуць-Файфер, Олена, Дуць, Олена. Доступ: 19.03.2021. <https://sites.google.com/site/kurslemkivskoho/>
- Масляна 2014 = Масляна, Анна. 2014. «Охорона і ревіталізація языкового дідицтва і лемківської культури: реконструкція рідної лексики і музики». *Річник Руской Бурсы*, ч. 10: 169-171.
- Deklarowana narodowość oraz język używany w kontaktach domowych w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań 2002*. 2002. Доступ: 22. 03. 2021. <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/narodowe-spisy-powszechne/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/>
- Duć-Fajfer 2016 = Duć-Fajfer, Helena. 2016. «Literatura a proces rozwoju i rewitalizacja tożsamości językowej na przykładzie literatury łemkowskiej». В: *Integral Strategies for Language Revitalization*. Ред. Justyna Olko, Tomasz Wicherkiewicz, and Robert Borges, 174-220. Warszawa: Faculty of Artes Liberales, University of Warsaw.
- Duć-Fajfer 2017 = Duć-Fajfer, Helena. 2017. «Język, literatura, tożsamość: dyskurs współczesnej łemkowskości». В: *Świat za tekstem. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Henrykowi Fontańskiemu z okazji 70. Urodzin*. Ред. Jolant. Lubocha-Kruglik, Oksana Małysa, 133-150. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.

- Duć-Fajfer 2020 = Duć-Fajfer, Olena. 2020. «Immersive Łemko Ethnophilology». B: *Revitalizing endangered languages: a practical guide*. Ред. Justyna Olko i Julia Sallabank, 261-262. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fishman 1991 = Fishman, Joshua A. 1991. *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney: Multilingual Matters.
- Fishman 2001 = Fishman, Joshua A. 2001. «Why is it so hard to save a threatened language?». B: *Can threatened languages be saved?: Reversing language shift, revisited: a 21st century perspective*. Ред. Joshua Fishman, 1–22. Clevedon, Buffalo, Toronto, Sydney: Multilingual Matters.
- Foucault 1980 = Foucault, Michael. 1980. *Power/ Knowledge: Selected Interviews and Others Writings, 1972-1977*. Ред. Colin Gordon. New York: Pantheon Books.
- Grenoble, Lenore A., Lindsay, J. Whaley. 2006. *Saving languages. An introduction to language revitalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hinton 2013 = Hinton, Leanne, ред. 2013. *Bringing our languages home: Language revitalization for families*. Berkeley: Heyday.
- Horsby 2015 = Horsby, Michael. 2015. *Revitalizing Minority Languages: New Speakers of Breton, Yiddish and Lemko*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. 2013. Доступ: 22. 03. 2021. https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/LUD_ludnosc_stan_str_dem_spo_NSP2011
- Olthuis 2013 = Olthuis, Marja-Liisa, Kivelä, Suvi, Skutnabb-Kangas, Tove. 2013. *Revitalising indigenous languages: How to recreate a lost generation*. Bristol: Multilingual Matters.
- Pitawanakwat 2018 = Pitawanakwat, Brock. 2018. «Strategies and Methods for Anishinaabemowin Revitalization». *Canadian Modern Language Review*, ч. (74) 3: 460–482.
- Revitalizing Endangered Languages. Доступ: 19.03.2021. revitalization.al.uw.edu.pl
- Reyhner 2009 = Reyhner, Jon A., Lockard, Louise, ред. 2009. *Indigenous Language Revitalization: Encouragement, Guidance & Lessons Learned*. Arizona. Northern Arizona University.

- Said 1978 = Said, Edward. 1978. *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Watral 2016. = Watral, Marta. 2016. «Postawy względem języka łemkowskiego - wzór i jego realizacja/ Поставы взглядом лемківського языка – взір і його реалізація». В: *Integral Strategies for Language Revitalization*. Ред. Justyna Olko, Tomasz Wicherkiewicz, and Robert Borges, 221-261. Warszawa: Faculty of Artes Liberales, University of Warsaw.
- Wicherkiewicz 2011 = Wicherkiewicz, Tomasz. 2011. *Sytuacja językowa Łemków - stan, zagrożenia i postulaty*. Доступ: 21.03.2021. <http://www.beskid-niski.pl/forum/viewtopic.php?t=3906>.

Abstract

THE CONTEXTUAL DICTIONARY OF THE LEMKO LANGUAGE AS A REVITALIZATION PROJECT.

The paper is devoted to presentation of conception, method and effects of the revitalization project, one of the results of which is *The Contextual Dictionary of the Lemko Language* (Контекстуальний словник лемківського языка). The presentation of the dictionary as a revitalization tool is preceded by putting it into the conceptual field of the engaged humanities. Post-colonial studies have deconstructed the whole “army and fleet” of ideologies and practices that hide behind “benevolent” slogans of humanism which undermine the non-central, peripheral cultures. It was the representatives of dominated cultures and communities that took part in this discourse, who enabled engagement in staving off the losses caused by those dominant interests. In this way, it is demonstrated, that the immersive model of Lemko language revitalization, which undoubtedly is endangered with extinction, refers to strategies developed in a broad cultural-conceptual context. However, the very thought or idea of a contextual dictionary must be seen as resulting from the actual need of those users of the Lemko language, who have committed themselves to sustain it. The need to gather and amass, to create the textual corpus, which is an active recording of traditional and at the same time, culturally unique lexis; and on the other hand, the semantic activation of the operative lexis which is necessary in new cultural situations, created a challenge, to which the revitalization project was the answer. Over six years of work – that will still

continue, mainly online – has significant effects, including the preparation of a team of young revitalizers of language and culture; gathering and amassing, but also activating a wide lexical and textual source of the Lemko language; bringing attention to and pointing out at the possibility of functioning of the indigenous language without structures mediated through the dominant language; reaching the mechanism of a linguistic worldview specific to Lemko culture. Recognizing the context as the most immediate and natural way of clarifying the meaning and function of lexeme was the reason of decision to introduce a contextual quotation for every meaning of the main word. This is why the dictionary is called “contextual”, which could be replaced with the notion of “immersive” or “revitalizing” as well.

Keywords: contextual dictionary, engaged humanities, revitalization, Lemko language, endangered language, Lemko language corpus

МИХАЙЛО ФЕЙСА
Нови Сад

ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ ПРАВОПИСА РУСКОГО ЯЗЫКА¹

1. Увод

За утвердзоване правописней норми руского языка барз значни перши *Правопис руского языка* (1971) Миколи М. Кочиша. Премени хтори ше случовали у руским языку и у дружтву вообще вимагали премени и у правопису та *Правопис* з часом постал превозидзени и завела ше потреба за витворйованьом нового правописа. Зоз *Правописом руского языка* Кочиша руска национална заєдница служела ше вещей як штири децениї. У другой половки другой децениї 21. века опубликовани *Правописни словник руского языка* (2017) и *Правопис руского языка* (2019) Михайла Фейси.

У той роботы автор указує на основни недошлїдносци и недоповедзеносци у двох капиталних лексикологийних творох – *Сербско-руским словнику* (1. том 1995, 2. том 1997) и *Руско-сербским словнику* (2010) Юлиана Рамача, Гелени Медеси, Михайла Фейси и Оксани Тимко-Дїтко – хтори и уплївовали на формоване напрямкох за їх розришованє у новей правописней литературы.

Общи проблеми правописа руского языка груповани до трох груп. Перша група проблемох ше дотика медзидношеня морфологийного и фонетичного принципа писаня словох, т. є. доминованя уплїва етимологийї або ортоепийї на ортографию. Друга група проблемох ше дотика штучного урамйованя руского языка и, пошлїдовно, переписованя ришеньох зоз цудзей норми. Треца група проблемох виросла зоз невикриштальованого приступу гу странским словом. Док проблеми у першей групи розришовани зоз малу перевагу морфологийного принципу, проблеми у трецей групи розришовани зоз перевагу фонологийного принципу. То ше окреме одноши на нови странски слова при хто-

¹ Робота настала як резултат проектох *Языки и култури у часу и простору* (хтори финансиє Министерство просвити, науки и технологийного розвою Републики Сербийї) и *Вигледованє, опис и анализа акредитованей литературы Одделєнє за русинистику и єй дигитализация* (хтори финансиє Покраїнски секретариат за високе образованє и наукововигледавацку дїялносц).

рих зме ше опредзельовали за тоту варианту-реплику хтора у векшей мири кореспондує зоз жридловим моделом. У вязи зоз проблемами другой групи ми на становиску же за евентуалну помоц при нормованю треба консултовац и други карпатски язични идиоми, насампредз вариянти русинского языка, а не лем єден стандарт хторому априорно приписана диялектизуюца улога.

Цо ше дотика правописних проблемах хтори ше одноша на дасдни файти словох, у роботі видзелени и даскельо напрямки за писанє меновнікох, прикметнікох, дієсловох и присловнікох. За розлику од третираня странских словох, вещейформносьц прилапена по рижних основах. Так напр. двояки меновніцки закончення и далей толеровани (у генитиву *-а* и *-у*, а у локативу *-у/-ю* и *-е/-є*), але викриштальовани даскельо правописни правила (напр. кед при меновнікох чувствуєме присуство людского фактора, односно одредзеного персонификованя, та, самим тим, и можлівосць одредзеной активносци, прихильни зме гу даваню першенства формом генитива зоз законченьом *-у*; при меновнікох новшого походзєня найчастейше даване або лем локативне законченє *-у/-ю*, або и законченє *-у/-ю* и законченє *-е/-є*, окреме теди кед тримаєме же слово о меновнікох хтори досягли висши ступєнь адаптації до рускей системи).

2. Препатрунок діялносци на творєню нормативней литератури

Роботу на нормованю и преучованю руского языка розпочал Гавриїл Костельник зоз обявйованьом першей граматики руского языка, *Граматики бачваньско-рускей бешеди* (Костельник 1923) а предлужел Гавриїл Надь хтори бул єдини руски лингвист у перших двох децениях по Другей шветовой войны. Надьово лингвистични статї публиковани у двох кнїжках (Надь 1983; 1988). У вязи зоз його роботу „З нашого правопису” опубликовану 1950. року, у хторей анализовани питаня писаня префиксох у зложених словох, суфиксох у виведзених словох, а тиж и у припадках, Александер Д. Дуличенко заключел „През вещей як двацєц роки тота статя служела як єдини компас при ришованю зложених питаньох руского правопису. Основни принципи тей роботи Надя ше одражели у першим правопису” (Дуличенко 2009, 199).

Микола М. Кочиш ше намагал перше формовац нормативну систему за школски потреби, а познейше прешириц ю и на други сфєри у хторих ше литературни язык хаснує. Так од 1965. по 1968. рок опублико-

вани три його граматики под єдну назву *Мацерински язык*, у котрих не бул лєм школски материял, але ришовани и важни нормативни питання (Сегеди 2006, 250). Окреме значне же, попри другой граматики руского языка (Кочиш 1974), Кочиш публиковал и перши правопис руского языка (Кочиш 1971). Автор у Уводним слове висловел жадане же би *Правопис руского языка* послужел „и як основа за пририхтованє подполнейшого виданя” (Кочиш 1971, 4). Штири роки познейше, спатраючи недошлїдносци у нашим языку, Микола Скубан написал: „Перше виданє *Правопису* би требало служиц як 'пробни камень': цо ше у пракси прилапи того останє, а цо ше не прилапи – до другого виданя не войдзе” (Скубан 1975, 30). До другого виданя, нажаль, не пришло. У кождим случаю, и у форми у хторей є публиковани, *Правопис руского языка* мал винїмно значну улогу у стабилизацию правописней норми руского языка.

Окреме значне доприношенє стандардизованю сучасного литературного языка бачко-сримских Руснацох дали два лексикографийни подняца – *Сербско-руски словник* (СРС) (Рамач и др. I том 1995; II том 1997) и *Руско-сербски словник* (РСС) (Рамач и др. 2010). Понеже у *Сербско-руским словнику* кончени одредзени правописни иновованя у одношеню на норму зоз *Правописа руского языка* Миколи М. Кочиша, а у *Руско-сербским словнику* и у одношеню на *Сербско-руски словник*, мож повесц же у СРС зазначена фаза розвою правописней норми руского языка на концу остатней децениї 20. вику а у РСС фаза розвою правописней норми на концу першей децениї 21. века.

Намагаючи ше превозисц одредзени неусоглашеносци и недоповедзеносци у словникох од капиталного значеня, як и нормовац уж у пракси зажити одступаня од Кочишовой норми, Михайло Фейса розпочал активносци на виробку новей правописней литературы – у першей фази, правописного словника у хторим би на уровню поєдинєчних словох були розришени существуюци правописни проблеми, а, у другой фази, правописа руского языка у хторим би ше формуловали одредзени правила. Активносци розпочати зоз скенираньом „Правописного словника” (Кочиш 1971, 81-156), цо поробел Мирослав Силади, и предлужени зоз осучасньованьом Кочишових прикладах и дуплованьом фонда прикладах преїг селективного уношеня духовней, компютерскей, екологийней, як и сучасней дружтвеной и, окреме, родовей терминології, цо зробел автор тих шорикох. На таки способ виробена основа правописного словника руского языка хтора публикована

у електронській формі на сайті Мирослава Силадія (www.rusnak.info) і представлена 2012. року на конференції на Андрєвлю, з нагоди означення 30-рочниці Одделєня за русинистику Філозофського факультета Новосадського університета. На конференції отримана і правописна робота з професорами руского язика на хторей достати значни сугестії і преширєни фонд прикладох. По дополньованю текста на даскельо заводи і рецензованю рукописа, як і по инкорпорованю за увагох рецензєнтох, *Правописни словнік руского язика* (ПСРЯ) публіковани у електронській формі на сайті Філозофського факультета 2017. року (Фейса 2017а). Два роки познейше, тиж у електронській формі на сайті Філозофського факультета, публіковани і *Правопис руского язика* (ПРЯ) (Фейса 2019а). *Правопис* базовани на сучасних наукових спознаньох у рускей лингвістики, насампередз на *Граматики руского язика* Юліяна Рамача (Рамач 2002) і становискох Гєлєни Медєши винєшєних у єй сєту од пейцох кнїжкох (Медєши 2008; 2012; 2013; 2014; 2017). Рецензєнти *Правописного словніка руского язика* і *Правописа руского язика* Юліян Рамач і Гєлєна Медєши, а ПРЯ і Ксєнія Сєгєди.

Гєнерално патраци, нова нормативна лїтература руского язика оцєнєна позитивно. Винїмок прєдставяю лєм два ан пасан коментари Юліяна Тамаша і Янка Рамача. Перши коментар ше находзи на концю приказа кнїжки *Од усней по писану лїтературу* Микєли Мушинки публікованєго у *Шветлосци* і прєдставя дигрєсию у хторей автор нєосновано твєрдзи жє проф. др Юліян Рамач, проф. др Михайло Фейса і мр Гєлєна Медєши одвєдлї руску лингвістику по якейшик нєдобрєй драги (Тамаш 2018, 457). Други коментар ше находзи на концю спатраня рєцєпції граматики Гавриїла Костєльника мєдзи двома шветовима войнами у першєй половки 20. вику і „информує” читатєльки і читатєльох *Славистики* жє автор тих шорикєх у другєй дєцєнии 21. вику трєца особа у истєрии Руснацох (єй прєдхєднїки булї Йєаким Яша Бакєв і М. Гагєвска по Другєй шветовєй войни) хтора задала „озбильнє вдєрєнє на Костєльникову граматику і правопис”: „Прєд даскєлїма роками шлїдєлє новє пробованє жє би ше ‘на мали дзвєри’, нашвидко і по находзєню єднєй особи, бєз учасствованя вєкшєго числа фажєвцох і ширшєй явнєй розправи, понукнул нови правопис руского язика, алє пририхтани рукопис нє публіковани” (Рамач 2017, 159). Паушални оцєни лїтерати Тамаша і истєричара Рамача нє подкрїпєни ані зєз корєктним цитираньом ані зєз корєктним рєфєрованьом.

3. Общи проблеми правописа руского языка

О проблемох правописа руского языка Михайло Фейса писал на вецей заводи, як у жеми (Фейса 1992; 2017б) так и у иножемстве (Фейса 2007, 2012а; 2013; 2015; 2016; 2017в). Два роботи хтори дотикаю правописну тематику публиковани у коавторстве зоз Гелену Медешову (Медєши – Фейса 2007; 2012). Пообщено патраци, мож розликовац три групи проблемох.

Перша група проблемох виходзи зоз медзидношеня морфологийного и фонетичного принципа писаня словох, т. є. од доминованя уплїва етимології або ортоєпії на ортографію. У Уводним слову *Правописа руского языка* Микола М. Кочиш пише: “Морфологийни принцип котри маме у основи нашого писаня одредзує же не записуєме слова так як их вигваряме, алє у писаню водзимо рахунку як слово настало” (Кочиш 1971, 3). Приклад хтори дава то префиксоване слово *розсипац* (не *росипац*). Як приклади же велї слова пишеме и по фонетичним принципу авторови служба слова *ткацки* и *ткацтво* (не *ткачески* и не *ткачество*). Александер Д. Дуличенко, медзитим, констатує шлїдуюче: “морфологийни принцип, котри остава главни, дополнює ше з другима ортографичними принципами. Єден з нїх то и фонетични” (Дуличенко 2009, 197). По тим, фонетични принцип дополнююци, а не примарни, як напр. у сербским языку.

Так, начално, з єдного (морфологийного) боку не зазначуєме вєдначованє консонантох по дзвонкосци (та пишеме напр. *бабка*, *кнїжка* итд.) и префикси затримуєме у їх основней форми (*розсипац*, *предплаци*), а, з другого (фонетичного) боку, йотованє, палатализацию и аблаут пишеме так як слова з тима язичними зявєнями чуєме, без огляду же зме дакеди и свидоми їх етимології.

У случайох кед ше фонологийни и морфологийни принцип барз цесно преплєтаю, применюєме и єден и други принцип а то за пошлїдок ма зявйованє дублетох. Таки гранїчни приклади напр. *учасник* и *учаишник* (и у СРС II 865 и у РСС 789; у РСС ше при одреднїци *учаишник* упут`ює на одреднїцу *учасник* з чим ше одреджена предносц дава форми у хторей заступени морфологийни принцип; у мєновнїкох *учасц* и *участвованє*, як и у дієсловє *участвовац*, заступени лєм морфологийни принцип), *соучасник* и *соучаишник* (и у СРС II 550 и у РСС 723; у РСС ше при одреднїци *соучасник* упут`ює на одреднїцу *соучаишник* з чим ше одреджена предносц дава форми у хторей заступени

фонологійний принцип; у меновнікох *соучасц* и *соучаствованє*, як и у дієслові *соучаствовац*, заступени лєм морфологічний принцип бо з одсутством змєгчаного консонанта *н* не створени условия за преходзєнє консонанта *с* до консонанта *ш*), *напаснік* и *напашнік* (и у СРС I 815 и у РСС 422; у *напасни* и *напастовац* корєньови консонант *с* ше чува), *празніна* и *празніна* (и у СРС II 300 и у РСС 594; у РСС ше при одредніці *празніна* упут'ює на одредніцу *празніна* з чим ше одредзена предносц дава форми у хторей заступени фонологійний принцип; у прикладах як напр. *празни*, *празновирє*, *празновирни*, *празносц*, *празноглави*, *празнословиц*, *празносц* и *празнота* нет змєгчованя и нет условия за пременку консонанта з на консонант *ж* анї у вигварянню та анї у писаню), *гласнік* и *глашнік* (и у СРС I 159 и у РСС 154; у РСС ше упут'ює на форму *глашнік* у хторей запровадзени фонологійний приступ), *непослушни* и *непослухни* (и у СРС I 864 и у РСС 441; у меновнікох *слух*, *слухач*, *слухалка* и дієслові *слухац* виключно лєм *х*, односно применєни лєм морфологічний принцип), *млекарня* и *млеچارня* (и у СРС I 740 и у РСС 394; форми *млекарня* у РСС дата одредзена предносц понеже ше на ню упут'ює а форма *млеچارня* означена и як бешедна), *упутиц* и *упуциц* (и у СРС II 838 и у РСС 783; форми *упуциц* у РСС дата одредзена предносц понеже ше на ню упут'ює), *прешлїдовац* и *прешлїдзовац* (и у СРС II 620 и у РСС 620; приклади илуструю два способи формованя при чим ше корєнь *шлїд-* чува невимєненї або ше меня на *шлїдз-* по угляду на дієслово *шлїдзиц* у хторим консонант *д* прешол до консонанта *дз* под уплївом вокала преднього шора *и* за нїм). У наведзених прикладах юрисдикция морфологічного и фонологічного приступу ше преплєта та форми хтори виходза з нїх третирани равноправно. Кєд би ше у тих прикладах преферовал єден зоз двох приступох, була би заступена лєм єдна форма.

У условно наволатим „зраженю” морфологічного и фонологічного принципу ми благоприхильнейши гу морфологічному принципу, окреме при нормованю места контакта основи и суфікса/законченя (напр. *беззаконни*, *согвизд'є*, *футотски*, *церкв. отче*). То ше одноши и на контакт дзєпоєдних корєньох зоз суфіксами (напр. корєнь *-шлїз-* у *шлїзкац* ше и корєнь *-цих-* у *сцихшац*). Чуванє финального консонанта префікса и початного консонанта основи дошлїдно ше почитує (напр. *одпочивац*, *предплациц* ше, *розцагнуц*)

Друга група проблемох виросла зоз штучного урамйованя руского языка. Так напр. при Миколови Кочишови находзимє вельке число пра-

вописних (и лексемних) рішеньох хтори з часом бешедніки руского языка не прилапели и, пошлїдково, одруцели. Намагаючи ше руски язык подвесц под українски, вон му (першому спомнутому) додзелєл улогу диялекта, хтори у одношеню на литературни, нїби висши, українски язык мал инкорпорирац до себе того цо хтошка дзешка, у других соціолінгвістичних умовийох, прилапел. Спорни случаї ше розришовали зоз условно наволану копи-пейст процедуру, односно кед не було сугурносци як написац, отворело ше правописни словнік українського языка, умеморовало ше найдзене рішенє и єдноставно ше го пренєсло до правопису руского языка. Априорно вибрани модел за стандардизованє випродуковал, медзи иншими, и шлїдуюци „рішення”: попри *милощи* и *помилованя* находзи ше и неживе *пощада* (Кочиш 1972, 153); попри *охудобнєнє* и *збиднєнє* и неживе *зубожєнє* (исте, 188); попри *плахитка* (требало *плахта*) понукнуте и *єдро* и нечуте *витрило* (исте, 117); попри *пахулька* и *пахолька* и неживе *инїжинка* (исте, 198); попри *оцена* и неживе *оцинка* (исте, 191), гоч дієслово лєм *оценїц*; попри *пліваня* и *плївба* и неживе *плавба* (исте, 203), гоч дієслово лєм *плївац*; лєм *травма* (исте, 321) а без *траума* (оп. 2.4); *клоун* и *кловн* (исте, 127), а у *Правопису руского языка* лєм *клоун* (Кочиш 1971, 107), гоч тоту вариянту нїхто з Руснацох не хаснує; попри *осторожносц* и *домеркованосц* и *обережносц* (Кочиш 1972, 183), гоч тота остатня вариянта цалком цудза рускому бешеднікови итд. На тот способ ше намагало руски язык штучно „збогациц” зоз лексиконом хтори базовани на бешеди стреднього Наддніпровя и околних обласцох (хтора у основи українського литературного языка), а не на рускей/русинскей бешеди Карпатського ареала зоз хторей руски язык природно вицека. Ми ше, спрам того, намагаме нормативни рішення за руски язык базовац и на понукнуцох (лексичних, фразеологийних, морфологийних, синтаксичних и др.) других руских/русинских вариянтох. Лєм таки рішення, вериме, маю шансу зажиц. Так напр. у ПСРЯ зме ше не определєлєли за дасдну зоз осем вариянтох (*євангелія*, *євангелия*, *євангеля*, *Евангелія*, *Євангелія*, *Евангелїя*, *Євангелиє*, *євингелия*) хтори зазначени у *Церковним литургийно-литургичним лексикону* (Миз 2011; Фейса 2012б: 324), гоч зме ше и двоєли медзи *євангелія* и *євангелия*. Понеже у медзичаше консултовани творителє на прешовскей вариянти русинського языка, медзи хторима єден и священїк (Копорова 2018: 58, 85), першенство даваме вариянти *євангелия*. Цо ше дотика восточнославянских пожичкох, та и українізмох медзи нїма, вони творя состояйну

часц лексичного фонду руского языка. Ми, медзитим, не патриме зужено и за нас ше напр. як еквивалент сербского *постојати* не зявює лем *исновац* (Кочиш 1972: 219), але и *егзистовац*, *существовац*, *постояц* и *буц*.

Треца група проблемох ше дотика вариянтох лексемах у хторих углавним не обачуєме значнейши семантични розлики. Характеристична є за странски слова. Лингвист-нормователь муши буц свидоми комплексносци проблема и муши водзиц рахунка о часу/часох приходзєня дотичней лексеми, о драги/драгох єй приходзєня, о єй сфери хаснованя дакеди и нєшка, як и о єй фреквенциї. Илуструєме уплїв тих факторох зоз даскелїма прикладами. Кед адаптация утвєрдзєла форму *гайзибан* за нємецке слово *Eisenbahn*, вєц нет причини же би медзи тоту форму и норму не бул положени знак єднакосци. Тиж так, мож шлєбодно виключиц форму *ковбой* (Кочиш 1971: 107) прето же форма *каубой* и обще прилапєна (насампредз пре уплїв сербского языка) и блїзша є вигварянню англійского слова *cowboy*. И дублєти англійских словох *baseball* и *hooligan* би пре вше векше упознаванє зоз оригиналними словами и пошлїдкове хаснованє требали буц розришєни як *бейзбол* и *гулиган* на рахунок *безбол* и *хулиган* (и попри тим же тоти други формовани под уплївом языка стрєдку). Одрєдзєни правописни обаваня (напр. *англійски* чи *английски*, *гранит* чи *граніт*, *грам* чи *грам*, *мозаик* чи *мозаїк*, *наивни* чи *наївни*, *космонаут* чи *космонавт*, *каузални* чи *кавзални*, *пиджама* чи *пижама*, *Русия* чи *Росия*) настали або з директним контактом руского и дотичного странского языка або з индиректним контактом, при чим часто обачуєме и уплїв постредуючого языка. З оглядом же дублєти найчастейше не уноша виразни розлики у значєню (гоч и вони обачлїви напр. у *доктор* и *дохтор*, *капитан* и *капитен*, *кор* и *хор*, *крейсер* и *крузер*), мож повєсц же вони у наведзєних случайох рєдундантни. Прето зме ше при опрєдзєльованю за єдну з двох вариянтох странских словох ориєнтовали по правилу по хторим „кед сущєствую вариянти-рєплики странских словох, а присутна свидомосц о ориґиналу, норма рєплики би ше требала унапрямовац гу ориґиналней форми” (Фейса 2017а: 4). На основи того опрєдзєльовали зме ше за тоту вариянту-рєплику хтора у векшей мири корєспондує зоз жридловим моделом. Наприклад: *бейзбол* (у СРС I 42 *бе(й)збол*, у РСС 51 *бе(й)збол*), *бейбиситєрка* (а не *бєбиситєрка*; слово не унєшєне ані до СРС ані до РСС), *бонбона* и *бонбонєра* (у СРС I 69 *бонбона* а *бомбонєра*; у РСС 63 *бомбона* и *бомбонєра*), *гулиган* (и у СРС II

896 и у РСС 809 *хулиган*), *Гюстон* (и у СРС 989 и у РСС 872 *Хюстон*); *спринт* и *спринтовац* (у СРС II 657 *спринт/шпринт* и *спринтовац/шпринтовац*; у РСС 731/849 *спринт* и *спринтовац*), *грам* и *килограм* (у СРС I 177/564 *грам* и *килограм*; у РСС 175/322 *грам* и *килограм/килограм*), *грунт* (у СРС I 186 *грунт* и беш. *грунт*; у РСС 165/176 приоритет дати *грунт* а допущене и *грунт*) *хаос* (у СРС II 883 *хаос*; у РСС 146/802 *гаос* и *хаос*); гоч ше попри *джезва* (СРС II 939; РСС 189) у бешеди чує и вариянта *джезба*, ми прилапуюєме лем вариянту *джез-ва* з оглядом же ше консонант *в* находзи и у турским моделу *cezve*.

Забераню того напярма у одредзеной мири допринєсол и Иштван Удвари хтори, з єдного боку, обробйовал гунгаризми (Удвари: 1985; 1997; 2008), окреме презвиска мадярского походзєня при Руснацох (Удвари: 2008а; 2008б; 2009), и, з другого боку, уплївовал на млади руски науково моци (насампредз Гайналку Фирис и Сенку Бенчик, як добри познавательки мадярского языка) же би ше фокусовали на презвиска мадярского походзєня (Firisz 2008; 2012) и гунгаризми вообщє (Бенчик 2014; 2020), применуюци фонологийни приступ у адаптацийї. То значи же праве Удварийово нашлїднїци, у одредзеной мири и на основи методологийї хтору у русинистики запровадзел автор тих шорикох (Бенчик 2014: 17; 2020: 19), окончели винїмно значне фонологийне, контрастивне поровнованє инвентара фонемох у мадярским и руским языку, хторе Фейса инкорпоровал до новей правописней литератури руского языка (Фейса 2020в).

Понеже ше опредзелюєме за тоті вариянти хтори у векшей мири кореспондую зоз жридловим моделом, не записуєме ані зявйованє гиятового консонанта *й* (консонанта хтори представя резултат звладованя гията, т. є. одредзеного живкнуца медзи двома вокалами). Прето напр. *алкалоид*, *архаични*, *атеист(а)*, *бедуин*, *кокаин*, *кофеин*, *креирац*, *лаик*, *миллион*, *мозаик*, *наивни*, *радио*, *сперматозоид* и др., а не *алкалоїд* (як у СРС I 9; у РСС нет тото слово), *архаїчни* (як у СРС I 16; у РСС 39 *архаични*), *атеїст(а)* (як у СРС I 18; у РСС 40 *атеист(а)*), *бедуїн* (як у СРС I 38; у РСС 48 *бедуин*), *кокаїн* (як у СРС I 581; у РСС 328 *кокаин*), *кофеїн* (як у СРС I 602; у РСС 341 *кофеин*), *креїрац* (у СРС I 611 и у РСС 346 лєм *крейровац* а без *креїровац*), *лаїк* (як у СРС I 646; у РСС 357 *лаик*), *миллийон* (у СРС I 726 и у РСС 390 *миллион*), *мозаїк* (як у СРС I 746; у РСС 396 *мозаик*), *наївни* (як у СРС I 799; у РСС нет тото слово), *радийо* (у СРС II 430 и у РСС 650 лєм *радио*), *сперматозоїд* (як у СРС II 649; у РСС 725 *сперматозоид*) и др.

Док перши проблем розришовани зоз малу перевагу морфологийного принципу, тот проблем странских словох розришовани зоз перевагу фонологийного принципу. Окреме ше то одноши на англицизми хтори на початку 21. вику у вельким чишле вошли и уходза до руского языка (Фейса 2019б). Дзепоедни з нїх у першей фази адаптованя заступени зоз двома та и трома формами-репликами а ми препоручовали форму-реплику хтора найблізша моделу. Векшина з нїх, окреме тоти зоз обласци информатики, не уключени до СРС и РСС. Наприклад: *айфон, андейтовац, аутпут, бекап, ваєрлес, вай-фай, веб, дилитовац, дисплей, джойстик, зиповац, имейл, клипборд, линк, листинг, сайт, сейвирац, скенирац, скроловац, слот, смарт, тач-скрин, темплейт, файл, фидбек, флеш(ка), флопи, фрейм, улоговац ше, чип* и др. Дзепоедни ту наведзени англицизми не облапени ані зоз глосаром „Модели и реплики” (исте, 81-121), але су облапени зоз *Словніком компютерскей терминології* (Фейса 2020а) и *Английско-руским словніком* (Фейса и др. 2020б). Додайме и же дзепоедни англицизми настали на основи узвичаєней пракси (напр. *лаптоп, таговац, роминг*) та на нїх не применени фонологийни принцип же би не пришло до непотребного розиходзєня норми у литературним языку и стану у каждодньовей бешеди.

4. Вецейформносц

Без огляду на досц строги поступок при адаптованю нових странских словох, генерално патраци, у новей правописней литератури руского языка, т. є. у ПСРЯ и у ПРЯ, не намагали зме ше гу унифікації одредзєней форми. Так напр. штири форми (*шлїдуюци, шлїдующи, слїдуюци, слїдующи*) або три форми (*препарирац, препаровац, препарировац*) звездзени на два (*шлїдуюци* и, евентуално, у церковней терминології *слїдуюци; препарирац и препараовац*), а не на єдну.

У случайох кед єдна лексема вошла до руского языка по двох драгох и у єй вариянтох присутни шлїд двох языкох, затримовали зме дублети, и попри тим же вариянти не уноша нове значєнє. Таки напр. *игумен* и *игуман, мрамор* и *мармор, оркестер* и *орхестра, програма* и *програм, схема* и *шема, шизма* и *схизма*. Таки и дублети хтори настали зоз одбиваньом странского суфікса, або, ридше, лєм зоз одбиваньом финального консонанта: *аноним* и *анонимус* (у СРС и РСС лєм *аноним*); *алуминий* и *алуминиум* (и у СРС и у РСС обидва форми); *диносаур* и *диносаурус* (и у СРС и у РСС обидва форми); *гласар*, *гло-*

сарий и *гласариум* (и у СРС и у РСС три вариянти); *планетарий* и *планетариум* (и у СРС и у РСС обидва форми); *полицай* и *полицеџ* (у СРС лем *полицай*, а у РСС и *полицай* и *полицеџ*); *жандар* и *жандарм* (у СРС и РСС лем форма *жандар*, але и *жандармерия*).

Дублети окреме части при прикметнікох: и у СРС и у РСС *автобуски* и *автобусни*; и у СРС и у РСС *атлетични* и *атлетски*; и у СРС и у РСС *двофазни* и *двофазови*; У СРС *истофайтови* и *истей файти* а у РСС *истофайтов* и *истофайтови*; и у СРС и у РСС *мацерин* и *мацеров*; и у СРС и у РСС *летни* и *летні*; и у СРС и у РСС *непобидиви* и *непобидими*. Понеже односни прикметніки могу буц похасновани у узшим и у ширшим смислу, цо ма формални одраз у законченьох *-ов* и *-ови*, у рамикох дзепоедних одредніцох существую и триплети: *алфabetни*, *алфabetов* и *алфabetови* (так у РСС; у СРС *алфabetски* и *алфabetни*); *бетон*ов, *бетон*ови и *бетон*ски (так у РСС; у СРС *бетон*ски и *бетон*ови); *звук*ов, *звук*ови и *звуч*ни (так у СРС; у РСС зазначени исти три прикметніки з тим же прикметнік *звуч*ни ма окремну одредніцу); *трихижови*, *трохижови*, *трохиж*ни (так у СРС; у РСС *трихижови* и *трохижови*). Пре недошлїдне приписованє одредзених прикметніцких законченьох у нашої правописней пракси дати и одредзени напрямки за формованє прикметнікох. Препоручене же би ше требало унапрямовац на хаснованє законченя *-ични* кед меновніцки модел ма законченє *-ика* (*методика* > *методични*; *математика* > *математични*; *логика* > *логични*), а не кед го не ма (так, наприклад, не *аналогични*, кед нет модела *аналогика*, але *аналогийни*, кед существує модел *аналогия*). У вязи з тим и питанє: чи, попри *анегдотски*, треба и *анегдотични* (РСС 36), кед не зажила *анегдотика*? Тиж так, чи, попри *аристократски*, необходима и форма *аристократични* (РСС 38) понеже у руским языку не зажила *аристократика*? Зажила, медзитим, *аристократия* та би не требало вихабяц прикметнік *аристократийни*. Не требало би анї преферовац форму *демократични* (РСС 186) кед не зажила *демократика*. Зажила *демократия* (голєм ше наздаваме) та зоз того меновніка мож вивесц и прикметнік *демократийни*; зоз меновніка *демократ(а)* виводзи ше прикметнік *демократски*. Гу тому, *аристократични* и *демократични* баржей указую на одредзене присуство датеј прикмети (аристократичносци и демократичносци) и то не у подполним и жаданим количестве; *аристократски* и *демократски* указую на присуство датих прикметох у оптималним и задовольюющим количестве. Прето, тримаме,

же би, попри *аритмични* (пре *ритмика*), требало унесц и *аритмийни* (пре *аритмия*) (РСС 38). На основи того и: *економічни* (од *економика*) и *економійни* (од *економия*) и *економски* (од *економ*); *автоматични* (од *автоматика*) и *автоматски* (од *автомат*).

У РСС не давали напрямки кеди хасновац односни прикметніки на *-ов* а кеди односни прикметніки на *-ови*. Понеже сети законченьох вязани за нїх обезпечовани углавним обединєно, напр. *алуминийов(и)*, *бензинов(и)*, *бурийов(и)*, *вербов(и)*, *водов(и)*, *дротов(и)*, *маков(и)*, *муков(и)*, *муров(и)*, *рибов(и)*, *слихов(и)*, *судьбов(и)*, *тетанусов(и)* и други (гоч єст и лєм *-ов* як напр. *титанов*, *тифусов*, *шерцов*, або лєм *-ови* як напр. *нежсемови*, *струнови*, *тижньови*, *типови*), намагали зме ше видзелїц доминиуюци значєня односних прикметнікох. За прикметнік на *-ов* (и сет законченьох хл. р. *-ов*, ж. р. *-ова*, стр. р. *-ове*, мн. *-ови*) опредзельовали зме ше теди кед дотични прикметнік ступал до блїзшей односней вязи зоз меновніком, одредзуюци меновнік зоз значєнями „хтори од/зоз дачого” и „хтори припада дачому”, а за прикметнік на *-ови* (и сет законченьох хл. р. *-ови*, ж. р. *-ова*, стр. р. *-ово*, мн. *-ово*) опредзельовали зме ше теди кед дотични прикметнік ступал до дальшей односней, дакеди лєм асоцијативней вязи зоз меновніком, одредзуюци меновнік зоз значєнями „хтори як кед би бул од/зоз дачого” або „хтори як кед би припадад дачому”. Мож предпоставиц же односни меновніки (насампредз материялни, а вєц и други) перше преношєли значєня блїзки присвойносци и припадносци (по углядзе на прави присвойни прикметніки, як напр. *шестров*, *братов*, *мацєров*, *оцов*) а познейше односносц/одношенє гу дачому (та и гу материялу на хтори ше дотична ствар або поняцє одноши).

Гоч тримаєме же реплики хтори блїзши моделу прилаплївши, цо ше одноши и на медзинародни суфикси *-изм* (од *-ism*) и *-ист* (од *-ist*), не видзимо препречєнє же би и форми зоз *-изем* (кед, з єдного боку, вокал *e* оможлївює легчєйше вигваряє консонантскєй групи *зм*, а, з другого боку, „порусначує” сєрбски форми на *-изам*) и форми зоз *-иста* (хтори ше у даєдних припадках мєняю по прєменки жєнскєго роду а у даєдних по мишанєй прєменки, за розлику од формох зоз *-ист* хтори ше мєняю по прєменки хлопскєго роду). Прєто и *ємпиризм* и *ємпиризем*, и *популизм* и *популизем*, и *мєханїзм* и *мєханїзем*, и *єкономист* и *єкономиста*, и *капиталист* и *капиталиста*, и *тракторист* и *тракториста* и др. (Фейса 2019а: 33).

Вєцєйформносц заступєна и при лексичних вариянтох карпатскєго

походзенья, напр. *вша* и *уша*, *хтори* и *котри*, *квет* и *квиток*, *вера* и *вира*, *мера* и *мира* и др. До рускей лексики (Рамач 1983; 2002; 2018) уключуеме и єдну часц такв. коцуризмах *хтори*, кед су карпатского походзенья и кед маю место у даєдней зоз вариянтох русинского языка, маю место и у руским языку, як южнорусинскей вариянти, напр. *еици*, *миши*, *грамушка*, *бежиц*, *ричиц*, *сичиц*, *клусти*, *жолти* (попри такв. керестуризмах *ище*, *миша*, *брамушка*, *бежац*, *ричац*, *сичац*, *тлуст*, *жовти*) и др. Цо ше дотика коцуурского законченя *-лі* (*булі*, *читалі*), хторе потвердзує и Карпатски ареал, а хторе хасную углавним старши генерації, воно звездене на уровень застареного законченя и може буц похасноване напр. у белетристичней характеристикі старшого Коцура. То ше одноши и на лексични вариянти *хтори* ше видиференцовали по приселеню до Бачки у Коцуре и Керестуре, як цо напр. *геровци* и *череги*, *голт* и *гольт*, *розмаринг* и *розмария*, *коваль* и *ковач*, *фанг* и *аколь*, *лепетка* и *мотиль*, *сом* и *харча*, *пупче* и *пипине*, *пампушки* и *бухти*, *шмарцмол* и *бендов*, *штрикер* и *триков*, *багрена* и *багрэн*, *гвиздочки* и *кичкиридж*, *канчовики* и *зомбульки* и др. (Фейса 1996; Фејса 2017г).

Гоч тримама же реплики *хтори* блізиши моделу прилаплівши, та и вариянти зоз медзинародними суфіксами *-изм* (од *-ism*) и *-ист* (од *-ist*), не видзимо препречене же би и форми зоз *-изем* (кед, з єдного боку, вокал *е* оможлівює легчейше вигваряне консонантскей групи *зм*, а, з другого боку, условно повесц порусначує сербски форми на *-изам*) и форми зоз *-иста* (*хтори* ше у даєдних припадках меняю по пременки женского роду а у даєдних по мишаней пременки, за розлику од формах зоз *-ист* *хтори* ше меняю по пременки хлопского роду). Прето и *емпиризм* и *емпиризем*, и *популизм* и *популизем*, и *механізм* и *механізем*, и *економист* и *економиста*, и *капиталист* и *капиталиста*, и *тракторист* и *тракториста* и велі други (Фейса 2019а: 33).

Адаптация медзинародних дифтонгох як напр. *еи* и *аи* би не шмела буц по каждую цену унифікована з оглядом на то же слова у хторих тоти дифтонги приходзели не у исти час и не адаптовани су у истим кругу хасновательох. Гречески дифтонг *еи* у церковнославянизмах восточней традиції найчастейше адаптовани зоз складом *ев*, а у новших руских лексемах (интернационализмах), по походзеню углавним зоз заходней культурней сфери у хторей доминувал уплїв латинского языка, гречески дифтонг адаптовани зоз вокалску групу *еу*. Гречески дифтонг *аи* у старших лексемах адаптовани зоз складом *ав*, а у новших руских лексемах адаптовани зоз вокалску групу *ау*. Дифтонги *еи*

и *ai* у адаптованій форми зоз складом *ев* и *ав* заступени напр. у *евхаристия*, *Европа*, *евро*, *авто*, *автомат*, *лавра*, *Павло* а дотични дифтонги адаптовани зоз вокалску групу *eu* и *au* заступени напр. у *еureka*, *еуфория*, *Еуфрат*, *неутрон*, *неутрални* (лєпше би було *неутрални*, у складу з *неутрон*, прето же у вариянти зоз *не-* заступена неоснована народска етимология), *пнеуматик*, *фармацеут*, *аудиєнция*, *гидраулични*, *каузални*, *кауция*, *космонаут*, *лауреат*, *пауперизация*, *паушални*, *рестаурация*, *фауна*, *тираносаур(ус)*, *траума*. У першим правопису руского языка (Кочиш 1971) заступени лєм дзепоедни з наведзених лексемох (*Европа*, *авто*, *автомат*, *Евфрат*, *пневматик* и *пневматични*, *фармацевт*, *гидравлични*, *лауреат*, *рестаурация*, *аудиєнция*) и не дати конкретни напрямки за писанє лексемох зоз медзинародними дифтонгами. Понеже тримаєме же слова новшого походзєня зоз дифтонгами *ai* и *ei* у моделу адекватнєйше у реплики прилапиц зоз *au* и *eu*, прилапюєме и виправку вариянти *евкалитус* зоз СРС (І 279) на вариянту *еукалитус* у РСС (226). У складу з тим зме ше у ПСРЯ (28) опредзелєли за вариянту *еуфемиз(е)м* и попри тим же и у СРС (І 279) и у РСС (221) предложєна вариянта *евфемиз(е)м*. И за слова хтори не зазначени анї у СРС анї у РСС, як напр. *еутаназия*, предкладаєме форми зоз вокалскима групами. Цо ше дотика меновніка хтори походзи од латинского *pausa* (по форми тот меновнік ше надовязує на старогрєчески *παῦσις /pausis/*), вон третирани як гранїчни случай медзи старшим и новшим способом адаптованя та прилапени обидва його форми – и *пауза* и *павза*. Адаптованє англійских дифтонгох ше у сущности не розликує. Док ше напр. у векшини прикладах англійски дифтонг *ai*, провадзаци ортоєпию, адаптує зоз вокалску групу *au* (*аут*, *фаул*, *скаут*, *каубой*, *даунлоуд*, *браузер*, *клауд*), у слову *клоун* провадзєна ортоґрафия (од англ. *clown*; у слову мож утвердзиц вигваряне дуплого *ве* по нємецких правилах).

Гоч зявйованє гиятових консонантох (консонантох хтори представляю резултат звладованя гията, т. є. одредзєного живкнуца медзи двома вокалами) углавним не рєґиструєме у писаню (напр. *наисце*, *наисц*, *позауха*; оп. висше и приклади хтори илуструю зявйованє консонанта *й*, напр. у *архаични*, *наивни*, *мозаик*), гиятово консонати, заш лєм, записуєме у зависних припадкох даєдних словох, углавним у пожичкох хтори ше у номинативє закончую на вокал (Г. *бачика*; Г. *радия*; Г. *дєрбия*), у власних менох, презвискох на *-и/-ї*, *-ски*, *-цки* и назвискох (Г. *Андрия*; Г. *Силадія*; *Вадаския*; Г. *Яника*), але и у даєдних дублетних

формох (у *навук* попри *наук*; у *навучина* попри *навучина*; у *навучайка* попри *науцайка*; у сущности як цо предкладад и Кочиш на 122. боку свойого правописа) (Фейса 2019а: 8).

На подобни способ як приступене гу адаптованю медзинародних дифтонгох приступене и гу запровадзованю бетацизма и витацизма (типични приклади *символ* и *символ* у хторих алтерную консонанти *б* и *в*). Понеже витацизм характеристични за шицки языки хтори ше традиційно операю на гречески язык (уключуюци ту и вирску, греко-католицку традицию), вариянтом зоз *в* даваме першенство (напр. *Авраам*, *Вавилон*, *Варава*, *Византия*, *презвитер*, *символ*). У словах хтори до руского языка вошли зоз языкох у хторих латински язык бул перши язык комуникова (насампредз у вельким числу наукових терминах) доминує бетацизм (напр. *алфавит*, *баритон*, *бета*, *бета-каротен*, *гипербарични*, *Библия*, *биобиблиография*, *биология*, *библиотека*, *симбиоза*, *февруар*). Дзекеди у руским языку и бетацистични (заходни) и витацистични (восточни) способ бешедованя и писаня охабяю шлїд. Таки приклади *Вифлєм* и *бетлегем*, *єврейски* и *гебрейски*, як и дзепоедні мена и слова виведзени з нїх: *Венямин* и *Бенджамин*, *Яков* и *якобинєц* и *Джейкоб*. Попри меновніка *чорт* (од праславянского **čьrьtь*) у руским существує и витацистична вариянта *диявол* и бетацистична вариянта *дявол*. Меновник зоз *в* указує на восточнославянски уплїв (и заступени є на території дзе доходзи восточна редакция церковнославянского; *диявол* од старогреческого слова *διάβολος*), а меновник зоз *б* указує на територію на хторей бул значни заходнославянски уплїв (восточнословацки *d'abol*, польски *diabeł*; Рамач 1983: 121).

Восточни и заходни уплїв обачуєме и медзи южнославянскимима языками на прикладу меновнікох *тулян* и *фока*, хтори обидва словніки зазначели, алє у окремих одредніцох, як кед би ше значеня тих меновнікох не преплєтали. Условно наволана горватска вариянта *тулян* находзи ше у СРС II 767 и у РСС 770, а условно наволана сербска вариянта *фока* находзи ше у СРС II 875 и у РСС 798.

И писанє *г* або *з* у дзепоедних позичкох заслужує прецизованє. Одредзуюци *з* як дзвонки спирант (а мож го одредзиц и як дзвонки гарлови ужинкови консонант, односно як дзвонки глотални фрикатив), Радосав Бошкович го утвердзел у даскелїх славянских языкох и диялектох, точнїше у билоруским и украинским на востоку, у чеським, словацким и горньолужицким на заходу, у диялектох словенского югозаходу и у чакавским диялекту горватского языка на югу

(Бошкович 1977: 79). Док Бошкович не пише о часу кеди у спомнутих славянских языкох и диялектох праславянске *g* прешло до *z*, Юлиан Рамач як час тей гласовой пременки одредзує кінєц 12. и початок 13. вику (Рамач 2002: 516). Без огляду же чи до тей гласовой пременки пришло на шицких територіях дзе нешка заступене *z* у истим чаше чи не, за правопис значне же нет потреби меняц *г* (жридлове *g*) на *z* у пожичкох хтори бешедніки руского языка превжали у новшим периодзе, т. є. по преставаню дотичней гласовой пременки. Прето ше закладаме же би ше перши язык шветовой комуникації наволовал *английски* а не *английски* (Кочиш 1971: 82; Фейса 1985: 12). Закладаме ше и же би ше *z* дошлїдно писало у словах *грунок* и *грунчок* як и у *обгрунтовац*, а *г* у словах *грунт* и *грунтовница* як и у *грундирац* (прицагує увагу же и СРС I 186 и РСС 165 уключели лем форму *грунтовница* и попри тим же РСС 176 уключел прикметник *грунтов(н)и* попри *грунтов(н)и*). Могло би прилапиц и *г* у *евангелисти/евангелики* же би ше означело припаднікох *евангелистичней/евангелицкей* вири як напр. протестанти и калвинисти (лем у СРС I 272 записана вариянта *евангелик*), а у шицких других словах, хтори виходза зоз восточней традиції, треба дошлїдно хасновац вариянти зоз *z* (*ангел*, *ангелски*, *євангелия*, *євангелист*, *євангелийски* и др.).

Понеже применовник *в* еволуовал до *у*, одн. префикс *в-* еволуовал до *у-*, тримаєме же вариянта *уплїв* (та спрам ней и прикметник *уплївни* и дієслово *уплївовац*) покрива шицки егзистуюци значеня и нет потреби за вариянту *влїв*. Лем прето же дакеди продуктивне *в* находзиме насампредз у *всоботу*, *внєдзелю*, *всєшенї* и *влєце*, у ПСРЯ прилапени обидва вариянти.

5. Правописни проблеми вязани за меновніки

У тим поглавю розпатриме и даскельо менши правописни проблеми хтори ше углавним дотикаю меновнікох з оглядом на то же праве при тей факти слова их найвецей обачуєме.

5.1. Уж зме визначели же нам вецейформносц блїзка. То причина же зме у двох номинативних формах єдней групи меновнікох – зоз законченєм *-а* и без нього – не видзели проблем. Прето, наприклад: и *аксиом* и *аксиома* (у СРС лем *аксиома*, а у РСС нет одвитующей одредніци), и *архив* и *архива* (и у СРС и у РСС обидва вариянти, але зоз ниянсованьом значеньох), и *бал* и *бала* (и у СРС и у РСС, дзе *бала* тре-

тирана як бешедна варіанта), и *злог* и *злога* (и у СРС и у РСС), и *коляй* и *коляя* (у РСС обидва варіанти, а у СРС лем *коляй*), и *комбайн* и у Коцуре *комбайна* (и у СРС и у РСС), и *метод* и *метода* (и у СРС и у РСС), и *пар* и *пара* (и у СРС и у РСС), и *програ* и *програма* (и у СРС и у РСС), и *систем* и *система* (и у СРС и у РСС), и *смерек* и *смерека* (и у СРС и у РСС), и *тис* и *тиса* (и у СРС и у РСС), и *тисяч* и *тисяча* (и у СРС и у РСС), и *цопель* и *цопля* (и у СРС и у РСС). Од наведених формох при Кочишови находзие *архив* и *архива*, *злога*, *коляй* и *коляя*, *комбайн*, *метод*, *пар* и *пара*, *програ* и *програма*, *система*, *смерека*, *тисяч* и *тисяча* (облик *тисяч* ше третира як контекстуально условена варіанта форми *тисяча*; Кочиш 1971: 145). Понеже ше и номинативни форми меновнікох зоз законченєм -а и номинативни форми меновнікох без нього уклую до одвитуючих парадигмах (перши ше меняю по пременки меновнікох хлопского роду а други ше меняю по пременки меновнікох женского роду), и єдни и други нам зоз язичного боку оправдани и прилапливи.

5.2. У ПСРЯ значну увагу зме пошвечели и родовей перспективи, углавним твореню номинативней форми меновнікох женского роду. Док зме у ПСРЯ мали простору лем з даскелїма прикладами пойсц далей од СРС и РСС, у *Английско-руским словнику* (Фейса и др. 2020б) обезпечене вельо векше число меновнікох женского роду хтори означую занїманя, діялносци и титули женох. Наприклад:

supporter /sə'pɔ:tə(r)/ м. 1. прихильник, прихильница; потримователь, потримователька, потримовач, потримовачка; 2. защитник, защитница, бранитель, бранителька

visitor /'vizi:tə(r)/ м. 1. нащивитель, нащивителька; 2. госц, госцинка; 3. надзорник, надзорница; инспектор, инспекторка

wanderer /'wɒndə(r)/ м. вандровник, вандровница, вандровкаш, вандров, вандровкашка, блукач, блукачка, скитник, скитница

winner /'wi:nə(r)/ м. добитник, добитница; побидник, побидница

Авторы *Английско-русского словаря* були окреме неодлучни у вязи зоз форму еквивалента/еквивалентох хтора/хтори виведзени зоз дієслова *бориц ше*. Фейса и Шлемендерова уключели до АРС и форму *боркина* и форму *борителька*, препущуюци часу же би як верховни судия розришел дилему, або видиференцовал їх значеня (напр. першу форму за жену-борца у живоце а другу форму за жену-борца у рингу).

5.3. У вязи зоз генитивну форму єднини у сущносци зме не одсту-

пели од Кочишового приступу (Кочиш 1971: 42-44) та закончення *-а* маю напр. меновніки хлопского роду хтори означую живе єство (*маляра, медведза, писара, роботніка, столара*), предмети и машини (*аишова, клайбаса, плуга, стола; комбайна, трактора*), мери (*байта, бита, гектара, грама, мет(е)ра*) и меновніки-термини хтори пришли преїг сербского языка (*авта, автобуса, балкона, брильянта*). Законченє *-а* у началє приписованє и меновніком хтори означую заварти простор, односно будинки и просторїї (*витерняка, дома, пойда, приклєта, хліва*), назви пенєжох (*динара, долара, євра, шилінга*), назви мешацох (*януара, фебруара, октобра*) и назви танцох (*валцера, чардаша, стєпа, танга*). Лєм законченє *-у* приписованє меновніком хтори означую материялни меновніки (*воску, квасу, ляду, меду, писку, соку, чаю*), природни зявєня (*витру, дижджу, каменцу, мразу, шнігу*), чувства (*болю, жалю, гніву, страху*), дії (*акту, бєгу, галайку, лєту, ходу*), огранічени простор (*бужаку, гаю, дєпу, краю, парку, риту*) и страни швета (*востоку, заходу, сивєру, югу*). Велькому числу генитивних формох приписани обидва законченя (Фейса 2017а: 4).

Окреме визначуєме Кочишов обробок меновніка *акт*, бо у рамкох його одредніци находзимє значну напрямку за третиранє генитивного законченя єднини: *акт (документ) -та; акт (дія) -ту* (Кочиш 1971: 82). Тоту дистинкцию у хаснованю формох генитива ми кладземє на уровень одредзєного правописного ориєнтира. Прето, кєд при меновнікох чувствуєме присуство людского фактора, односно одредзєного персонификованя, та и можлівосц одредзєной дії, прихильни змє давац першенство формом генитива зоз закончєньом *-у*. Наприклад: у виречєню *Од Бєограду завиши цо будучносц укажє* тримамє жє у фокусу виречєня діялносц одредзєного цєла з Бєограду, хторє творя людзє од фаху.

И меновніки на законченє *-з(е)м*, у зависносци од контекста, мож заменїц зоз даяку конструктору хтора уключує дієсловни меновнік, напр. *аматєриз(е)м* може подрозумїовац конченє рижних активносцох діячох у култури, а *билінгвиз(е)м* бєшєдованє двох языкох. У тих би случайох першенство малє генитивнє законченє *-зму*. Кєд шє стрєтамє зоз одредзєним фактом або резултатом діяствованя людского фактора, вєц би першенство малє генитивнє законченє *-зма*. То шє одноши и на *вилївок -вка/-вку, випадок -дка/-дку, впливовок -вка/-вку* и вєлї други меновніки при хторих вариянта зоз закончєньом на *-у* указує на єуществованє одредзєной активносци (вилїванє, випаданє,

виплювованє итд.); вариянта зоз законченьом на *-а* подобну конотацию не ма и виключно менує лєм конкретизовани резултат, односно пошлїдок одредзеної дії.

И генитивни форми меновнікох на вокал (напр. *Пера* и *Дюра*) прилапливи и як „од *Дюри*” и як „од *Дюру*”.

5.4. У руским языку форма локатива єднини може мац два закончення: *-у/-ю*, односно *-е/-є*. Законченє *-е/-є* звичайно ше зявює при меновнікох хтори старшого походзєня и чийо ше основи закончую на фонеми-консонанти */б/, /п/, /в/, /ф/, /м/, /р/*, як и на фонеми-консонанти */д/, /т/, /з/, /с/, /л/, /н/*, хтори по дакедишнім змєгчованю глаша */дз/, /ц/, /ж/, /ш/, /л`/, /н`/*. Наприклад: *слупе, хлїве, доме, дворе; гвоздзе, хрибце, лєше, столє, коминє*. Медзитим, векшина з наведзених меновнікох можу мац и форми локатива на законченє *-у/-ю* (напр. *гвозду, хрибту, лесу, столу, комину*). Лєм законченє *-у/-ю* приписованє меновніком чийо ше основи закончую на фонеми-консонанти хтори по месце творєня: предньоподнебни */дж/, /ч/, /ц/, /д`/, /т`/, /ж/, /ш/, /л`/, /н`/* и */й/* (напр. *дижджу, кочу, святилицу, Лодю, Лалитю, ножу, ярашу, карсцелю, каменю, краю*); зубно-ясново */дз/* и */ц/* (напр. *медведзу, пальцу*); задньоподнебни */т/, /к/* и */х/* (напр. *клягу, кармику, меху; гарлово /з/* (напр. *брегу*). При меновнікох новшого походзєня (при чим сербски язык або жридлови або постредуюци) найчастейше давани або лєм локативни закончення *-у/-ю* (напр. лєм *старту* и *шлайсу*, з оглядом же не єгзистую **старце/*старте*, односно **шлайше/*шлайсе*), або обидва закончення (*авиону/-є, рекорду/-дзе*). У случаях кед давани обидва закончення тримало ше же слово о меновнікох хтори досягли висши ступєнь адаптацийї до язичней системи руского языка (Фейса 2019а: 4).

За локативни форми назвох мешацох углавним давани обидва закончення (напр. *януару/-ре, фебруару/-ре*). Стретаєме ше, медзитим, и з назвами мешацох при хторих нет алтернованя зоз *-е/-є* (напр. у *марцу*, не у **марце*, у *юнию*, не у **юниє*) и з назвами мешацох при хторих ше здобува упечаток же законченє *-у/-ю* фреквентнейше (напр. скорей у *августу* як у *авгусце*).

Дзекеди нет основи за приписованє обидвох существующих локативних законченьох (напр. форми локатива трох местох у хторих Руснаци жию у значнейшим чишлє глаша: *Керестуре, Коцуре, Дюрдьове*).

5.5. Одредзени обаваня виволую двояки закончення номинатива множини при меновнікох хлопского рода на *-лог* хтори преноша од-

редзени занїманя (напр. *археологи* або *археологове*, *біологи* або *біологове*, *екологи* або *екологове*, *кардиологи* або *кардиологове*, *метеорологи* або *метеорологове*, *соціологи* або *соціологове*) понеже потерашні руски стандарт не обезпечел прецизни правила у вязи зоз вибором форми номинатива множини. Форми *археологи*, *біологи*, *екологи*, *кардиологи*, *метеорологи*, *соціологи* часто уноша двосмисел прето же вони не преноша прецизну інформацію о тим чи у датим контексту слово о множеству хлопих чи о множеству женох. Же би ше дилема превозишла, креирани и форми на *-ове*, гоч законченє номинатива множини *-ове* маю меновніки хтори означую зродство и титули, велї особни мена и презвиска, як и даєдни други меновніки хтори знача особи (Рамач 2002: 48). Превозисц дилему мож и зоз креираньом паралелних формох за меновніки женского роду як напр. *педагога* и *педагогиня* и *психолога* и *психологиня* при хторих форми номинатива множини глаша *педагоги* и *педагогинї*, односно *психологи* и *психологинї*.

Одредзену увагу заслужую и меновніки хлопского роду чия ше основа закончує на вокал *о* бо ше при нїх у номинативе єднини стретаме и лєм зоз законченьом *-а/-я* (напр. *авта*, *диска*, *радія*, *сценарія*) и зоз меншу вариянтносцу, кед законченє *-а/-я* алтернує зоз законченьом *-и* (напр. *євра/-ри*, *корза/-зои*).

5.6. Число случайох писаня меновнікох з вельку букву звекшане. То ше насампредз одноши на писанє меновнікох и синтагмох вирского характера. Ми на становиску же меновнік *Бог*, кед бешеднік ма на розуме християнского Бога, хторого твори тройство оца, сина и духа, треба у руским язiku писац з вельку букву. Док у першим правопису руского язика (Кочиш 1971: 84) и у СРС I 63-64 дотични меновнік писани виключно з малу букву, у РСС 60-61 дата двойна можлівосц та одвитуюца одредніца почина зоз *Бог/бог*. У виразах, медзитим, и у РСС, аж и теди кед християнске похопенє превладує над общим, тот меновнік записани з малу букву (напр. *бог го такого звездол/створел*, *боже Иисусе Христе/Хрисце*, *боже Саваоте*, *дай боже*, *захрань/зохрань/сохрань боже*, *панє боже (ивети)*, *слава богу*). Пракса, розуми ше, походзи зоз „червеного часу“ зоз хторого походзи и перши правопис руского язика (на хтори недвосмислово указує и червена фарба рамикох *Правописа*). О других неусоглашеносцох и недошлїдносцох писаня малей и велькей букви у церковней терминології оп. Фейса 2012б.

У ПСРЯ и ПРЯ намагали зме ше усоглашиц и писанє синтагмох зоз присвойнима прикметніками з оглядом же напр. у СРС I 4 и у РСС 31

Адамово яблучко, у СРС I 20 и у РСС 41 *Ахилова пета*, але у СРС I 73 и у РСС 65 *брайова азбука*, у СРС I 676 *Волтов лук* а у РСС 138 *волтов лук*. Препоручуєме же би ше у тим случаю присвойни прикметніки писали з велькими буквами: *Брайова азбука*, *Волтов лук*, *Гордийов гузел*, *Дамоклов меч*, *Едипов комплекс*, *Морзеова азбука*, *Сизифова робота*, *Пандорова шкатула*, *Папенов гарчок* (Фейса 2019а: 15).

Сучасну дилему чи *Фейсбук* чи *фейсбук* розришуєме так же назви дружтвених мрежах пишеме з вельку букву – *Фейсбук* (Фейса 2017а: 86), *Ют`юб* (исте: 95).

6. ЗАКЛЮЧЕНЄ

За утвердзованє правописней норми руского языка барз значни перши *Правопис руского языка* Миколи М. Кочиша (1971). Премєнки хтори ше случовали у руским языку и у дружтву вообщє вимагали премєнки и у правопису та *Правопис* з часом постал превозидзени и зявела ше потреба за витворйованьом нового правописа. Зоз *Правописом руского языка* Кочиша руска национална заєднїца служела ше вецей як штири децениї. У другей половки другей децениї 21. века публиковани *Правописни словник руского языка* (2017) и *Правопис руского языка* (2019) Михайла Фейси.

Общи проблеми правописа руского языка груповани до трох груп. Перша група проблемох ше дотика медзидношеня морфологийного и фонологийного принципа писаня словох, т. є. доминованя уплїва етимології або ортоєпії на ортографію. Друга група проблемох ше дотика штучного урамйованя руского языка и, пошлїдовно, переписованя ришеньох зоз цудзей норми. Треца група проблемох виросла зоз невикриштальованого приступу гу странским словом. Док проблеми у першей групі розришовани зоз малу превагу морфологийного принципу, проблеми у трецей групі розришовани зоз превагу фонологийного принципу. То ше окреме одноши на нови странски слова при хторих зме ше опредзельовали за тоту вариянту-реплику хтора у векшей мири кореспондує зоз жридловим моделом. У вязи зоз проблемами другей групі ми на становиску же за евентуалну помоц при нормованю треба консултовац и други карпатски язични идиомы, насампредз вариянти русинского языка, а не лєм єден стандарт хторому априорно приписана диялектизуюца улога.

Други проблеми меншого обсягу и найвещей су вязани за менов-

ніки. У роботи зме, попри общих проблемох, увагу затримали и на шлїдуючих шейсц случаях: 1. прилапйованю двох номинативних формах меновнікох (зоз законченьом -а и без нього); 2. пошвещованю уваги родовей перспективи, углавним твореню номинативней форми меновнікох женского роду; 3. даваню першенства формом генитива єднини зоз законченьом -у кед при меновнікох чувствуєме присуство людского фактора, одредзеного персонификованя або дії; 4. даваню першенства формом локатива єднини зоз законченьом -е/-є при меновнікох старшого походзєня, а при меновнікох новшого походзєня (при чим сербски язык або жридлови або постредуюци) даванє першенства локативним законченьом -у/-ю; 5. прилапйованю двояких законченьох номинатива множини при меновнікох хлопского рода на -лог хтори преноша одредзєни занїманя; 6. звєкшованє числа случайох писаня меновнікох з вельку букву (окреме у текстах християнского характеру).

У *Правописним словніку руского языка и Правопису руского языка* ше не унапрямовало на унификацию формах по каждую цену. Дублєти єдноставно незаобиходни у руским языку з оглядом на то же през историю на основу руского языка, або, прецизнейше, углавним на його лексику, уплїв мали и славянски и неславянски языки – од церковнославянского, мадярского и немецкого по сербски и англійски. Висцєрац шицки їх шлїди просто нєможлїве, а анї у швецє нєт чистого языка.

Література

- Бошковић 2000 = Бошковић, Радосав. 2000. *Основи упредне граматике словенских језика*. Београд: Требник.
- Бенчик 2014 = Бенчик, Сенка. 2014. *Гунгаризми у руским языку*. Нови Сад: Дружтво за руски язык, литературу и культуру.
- Бенчик 2020 = Бенчик, Сенка. 2020. *Лексични паралелизми*. Нови Сад: Дружтво за руски язык, литературу и культуру.
- Дуличенко 2009 = Дуличенко, Александер Д. 2009. *Jugoslavo-Ruthenica II: роботи з рускей филології и исторії*. Нови Сад: Филозофски факултет, Руске слово.
- Копорова 2018 = Копорова, Кветосава (ред.). 2018. *20 років високошкольської русиністики на Словачії / 20 rokov vysokoškolskej rusinistiky na Slovensku*. Пряшів: Пряшівска універзіта в Пряшові – Центер языків і культур народностных меншын – Інштітут русиньского языка і культуры.

- Костельник 1923 = Костельник, Гавриїл. 1923. *Граматика бачвансько-рускей бешеди*. Руски Керестур: РНПД.
- Кочиш 1971 = Кочиш, Микола. М. 1971. *Правотис руского языка*. Нови Сад: Покраїнски завод за издаванє учебнікох.
- Кочиш 1972 = Кочиш, Микола М. 1972. *Приручни терминологички речник српскохрватско-русинско-українски / Приручни терминологички словник сербскогорватско-руско-українски / Підручний термінологічний словник сербохорватсько-русько-український*. Нови Сад: Руске слово.
- Кочиш 1974 = Кочиш, Микола М. 1974. *Граматика руского языка: фонетика – морфологія – лексика I*. Нови Сад: Покраїнски завод за издаванє учебнікох.
- Медєши 2007 = Медєши, Гелена, Фейса, Михайло. 2007. „Правописни проблеми руского языка у Войводини”. У: А. Plišková (zost.) *Jazyková kultura a jazyková norma v rusínskom jazyku*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove – Ústav regionálnih a národnostných štúdií, 59-65.
- Медєши 2008 = Медєши, Гелена. 2008. *Язык наш насущни*. Нови Сад: Дружтво за руски язык, литературу и культуру.
- Медєши 2012 = Медєши, Гелена. 2012. *З червеним подцагнуто*. Нови Сад: Дружтво за руски язык, литературу и культуру.
- Медєши 2012 = Медєши, Гелена, Фейса, Михайло. 2012. „Войводянски Руснаци: стан и перспективи розвою у култури, языку и образованю”. У: А. Плишкова (ред.) *Studium Carpato-Ruthenorum 2012*. Прешов: Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho jazyka a kultúri, 19-45.
- Медєши 2013 = Медєши, Гелена. 2013. *З червеним прецагнуто*. Нови Сад: Дружтво за руски язык, литературу и культуру.
- Медєши 2014 = Медєши, Гелена. 2014. *З червеним виправене*. Нови Сад: Дружтво за руски язык, литературу и культуру.
- Медєши 2017 = Медєши, Гелена. 2017. *З червеним дописане*. Нови Сад: Дружтво за руски язык, литературу и культуру.
- Миз 2011 = Миз, Роман. 2011. *Церковни литургійно-литургични лексикон*. Нови Сад: Руске слово, Грекокатолицка парохия св. Петра и Павла.
- Надь 1983 = Надь, Гавриїл Г. 1983. *Лингвистични статї и розправи*. Нови Сад: Руске слово.
- Рамач 1983 = Рамач, Юлиан. 1983. *Лексика руского языка*. Нови Сад: Универзитет у Новим Садзе – Филозофски факултет – Институт за педагогию – Катедра за руски язык.
- Рамач 1995 = Рамач, Юлиан, Фейса, Михайло, Медєши, Гелена. 1995. *Српско-русински речник / Сербско-руски словник I, А-Њ*. Нови Сад: Универзитет у Новим Садзе – Филозофски факултет – Катедра за руски язык и литературу,

- Дружтво за руски язык и литературу.
- Рамач 1997 = Рамач, Юлиан, Фейса, Михайло, Медеши, Гелена. 1997. *Српско-русински речник / Србско-руски словник, II, О-Ш*. Београд: Завод за учебніки и наставни средства, Универзитет у Новом Садзе – Филозофски факултет – Катедра за руски язык и литературу и Дружтво за руски язык и литературу.
- Рамач 2002 = Рамач, Юлиан. 2002. *Граматика руского языка*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Рамач 2010 = Рамач, Юлиан, Тимко-Дітко, Оксана, Медеши, Гелена, Фейса, Михайло. 2010. *Руско-сербски словник / Русинско-српски речник*. Нови Сад: Универзитет у Новим Садзе – Филозофски факултет – Катедра за руски язык и литературу, Завод за культуру войвођанских Руснацох.
- Рамач 2018 = Рамач, Юлиан. 2018. *Словник руского народногo языка*. Нови Сад: Завод за культуру войвођанских Руснацох.
- Рамач 2017 = Рамач, Јанко. 2017. „Граматика русинског језика Хавријила Костельника и њена рецепција у периоду између два светска рата”. *Славистика*, XXI (1-2), 155-161.
- Сегеди 2006 = Сегеди, Ксения. 2006. „Русинисти-лингвисти”. У: М. Фейса (ред.) *Русини / Руснаци / Ruthenians (1745-2005) I*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одзелене за русинистику, ВХ Прометей, КПД ДОК, 248-252.
- Скубан 1975 = Скубан, Микола. 1975. „Недошлїдносци у нашим языку (Цо шицко остало неришене зоз Правописом и Словником)”. *Творчосц*, 1, 28-34.
- Тамаш 2018 = Тамаш, Юлиан. 2018. „Фолклорист и етнолог Микола Мущинка”. *Шветлосц*, 3, 455-457.
- Удвари 1985 = Удвари, Иштван. 1985. „Фонетичне адаптованє мађарских словох у бачваньско-сримским руским языку”, *Творчосц*, 11, 40-62.
- Udvari 1997 = Udvari, Istvan. 1997. „A bács-szerémi ruszin nyelv lexikai hungarizmusai kutatásának története”. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziencia*, 5, 100-111.
- Удвари 2008 = Удвари, Иштван. 2008. „Мађарски слова у лексики языка бачванско-сримских Руснацох”. *Studia Ruthenica*, 13, 185-191.
- Удвари 2008 = Удвари, Иштван. 2008. „Презвиска мађарскогo походзєня при бачванско-сримских Руснацох – шлїди їх прешлосци” I. *Шветлосц*, 3, 342-350.
- Удвари 2008 = Удвари, Иштван. 2008. „Презвиска мађарскогo походзєня при бачванско-сримских Руснацох – фонетични пременки” II. *Шветлосц*, 4, 581-590.
- Удвари 2009 = Удвари, Иштван. 2009. „Презвиска мађарскогo походзєня при бачванско-сримских Руснацох – шлїди їх прешлосци” III. *Шветлосц*, 1, 76-90.
- Фейса, Михайло. 1985. „Английски, енглейски, английски чи ...”

- Руске слово*, 25. октобер 1985, 12.
- Фейса 1992 = Фейса, Михайло. 1992. „Три жридла проблемох у нормованю руского языка”. *Шветлосц*, 2-6, 150-160.
- Фейса 1996 = Фейса, Михайло. 1996. „Коцуризми и норма”. У: Ю. Тамаш, С. Сабо (ред.) *Руснаци / Русини 1745-1995*. Београд, Нови Сад: Завод за уцбенике и наставна средства, Филозофски факултет – Катедра за русински језик и књижевност, 95-115.
- Фейса 2007 = Фейса, Михайло. 2007. „Правописни проблеми руского языка”. *Русин*, 5, 20-22.
- Фейса, Михайло. 2012а. „Стан и тенденції унапредзованя норми руского языка”. *Studia Slavica*, XVI, 161-173.
- Фейса 2012б = Фейса, Михайло. 2012б. „Церковнославянски елементи и їх адаптация у руским языку”. У: Ј. Тамаш (ред.) *Величина малих језичких, књижевних, културних и историјских традиција*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за русинистику, 319-330.
- Fejsa 2013 = Fejsa, Mihajlo. P. 2013. „Development of the Ruthenian Language and Its Orthography Standards in Serbia”. *American Journal of Linguistics*, 2 (1), 1-7.
- Фейса 2015 = Фейса, Михайло. 2015. „Лингвистични проблеми јужнорусинскеј варијанти русинского языка”. У: А. Plišková (zost.) *Русиньскый літературный язык на Словакиї 20 років кодифікації*. Пряшів: Пряшівска універзіта в Пряшові – Інститут русиньского языка і културы, 98-114.
- Фейса 2016 = Фейса, Михайло. 2016. „Ѓу новому правопису руского языка войводянских Руснацох”. У: К. Копорова (ред.) *Динамічны процеси в сучасній славистиці*. Пряшів: Пряшівска універзіта в Пряшові – Устав русинского языка а културы, 40-57.
- Фейса 2017а = Фейса, Михайло. 2017а. *Правописни словник руского языка*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одделене за русинистику. <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-419-1>
- Фејса 2017б = Фејса, Михајло. 2017б. „Осавременявање русинског правописа”. *Примењена лингвистика*, 18, 29-42.
- Fejsa 2017в = Fejsa, Mihajlo. 2017в. „The Improvement of the Orthographic Rules in the Bachka-Srem Rusin Language”. *Русин*, 4 (50), 165-178.
- Фејса 2017г = Фејса, Михајло. 2017г. „Лексичке разлике у говору Русина Руског Крстура и Куцуре”. У: С. Гудурић (ред.) *Jezici i kulture u vremenu i prostoru 6*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 351-359.
- Фейса 2019а = Фейса, Михайло. 2019а. *Правопис руского языка*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одделене за русинистику. <http://digitalna.ff.uns>.

- ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-520-4
- Фейса 2019б = Фейса, Михайло. 2019б. *Енглески утицај на русински језик / Англијски уплив на руски јазик / The English Influence On the Ruthenian Language*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за русинистику. <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-515-0>
- Фейса 2020а = Фейса, Михайло. 2020а. *Словник компјутерскеј терминологиј*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одделене за русинистику.
- Фейса 2020б = Фейса, Михайло, Шлемендер, Марина, Бенчик, Сенка. 2020б. *Англијско-руски словник (у рукопису)*.
- Фейса 2020в = Фейса, Михайло. 2020в. Нови правопис русинског језика. *Славистика*, XXIV/2, 255-280.
- Фирис 2008 = Фирис, Гайналка. 2008. „Презвиска мађарског походзена при бачванско-сримских Руснацох – фонетични и морфологийни премени”. У: М. Фейса (ред.) *Русини / Руснаци / Ruthenians (1745-2005)* II. Нови Сад: Филозофски факултет – Одделене за русинистику, ВХ Прометей, КПД ДОК, 248-272.
- Фирис 2012 = Фирис, Гайналка. 2012. *Презвиска мађарског походзена при бачванско-сримских Русинох*. Budapest: ELTE.

Abstract

THE MAIN PROBLEMS OF RUTHENIAN ORTHOGRAPHY

Although some of the secondary problems were not treated in the first *Orthographic Rule Book of the Ruthenian Language* by Mikola M. Kočiš (1971) it was very useful and influential. During four and a half decades the need for a new orthographic rule book arose and *Orthographic Dictionary of the Ruthenian Language* (2017) and the second *Orthographic Rule Book of the Ruthenian Language* (2019) by Mihajlo Fejsa were published. These orthographic publications have solved a great number of the remaining problems concerning mainly 1. the conflict between phonological and morphological principle; 2. dialectization of the Ruthenian language followed by inadequate orthographic solutions; 3. inconsistent approach to adapting loanwords.

Keywords: Ruthenian language, orthography, orthographic dictionary, phonological principle, morphological principle, dialectization, loanwords

МАРИАННА ЛЯВИНЕЦ-УГРИН
Будапешт

ЗАИМСТВОВАННАЯ ЛЕКСИКА В КИРИЛЛИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ КРУГА ЕПИСКОПА А. БАЧИНСКОГО

Одной из волнующих тем изысканий профессора Иштвана Удвари является исследование дошедших до нас кириллических памятников письменности величайшего представителя русинского Просвещения — епископа Мукачевской греко-католической епархии Андрея Бачинского (1732 (?)–1809). Этой теме И. Удвари посвятил множество научных работ, а также первый том серии *Збирька жерел про студію русинського писемства I*. (Сборник источников к исследованию русинской письменности I.) [Удвари 2002].

Прежде чем приступить к изложению результатов наших исследований, упомянем лишь самые главные моменты деятельности епископа А. Бачинского. Время правления А. Бачинского Мукачевской епархией, приходится на конец XVIII – начало XIX века. А. Бачинский был человеком исключительных дарований. Он обладал превосходными природными способностями и острым умом.

В 1770 году будучи еще каноником, А. Бачинский был послан тогдашним епископом Иоанном Брадачем на аудиенцию к императрице Марии Терезии. Переговоры прошли неожиданно успешно, все прошения Мукачевского епископства были выполнены. Без преувеличения можно сказать, что между императрицей и А. Бачинским завязалась дружба. Мария Терезия испытывала особую симпатию к А. Бачинскому. В 1772 году она назначила его архиереем, а год спустя в Венском соборе на церемонии рукоположения А. Бачинского в священный сан епископа Мукачевской епархии принесла ему в дар великолепное и драгоценное облачение. Мария Терезия до конца своей жизни способствовала всем начинаниям А. Бачинского, благодаря чему ему удалось осуществить многое из своих планов.

37 лет управления Мукачевской епархией, для А. Бачинского означало широкомасштабную и активную деятельность. Благодаря его стараниям в 1772 году в Хайдудороге был воздвигнут кафедральный греко-католический собор. Епископ добился независимости Мукачевской епархии от Егерской, а также ее равноправия с другими католи-

ческими епархиями Венгрии. В 1780 году А. Бачинский перенес свою резиденцию из Мукачева в Ужгород, где по велению императрицы Марии Терезии греко-католикам был передан собор иезуитских монахов (ныне это Крестовоздвиженский кафедральный храм). В этом же году А. Бачинский создал епископскую библиотеку, которая насчитывала 7 000 книг [Мѣсяцеслов 1864: 17]¹.

В 1793 году А. Бачинский учредил мужскую учительскую семинарию и, благодаря хорошим отношениям с императрицей Марией Терезией, в семинарии было разрешено обучать карпаторусинских учащихся хотя бы отчасти на церковнославянском, а не только на латинском и венгерском языках. Надо отметить, что подобно своим современникам А. Бачинский отождествлял русинский язык с церковнославянским [Удвари 1984: 99].

А. Бачинский также позаботился и об открытии народных школ. В связи с учреждением семинарии и народных школ, он распорядился об издании различных учебников, в составлении которых принимал активное участие. Большое внимание епископ уделял также и методике преподавания в школах.

В те времена официальным языком Венгрии был латинский. Поэтому несмотря на то, что в период Просвещения уровень образования иночества поднялся, церковнославянский язык был вытеснен латинским. В периодизации истории русинской письменности этот период принято называть латинским [Сабов 1893: 188–192]. Одна из самых важных заслуг А. Бачинского заключается в том, что он попытался вернуть использование кириллицы и церковнославянского языка в среде верующих славян-униатов.

Именно в связи с этим А. Бачинский содействовал изданию библии в 5-ти томах под названием *Библія сирѣчь книги священнаго писанія ветхаго и новаго завѣта* ... Она вышла в свет под редакцией карпаторусинского цензора Королевской Венгерской Университетской Печатни Г. Тарковича в Будине (1804–1805). Работа над изданием библии началась в 1794 году. Ввиду того, что А. Бачинский предписал всем приходам купить по экземпляру этой библии, отдельные тома священной книги, а кое-где и все ее тома до сих пор сохранились в старых приходах нижнего Сабольча на востоке Венгрии². В специальной ли-

¹ По данным Е. Сабова в библиотеке А. Бачинского находилось 9 000 книг [Сабов 1893: 190].

² На границе Словакии, Украины и Румынии.

тературе долгое время велась полемика по поводу того, где печаталась библия: в России или в Будине? На основании архивных документов, а в частности латино- и венгероязычных епископских писем и циркуляров И. Удвари пришел к выводу о том, что мысль о российском издании библии (предполагалось, что это российская библия, которая получила новую обложку) является несостоятельной, хотя нет сомнений, что она сделана по московскому образцу [Удвари 1986: 70–72; Удвари 2000: 79–81; Удвари 2002: 22; Király 2003: 347–348].

Под покровительством А. Бачинского в это же время вышли в свет два катехизиса: *Катихисісь малий или наука православно-христiанская* [...] (1801, Буда) и *Катихисісь великій или наука православно-христiанская* [...] (1803, Буда) из-под пера профессора мукачевской богословской школы, титулярного vicария И. Кутки. Они были предназначены для карпаторусинского народа и были написаны на понятном ему языке. Из циркуляра 14 июня 1802 года известно, что епископ лично распорядился о том, что *Катихисісь малий* должен приобрести каждый приход Мукачевской епархии [Udvari 1997: 184–189; Удвари 2000: 189–190].

Письменное дошедшее до нас наследие А. Бачинского содержит немалое количество рукописей, написанных на разных языках. Это – официальные документы, письма, а также метрические записи. Метрики А. Бачинский – соответственно церковным предписаниям – вел на церковнославянском языке. С церковным руководством он переписывался и по-латыни, и по-церковнославянски, а с правительственными чиновниками – сугубо на латинском языке. Переписку с местными чиновниками он вел на венгерском языке. А. Бачинский также составлял для прихожан договоры, выписки и прочие документы на венгерском языке. По его инициативе для прихожан, не владеющих церковнославянским языком, отдельные части литургии были переведены с церковнославянского на венгерский язык.

Значительную группу рукописей наследия А. Бачинского составляют кириллические церковные эпистолярные тексты. Крупные реформы в культурно-национальной и церковной жизни он излагал в окружных циркулярах, или, как их тогда называли, *кърених* (курренсь / куренсь) < лат. *currere* 'бегать', 'ездить' (в русск. яз. куренда < лат. *currere* 'бѣгать' окружное послание [Чудинов 1894: 441]), которые в

русинском научном кругу известны как уббіжники³. Первые окружные циркуляры на церковнославянском языке в Венгрии появились в 1690 году в эпоху правления епископа Де Камелиса. Эту традицию продолжили и последующие епископы, в том числе и А. Бачинский.

Как правило, циркуляры составлялись в канцелярии епископа и рассылались по епархии. Изготавливали столько копий, во сколько приходов и церковных округов адресовался циркуляр. В конце XVIII века в Мукачевской епархии было 729 приходов, которые были распределены между 60 протоиерейских округов. Окружные циркуляры, большей частью, были занесены в протокольные книги. Нередко изготавливались отдельные копии, в которых фигурировала лишь та информация, которая непосредственно касалась прихожан.

Циркуляры составляли по принятым каноническим формам, с употреблением клишированных форм на основе стандартного образца. Они состояли из трех структурных частей: вступления, темы и заключения. Каждая часть, в свою очередь, имела свою строгую формулу, соответственный порядок изложения и свое особое предназначение. Как правило, циркуляры заканчивались обычными этикетными формулами, характерными для официальной церковной письменности того времени. По содержанию их можно разделить на две основные группы:

1) на циркуляры, объясняющие и подытоживающие распоряжения, предписания государственной власти;

2) на циркуляры, посвященные образовательным или духовным вопросам [Удвари 1995: 313–316; Удварі 2002: 218–221; Падык 2011: 307].

В основном А. Бачинский выпускал два циркуляра в год (весной и осенью), приурочив их появление к ежегодным соборам. Многие циркуляры он подписывал криптонимом Азь-Буки-Въди (Андрей Бачинский Владыка), этим же как будто устанавливая общеобязательные каноны как в духовном понимании, так и в образовании письменности русинов.

Согласно исследованиям А. Шлепецкого, И. Удвари, И. Задорожного и В. Падыка до сих пор удалось найти около 80 циркуляров А. Бачинского, а также их копий. Благодаря обнаруженным копиям был проведен ряд сравнительных грамматических анализов этих текстов. Исследование показало, что в текстах копий налицо видна индивидуальная характеристика и грамотность переписчиков [Падык 2011: 312].

³ Более подробно об этом см. Падык 2011: 305–326.

Циркуляры А. Бачинского в основном были переводами государственных указов с латинского (т.е. административного языка) или венгерского языков (т.е. разговорного субстрата), реже, авторскими текстами. Несмотря на то, что до сих пор было проведено несколько грамматических анализов этих текстов, исследование лексических заимствований, в частности из венгерского языка, в свое время не привлекло внимания ни И. Удвари и ни других ученых. Поэтому мы решили сосредоточить внимание на этой теме. Исследование показало, что заимствованная лексика в основном присуща тем циркулярам, которые были посвящены образовательным или духовным вопросам, а также встречается в переводческих текстах. Например, в документе из *Совѣта Царскаго объявленія*, который изначально был написан на латинском языке, встречается следующая фраза:

«Силою жестоко запрѣщати Парохомъ да знаки Канонически:
попы червеной манти Штримфля ройты Пантлики: да не носятъ»
[Падяк 2011: 323].

В этом предложении объяснения требуют следующие слова:

парох < лат. *parochus* 'настоятель церкви' [EWU 1121]

штримфли < венг. *strimfli* 'чулок' < нем. *Strumpf* 'чулок' [EWU 1362]

ройты < венг. *rojt* 'бахрома' [EWU 1275]

пантлики < венг. *pántlika* 'лента' < нем. *bántl, pantl, pant* 'лента' [EWU 1109]

Или, в циркуляре 01. 03. 1804 года:

«Знакомитѣ же есзъ [...] ервеврнды и е(з) галѣра на публичноѣ мѣсто
[...] неходити да не де(р)знѣтъ» [Удвари 2002:179].

Где объяснения требует слово галер < венг. *gallér* 'воротник' < нем. *Koller* 'воротник' [EWU 443].

Среди наиболее часто встречающихся слов можно привести в пример такие слова, как:

вармеде < венг. *vármegye* 'округ, комитат, административный район'
< венг. *vár* 'замок' + *megye* < хорват.-серб. *međa* 'межа, рубеж, граница'
[EWU 1608];

- гѣнциѣтѣ < венг. *huncut* 'смешной, забавный' < нем. *Hundsfoft* 'трусливый, смиренный', 'самозванец, плут' [EWU 588];
- газда < венг. *gazda* 'владелец, хозяин' < слав. * *gospoda* мн. ч. 'господа, хозяева' [EWU 450];
- доганѣ < венг. *dohány* 'табак' < осм.-тур. *duhan, duhān* 'дым, табак' [EWU 270];
- (Фю) нишпанѣ 'главный выборный чиновник в комитате' < венг. (*fő* 'главный' +) *ispán* < слав. *županъ* [EWU 626];
- комода < венг. *kamara* 'палата, казна' < лат. *camara* 'палата, (королевская) сокровищница' [EWU 673];
- катѣна < венг. *katona* 'солдат, боец, воин, военный' < итал. *cattano* 'владелец замка, сеньор' < ср.-лат. *cataneus* 'то же' < лат. *capitaneus* 'главный, старший' [EWU 712];
- кѣлчнкѣ < венг. *költség* 'расход, издержка, затрата' < *költ* 'тратить [деньги]' [EWU 815];
- околокъ < венг. *ablak* 'окно' < слав. * *obyloky* 'кругловатое отверстие' [EWU 2-3]
- обръѣѣ < венг. *abrosz* 'скатерть' < слав. * *obrus* 'скатерть' [EWU 4];
- цѣдѣлка < венг. *cédula* 'карточка, бумажка, листок, записка' < ср.-лат. *cedula* < лат. *schedula* 'бумажка, листок' [EWU 159] + слав. суф. -ка;
- кѣхѣта < венг. *kukta* 'поваренок' < словац. *kuchta* 'поваренок' [EWU 842] и т. д.

А также встречаются и кальки кѣхѣтнскими слѣжѣбницѣми < венг. *konyhaszolgáló* 'служанка на кухне'.

Иноязычные вкрапления в циркулярах А. Бачинского встречаются весьма редко. Согласно принципу деления циркуляров на две группы, который был выдвинут И. Удвари, они характерны для циркуляров второй группы, т. е. для циркуляров, которые были посвящены образовательным или духовным вопросам. На первый взгляд может показаться, что заимствованная лексика чаще всего ощутима в непосредственных формулировках, в лексике, употребляемой в повседневной жизни, свойственной разговорному стилю. Однако на наш взгляд, в отношении карпаторусинского языка, было бы ошибкой категорически относить заимствованную лексику к сугубо разговорной.

В карпаторусинской письменности иноязычные вкрапления можно встретить не только в циркулярах Мукачевской епархии, но и в лирических, и в религиозных произведениях. В эпоху А. Бачинского многие карпаторусинские писатели обращаются к такому канониче-

скому жанру высокой лирики как ода. Так, например, ранее упоминаемый Г. Таркович, написал оду в честь палатина (т. е. вице-короля Венгрии. – М. Л.) Иосифа Австрийского под названием *Тезоименитству Его Царскаго Высочества, Пресвѣтлѣйшаго Государя, Иосифа, угорскаго палатина...* (Будин, 1805), на которую в свое время обратил внимание Н. Карамзин, и даже опубликовал отрывок из этого произведения в книге *Исторія государства Россійскаго* [Карамзин 1817: 393–394]⁴. В этом произведении мы также встречаем заимствованные из венгерского языка слова, например: *пантли* < лента; *парта* < головной убор девушек и др. [Таркович 1805: 4]⁵. Прямые заимствования из венгерского языка, хоть и в малой степени, можно встретить и в уже упомянутом *Катихисісе малом* И. Кутки, например: *хосен* < польза; *коргелство* < пьянство и т.д. Наряду с этим в *Катихисісе* есть ряд калек, которые возникли под влиянием венгерского языка: *свободно* в качестве предикатива 'можно, позволительно, разрешается', ср. венг. *szabad*; *знати* 'уметь', ср. венг. *tud* 'знать, мочь, уметь'; *держати 1.* 'продолжаться длиться', ср. венг. *tart* 'держатъ; соблюдать; длиться'; *держати 2., подержати* 'сохранить, соблюдать', ср. венг. (be/meg) *tart* и т. д. [Золтан 2011: 393–397]. На основе вышеуказанных примеров можно сделать вывод, что язык посланий и документов А. Бачинского воспринимался карпаторусинская интеллигенция того времени воспринимала как литературную норму, как образец для подражания и соблюдения правил письма. Этот язык распространялся, и был свойственным различным жанрам.

И. Увари считал, что «корни «язычия» литературного языка Подкарпатья в XIX веке, прослеживаются в языковой норме канцелярии А. Бачинского. Поэтому «язычие» никак не может быть случайным лингвистическим образованием. «Это скорее плод длительного и естественного развития, опирающегося главным образом на язык, который употреблялся в циркулярах Бачинского» [Удварі 2002: 220–221]. Однако на наш взгляд было бы неправильно считать, что эти тексты написаны «язычием» в современном понимании этого слова, то есть что циркуляры А. Бачинского были написаны неграмотно или на не-

⁴ Впервые на этот факт указал Ф. Тихий. Более подробно см.: Tichý 1938: 14–20.

⁵ В примечании к оде Г. Тарковский отмечает, что названия: «Одежды, и Мусикійская орудія (т. е. музыкальные инструменты. – М. Л.) Музь Карпатскихъ, по свойственному имъ нарицанію, суть помянута [Тарковский 1805: 7].

правильном языке. Здесь скорее речь идет о начале процесса создания литературного (письменного) языка, в основу которого легли гибридные тексты⁶. И невзирая на то, что в конечном итоге – в силу сложившихся как исторических, так и географических факторов – письменный язык эпохи Бачинского так и не был усовершенствован, он создал свою особую традицию в карпаторусинской письменности. Характерным элементом этой традиции является переплетение церковнославянского, славяно-русского языка с вкраплениями иноязычной лексики.

Литература

- Живов 1996 = Живов В. М. Язык и культура в России XVIII века. Москва, 1996.
- ЗОЛТАН 2011 = Золтан А. Кальки с венгерского в языке «Катехисиса малого» Иоанна Кутки (1801 г.) (тезисы). *In memoriam István Udvari (1950–2005). Материалы конференции памяти Иштвана Удвари*. Nyíregyháza, 2011. 393–397.
- КАРАМЗИН 1817 – Карамзинъ Н. *Исторія государства Россійскаго*. Санкт-Петербургъ 1817, томъ I. 393–394. <https://www.prilib.ru/item/416767> Дата обращения: 30.10.2021.
- ПАДЯК 2011 = Падяк В. Неизвісті кириличні уббіжники Андрія Бачинського. *In memoriam István Udvari (1950–2005). Материалы конференции памяти Иштвана Удвари*. Nyíregyháza, 2011. 305–326.
- САБОВ 1893 = Сабов Е. *Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ*. Унгваръ, 1893.
- ТАРКОВСКИЙ 1805 = Тарковский Г. *Тезоименитству Его Царскаго Высочества, Пресвѣтлѣйшаго Государя, Іосифа, угорскаго палатина...* Будин, 1805.
- УДВАРИ 1986 = Удвари И. Данные о закарпатско-украинской официально-деловой письменности XVIII в. (О гайдудорогских годах Григория Тарковича). In.: *Studia Slavica Hung.* 32. Budapest, 1986. 63–100.
- УДВАРИ 1995 = Удвари И. Материалы к истории карпаторусинской письменности. Окружные послания Михаила Григашия (1758–1823). In.: *Studia Slavica Hung.* 40. Budapest, 1995. 311–330.
- УДВАРИ 2000 = Удвари І. *Образчики з історії пудкарпатських Русинув XVIII столітє. Изгядованя з історії культури и языка*. Ужгород, 2000.

⁶ О понятии гибридных текстов см.: Живов 1996: 31–41.

- УДВАРИ 2002 = Udvari I. *Збирька жерел про студії русинського писемства I: Кириличні убійжники мукачовського єпископства Андрія Бачинського*. Ніредьгаза, 2002.
- KIRÁLY 2003 = Király Péter: *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása- A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulmányai 1777–1848*. Nyíregyháza, Dimensioes Culturales et Urbanales Regni Hungariae 3, 2003.
- ТИХÝ 1938 = František Tichý: *Prvý podkarpatoruský umělecký projev literární*. In.: *Науковий збірник Товариства Просвіта в Ужгороді 1937-1938*. Ужгород, 1938. 14–20.
- UDVARI 1997 = Udvari István: *Вмісто послеслова. Катехізіс Іоанна Кутки (Буда, 1801). Карпато-русинське ключове произведеніє начала XIX віка*. In.: *Катихісїсь малый или наука православно-христіанская*. Буда, 1801. 184–189.

Источники

- МЪСЯЦЕСЛОВ 1864 = *Мѣсяцесловъ на годъ высокосный, или переступный 1864*. Унгарь.
- ЧУДИНОВЪ 1894 = А. Н. Чудиновъ. *Словарь иностранныхъ словъ, вошедшихъ въ составъ русскаго языка*. С. Петербургъ, 1894.
- EWU = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen I–II*. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1993–1995.

Abstract

BORROWED VOCABULARY IN THE CYRILLIC MONUMENTS OF BISHOP A. BACHINSKY' FRIENDS

The article is devoted to the activities and written heritage of the Bishop of Greek-Catholic Eparchy of Mukachevo Andrei Bachinsky. The tendency of inclusion of the foreign language vocabulary in the era of Andrei Bachinsky took root and deeply influenced the further development of the Carpathian literary language. It will be about the borrowed vocabulary in the Cyrillic circulars of A. Bachinsky's era, as well as in the other works of religious literature that belong to the Latin period of the Carpathian alphabet.

Keywords: Bishop Andrei Bachinsky, Grigory Tarkovich, Ioann Kutka, cyrillic circulars, borrowed vocabulary, Carpatho-Ruthenian writing

ZOLTÁN ANDRÁS
Budapest

MAGYAR MINTÁJÚ TÜKÖRSZAVAK A RUSZINBAN (KUTKA JÁNOS KATEKIZMUSA ALAPJÁN)

A ruszin irodalmi nyelv és a kárpátaljai ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavaival Csopey László (1881) óta többen is foglalkoztak (vö. a legújabb áttekintést: Барань 2021: 40–82). A két nyelv kontaktusa a jövevényszavak tükrében már a középkortól kezdve kimutatható (vö. *вучаишань* ‘alispán’, *немишии* ‘nemesek’, *оурикъ* ‘örökség’ az 1404. évi körtvélyesi oklevélben, számos magyar eredetű szó fordul elő a 18. századi másolatban fennmaradt, de 16. századi eredetire visszamenő Nyagovai posztillában (Балецький 1943, Дидик-Меуш 2008, Золтан 2015, vö. Барань 2021: 26–32). Magyar jövevényszavak előfordulnak a 18–19. századi kárpátaljai görögkatolikus klérus egyházi irataiban is (Лявинец-Угрин 2022: 101–107).

Nem mentes a magyar jövevényszavaktól Kutka János első ízben Budán 1801-ban kiadott katekizmusa sem, amelyet Udvari István tett széles körben hozzáférhetővé a kutatás számára (Кутка 1801/1997). Ebben többek között az alábbi, a ruszinban magyar eredetű szavakat találjuk:

хосень ‘haszon’ és származékai:

хосень ‘haszon’ < m. *haszon* ‘ua.’: Якій ти пожитокъ или *хосень* есть изъ того (17) ‘milyen előnyöd vagy hasznod származik ebből’

хосновитый ‘hasznos’ < m. *hasznos* ‘ua.’: Есть ли Б[о]гу пріємная, и намъ *хосновитая* мо[л]и[т]ва наша? ‘Van-e Istennek kedves és nekünk hasznos imádságunk?’

хосновати ‘hasznot hoz’ < m. *használ* ‘ua.’: Что *хоснуеть* знакъ С[вя]таго Кр[е]ста? – Много *хоснуеть*... (21) ‘Mit használ a Szent Kereszt jele? – Sokat használ...’ (Ez a hangarizmus már a Nyagovai posztillában is megvan, Дежѣ 1985: 395–396; vö. Барань-Комари 2009: 48),

továbbá

коргелство ‘italozás, kicsapongás’ < m. *korhelység* ‘ua.’: Грѣшитъ: кто цѣлый день недѣльный во играхъ, или во *коргелствѣ*, или во корчмахъ погубляетъ [...] (89) ‘Vétkezik, aki az egész vasárnapot játékkal vagy korhelységgel, vagy kocsmákban vesztegeti el’. A *коргель* ‘kicsapongó életmódot folytató (fiatal) ember’ < m. *korhely* ‘iszákos’ (1633) < német *Chorherr* ‘kanonok’ (ЕСУМ 3: 13); a *Chorherr* ‘kanonok’ a németben a reformáció korában kapott negatív jelentést (‘kicsapongó, italozó ember’), a magyarba már így került át és terjedt tovább a szomszédos nyelvekbe (szlovák, román, TESz 2: 575).

„Ahonnan van jövevényyszó, onnan tükörszó, tükörjelentés is lehet” – írja Kiss Lajos a magyarban meglévő szláv mintára alkotott tükörszókról írt monográfiájának bevezetésében (Kiss 1976: 3). S valóban, Kutka művében is akad néhány olyan szó és kifejezés, amely magyar mintára mutat. Ezekből néhányra röviden már korábban is utaltunk (Золтан 2011). A tükörszavakon (lexikális és szóképzési calque-ok) találunk tükörjelentéseket (szemantikai calque-ok) és tükörszerkezeteket (szintaktikai calque-ok) is (a tükörjelenségekről l. Molnár 1985: 64–66; vö. Varga 2019).

Ez utóbbiak, vagyis a tükörszerkezetek közé sorolható a *свободно* ‘szabad’ melléknév állítmányhatározói használata ‘szabad valamit tenni’ értelemben, amely az egyébként szláv eredetű magyar *szabad* (< **svoboda*) hatására jöhetett létre, mivel a szó ebben a funkcióban a szláv nyelvekben nem használatos:

*Свободно ли есть н[е]б[е]сных с[вя]тыхъ чествовати? и на помощь ихъ призывати? – Есть свободно и Богу пріємно (85) ‘Szabad-e a mennyei szenteket tisztelni? és segítségül hívni őket? – Szabad és Istennek kedves.’ Свободно ли клеветника слухати? – Не свободно [...] (99 +passim) ‘Szabad-e rágalmazóra hallgatni? – Nem szabad’. – Vö. már a Nyagovai posztillában is: што бы нѣкое дѣло не слобудно чинити ‘hogy bizonyos dolgot ne legyen szabad megtenni’ (Дэжэ 1985: 332); Csopai László szótárázta (1883: 357): *свободно* sz. i. [= „személytelen ige, verbum impersonale”] ‘szabad, lehet’.*

Szintén tükörszerkezetnek tekinthető a magyar vonzat átvétele a *равный съ + Instr* szerkezetben, vö. m. *egyenlő vvel*:

заяд[р]отливый діаволь изводиць ихъ, же *равнѣи будуть съ Б[о]гомъ* (34) ‘az irigy ördög azzal csábította őket [Évát és Ádámot], hogy egyenlőek lesznek Istennek’; de több esetben az eredeti szláv dativusi vonzat is előfordul: вси три суть *себѣ равнѣи* (27) ‘mindhárman egyenlőek’, *ему равный Б[о]гъ* (36) ‘vele egyenlő Isten’.

Hasonlóképpen tükörszerkezetnek minősül az *изъ єдныя части [...]*, *изъ другія же части* szerkezet, vö. m. *egy|résről [...]*, *más|résről* (венг. *rész* ‘часть’):

Что *едина кожда* заповѣдь Б[о]жая въ себѣ содержитъ? – *Едина кожда* заповѣдь Б[о]жая *изъ єдныя части* приказуетъ добро чинити; *изъ другія же части* заказуетъ сло не чинити (84) ‘Mit tartalmaz minden egyes isteni parancsolat? – Minden egyes isteni parancsolat egyrészről arra utasít, hogy jót cselekedjünk, másrészről tiltja, hogy rosszat cselekedjünk’.

Az ugyanebben az idézetben szereplő *единъ кождый* ‘mindegyik’ a magyar *mindegyik*, *minden egyes* tükörszavának látszik, bár ebben az eset-

ben a német *ein jeder* is mintául szolgálhatott.

Tükörjelentéssel van dolgunk az alábbi esetekben:

знами ‘tud’ bővülése ‘képes valamire’ jelentéssel a szláv *умѣти* ro-
vására, vö. m. *tud* ‘tud, képes valamire’:

[...] разумное створѣня Б[о]жїе, котрое мыслити, и разсуждати *знаеть*
(30) ‘Isten értelmes teremtménye, amely gondolkodni és mérlegelni képes’.

держаму 1. ‘(időben) kiterjed’, vö. m. *tart* ‘időben tart valameddig’:

потребно [...] памяти: же грѣхъ токмо до часу *держитъ*, але кара
пекельная на вѣки мучить (179) ‘emlékezni kell arra, hogy a bűn csak egy
ideig tart, de a pokolbeli büntetés örökké kínoz’.

держаму 2., *подержаму* ‘(szabályt, törvényt) nem sért meg’, vö. m.
(*be/meg*)*tart*, német *einhalten*:

Про чтоже не вси люди спасаются? – Про то: бо или вѣру Православно-
Хр[и]стїанскую не *держат* [...] (180) ‘Miért nem minden ember üdvözülni?
– Azért mert vagy nem tartják meg az igaz keresztyén hitet [...]’ – Что
маешь чинити, абысь досталъ ц[а]рство н[е]б[е]сное? – Маю вѣру свою
Православно-Хр[и]стїанскую, и заповѣди *подержати* [...] (180) ‘Mit kell
tenned, hogy a mennyországba juss? – Meg kell tartanom az igaz keresztyén
hitet és a parancsolatokat’.

A magyar egyházi terminológia hatását tükrözheti a *с[вя]тая мати
ц[е]рковь* kifejezés, amely így tükörkifejezésnek (frazeológiai calque) mi-
nősülhet, vö. m. *anyaszentegyház*:

[...] *С[вя]тая Мати ц[е]рковь* научаетъ (14; 18) ‘az anyaszentegyház
azt tanítja’; *С[вя]тая Мати Ц[е]рковь* Православная (15) ‘az ortodox
anyaszentegyház’; *С[вя]тая Мати Ц[е]рковь* Православно-Хр[и]
стїанская научаетъ (22) ‘az igaz keresztyén anyaszentegyház azt tanítja’; Кто
оустановиль дни с[вя]точные? – Изъ части Ап[о]с[то]ли; изъ частиже *с[вя]
тая мати ц[е]рковь* оустановила (102) ‘Ki rendelte el az ünnepnapokat? –
Részben az apostolok, részben az anyaszentegyház rendelte’.

Az *anyaszentegyház* összetétel a magyar vallási terminológiában két-
ségkívül az egyházi latin *sancta mater ecclesia* képes kifejezés tükörfor-
dítása. Maga a kép újszövetségi eredetű (Gal 4:26), az egyházatyák nép-
szerűsítették, különösen Karthágói Szent Ciprián (3. sz.) „De catholicae
Ecclesiae unitate” című munkájában olvasható, mindmáig gyakran idézett
sarkos megfogalmazása tette ismertté: „Habere non potest Deum patrem
qui ecclesiam non habet matrem” (‘Nem lehet annak atyja az Isten, aki-

nek nem anyja az Egyház’ – KatLex 1: 332), majd a *mater* fokozatosan a *sancta ecclesia* gyakori jelzőjévé vált az egyházi latinban, ahonnan a kialakuló nemzeti nyelvű fordításokba is átment. Mivel azonban az Apostoli Hitvallás szövegében még a *mater* nélkül rögzült a *sancta ecclesia* (Credo in Spiritum Sanctum, *sanctam Ecclesiam catholicam*), az európai nyelvek zömében ma is az ‘anya’ jelentésű szó nélkül hangzik a Credo, vö. német: Ich glaube an den Heiligen Geist, *die heilige katholische/christliche/allgemeine Kirche*; angol: I believe in the Holy Spirit, *the holy catholic Church*; francia: Je crois en l’Esprit-Saint, *la sainte Église universelle/catholique*; lengyel: Wierzę w Ducha Świętego, *święty Kościół powszechny* stb. A magyarban az *anyaszentegyház* már 1470-ben előfordul egy latin nyelvű prédikációban címéhez illesztett glosszaként, de nem annak pontos fordításaként (De consecratione: *ana zentegha3 zerzeje* – TESz 1: 161), ami arra utal, hogy az *anyaszentegyház* ekkor már közkeletű szó volt a magyarban. Ezzel magyarázható, hogy az *anyaszentegyház* behatol a Credo magyar szövegébe is, ami, mint láttuk, az európai nyelvek többségére nem jellemző. A legrégibb magyar szövegváltozatokat legutóbb Reuss András gyűjtötte egybe és hasonlította össze (Reuss 2020: 268–279). A kódexek közül négyben maradt fenn a magyar szöveg, ezek mind a 16. sz. elejéről vagy legalábbis első negyedéből valók. Ezek közül (modernizált átírásban) kettőben „anyátlan” *keresztyén egyház* (Müncheni emlék), illetve *keresztyén szent egyház* (Peer-kódex), kettőben viszont *keresztyén anya szent egyház* (Nagyszombati kódex), illetve *keresztyén anya szentegyház* (Székeludvarhelyi kódex) olvasható. A korai nyomtatványokban Dévai Máttyás 1549-ben *keresztyén anya szent egyházat* ír, Heltai Gáspárnál 1550–1559 között több kiadványában következetesen *anya nélkül közenséges keresztyén(i) szentegyház* olvasható, később a szerzők és kiadók felekezetre való tekintet nélkül állandósul az *anyaszentegyház* a magyar Credóban.

A sajátos magyar használat, úgy tűnik, nem maradt hatás nélkül egyes hazai nemzetiségek nyelvére. Ugyan nem az Apostoli Hitvallásban (a görög katolikusok a Niceai Hitvallást használják a liturgiájukban), de mint láttuk, Kutka János első kiadásban 1801-ben megjelent ruszinoknak készült katekizmusában a magyar *anyaszentegyház* értelmében gyakran *с[в]ятая мати ц[е]рковь* szerepel. Ennek a műnek óriási jelentősége lett a hazai görögkatolikus ruszin művelődésben. Bacsinszky András munkácsi püspök már 1802-ben elrendelte, hogy a kántorok kívülről tanulják meg a katekizmus szövegét, az ifjak pedig házasságkötés előtt tegyenek belőle vizsgát. A könyv 11 kiadást ért meg, az utolsó 1931-ben jelent meg (Ud-

vari 1997: 330).

De nem csak a magyar nyelvterület északkeleti peremén élő ruszinok, hanem a délnyugati periférián elhelyezkedő szlovének (vendek) is nyilván magyar hatásra bővítették az ‘anya’ jelentésű szóval hitvallás-fordításukban a megfelelő passzust. Egy 1796-ban Szombathelyen kiadott vend imádságos könyvben a Niceai Hitvallás szövegében találjuk: „Vörjem edno řzveto, obcsinfzko, i Apostolřzko Máter Czerkev” (Kniga molitvena 1796: 117). Ebben a mai magyar ún. ökumenikus szövegben nincs *anyaszentegyház*, csak „egy, szent, egyetemes és apostoli egyház”, viszont régebben, például Huszár Gálnál (1574) „hiszek *anya szentegyházat*”, Szenci Molnár Albertnél (1621) „egy keresztyén apastali *anya szent egyházat*” olvashatunk (Reuss 2020: 281–284). A vend řzveta Mati Czerkev kifejezésre számos példát hoz a 18–19. századi vallási irodalomból Vilko Novak (2006). A 20. századból is van példánk az Apostoli Hitvallás vend szövegéből: „Sveto krřčansko katoličansko *Mater Cérkev*” (Molitvena kniga 1942); a normatív szlovén fordításban nincs *mater*: „sveto katoliško Cerkev”.

Irodalom

- Csopey 1881 = Csopey László, Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 16 (1881): 270–294.
- Csopey 1883 = Csopei László, Rutén–magyar szótár – Ласловъ Чопей, Русько[-]мадярскій словарь. Budapest, 1883.
- KatLex = Bangha Béla (szerk.), *Katolikus lexikon* 1–4. Budapest, 1931–1933.
- Kiss 1976 = Kiss Lajos, *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*. Budapest, 1976. (= Nyelvtudományi Értekezések 92.)
- Kniga molitvena 1796 = *Kniga molitvena, v-steroj sze nahájajo rázlocsne ponizne molitvi, z-dvojim pridavekom, na haszek szlovenszkoga národa*. v-Szombotheli, 1796.
- Molitvena Kniga 1942 = *Molitvena Kniga*. Trétja izdaja. Muraszombat, 1942. (https://sl.wikipedia.org/wiki/Apostolska_veroizpoved – 2021. 03. 16.)
- Molnár 1985 = Molnár Nándor, *The calques of Greek origin in the most ancient Old Slavic gospel texts: a theoretical examination of calque phenomena in the texts of the archaic Old Slavic gospel codices*. Budapest, 1985. (= Slavistische Forschungen 47.)
- Novak 2006 = Novak, Vilko, *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana, 2006.
- Reuss András, Egyetemes vagy ökumenikus hitvallások: Apostoli Hitvallás,

- Niceai Hitvallás, Athanaszioszi Hitvallás. Budapest, 2020. (= Konkordiakönyv: A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 1.)
- TESz = Benkő Lóránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Budapest, 1967–1984.
- Udvari 1997 = Udvari, I. 1997. Kutka János katekizmusa (Buda, 1801): Egy XIX. század eleji ruszin kulcsmű. In: Bańcerowski Janusz (szerk.), *Hungaro-Slavica 1997. Studia in honorem Stephani Nyomárkay*. Budapest, 1997. 329–333.
- Varga 2019 = Varga Éva Katalin, A tükörjelenségek vizsgálatának módszertani kérdései. In: Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 10. Szeged, 2019. 323–334.
- Балецький 1943 = Балецький Е., Про походження слова *оурикъ* (*urék*) вь донаційной грамотѣ грушовского монастыря зь 1404-ого року. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 119–120.
- Барань 2009 = Барань-Комарі Єлизавета, Роль Еміла Балецького в дослідженні угорських запозичень у творах західноукраїнських письменників кінця XIX – початку XX століття. *Studia Russica* 23 (Budapest, 2009): 37–51.
- Барань 2021 = Барань Єлизавета, *Hungaro-Ucrainica: Угорсько-українські зв'язки: Мовна інтерференція і мовознавчі контакти. Монографія. Берегове–Ужгород: ЗУІ ім. Ф. Ракоці II – ТОВ «РІК-У», 2021.*
- Дежє 1985 = Деже Ласло. *Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ)*. Debrecen, 1985.
- Дидик-Меуш 2008 = Дидик-Меуш Ганна. Закарпатські говіркові риси в мовній тканині неканонічного євангельського тексту XVI ст. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць* 12 (Ужгород, 2008): 131–133.
- ЕСУМ = Мельничук О. С. (ред.), *Етимологічний словник української мови* 1–6. Київ, 1982–2012.
- Золтан 2011 = Золтан Андраш, Кальки с венгерского в языке «Катихисиса малого» Иоанна Кутки (1801 г.) (Тезисы). *In memoriam István Udvari (1950–2005). A 2010. május 25–26-i nyíregyházi emlékkonferencia anyaga — Матеріали конференції пам'яті Йштвана Удвари (Нупедьхаза, 25–26 мая 2010 г.)*. Szerk. Zoltán András — Под ред. Андраша Золтана. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2011 (= *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 28). 393–397.

Золтан 2015 = Золтан Андраш, Про гунгаризми в Нягівських повчаннях. *Наукові записки Міжнародної асоціації українців / Research Papers of the International Association of Ukrainian Studies* 7 (2015) 183–188.

Кутка 1801/1997 = Кутка Іоаннъ, *Катихисисъ малый [...] Buda, 1801. évi kiadás hasonmása*. A művet kiadásra előkészítette Udvari István. – Nyíregyháza: BGyTKF Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 1997.

Лявинец-Угрин 2022 = Лявинец-Угрин Марианна, Заимствованная лексика в кириллических памятниках круга епископа А. Бачинского (1. jelen kötetben, 101–107.1.).

Abstract

WORDS OF HUNGARIAN ORIGIN IN RUTHENIAN (BASED ON THE CATECHISM OF JÁNOS KUTKA)

The catechism of János Kutka, first published in Buda in 1801 and is in public use in a number of later editions, precisely because of its popularity became an important memory of the Ruthenian literacy of Transcarpathia and at the same time of the Hungarian-Ruthenian linguistic relations. In addition to the easily identifiable Hungarian loanwords, the present article points out in the text such mirror phenomena (calque phenomena) which follow a Hungarian pattern.

Keywords: Ruthenian language, Hungarian-Ruthenian language contact, borrowings, calque phenomena

KOCSIS MIHÁLY
Szeged

AZ UKRÁN Í BETŰ VISZONTAGSÁGOS ÉLETE

Az 1998-ban Szegeden rendezett ukranisztikai konferencián Udvari István egy készülő ukrán–magyar szótári adatbázis előkészítéséről beszélt. A 2001-ben megjelent konferenciakötetben olvasható közlemény az adatbázis előszavát és mutatóanyagokat tartalmazott, melyek közül a legelső a *í* betű anyaga volt (Udvari 2001). Tegyük hozzá: időközben (2000-től kezdve) a hatkötetes adatbázis anyaga folyamatosan kiadásra került, mégis, az előszót is magába foglaló első kötet utolsóként, csak 2003-ban hagyta el a nyomdát (Udvari 2000–2003).

Miért volt szüksége az ukrán ábécének erre a betűre?

Az eredetileg zöngés felpattanó zárhang képzési módja (sőt, helye) több szláv nyelvben megváltozott. (Ez a változás egészében csak a déli szláv nyelvterületet kerülte el.) Az ukránban nemcsak réshang lett belőle, hanem a képzés helye is módosult, zöngés gégehanggá alakult, mely kb. úgy hangzik, mint a *h* a magyar *lehet* szóban (Kassai 2005: 36; ennek a hangnak a jele a nemzetközi fonetikai, az ún. IPA-jelölésben: *ɦ*). Miért okozott ez gondot?

Több okból is. Az ukrán nyelvterület a középkorban fokozatosan előbb lengyel és litván, majd a XVI. századtól teljesen lengyel uralom alá jutott, s az ukrán nyelvbe (tegyük hozzá, a fehéroroszba is) tömegével kerültek be a lengyel vagy lengyel közvetítésű német köznevek, továbbá a lengyel és litván tulajdonnevek. Márpedig ezekben a nyelvekben a *g* felpattanó zárhang volt. Ennek a *g*-nek a jelölésére a XIV. századtól kezdve a fehérorosz és ukrán oklevelekben megjelenik a **кг** betűkapcsolat: **кгирдивид** '*Girdi-vydas* (litván tulajdonnév)' (1388), **кгвалтом** '*erőszak*' < német *Gewalt* '*erő*' (1582). Hogy az önmagában álló *г* betű ekkor már réshangot, zöngés torok- vagy gégehangot adott vissza, az is bizonyítja, hogy a latin betűs oklevelekben ezt a hangot **h**-val jelölték, l. egy magyar királyi oklevélben **Halicie** (1229) – (Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 169). *N.B.* Halics régi magyar neve Gácsország.

A másik ok, mely miatt igény mutatkozott egy új betűre, a hangutánzó szavak voltak: a *liba* továbbra is *gágog* (vö. *гелгати* '*gágog*' – Udvari 2001:

153), nem pedig *háho*. A zöngés felpattanó zár torokhang jelölése a **ṛ** bevezetésével oldódott meg.

1619-ben megjelenik Meletij Smotryc'kyj egyházi szláv nyelvtana (Смотрицький 1619). Smotryc'kyj világosan megkülönbözteti az egyházi szláv nyelvet az élő szláv nyelvektől, mégis, ebből a műből táplálkozott a XIX. század elejéig az ukrán világi irodalom is. A *Grammatika* négy fejezetből áll, ezek egyike a helyesírásról szól. Az újítások közül a két legfontosabb: a **ṛ** és a **ḡ** bevezetése, ill. használati körük meghatározása. A felpattanó zár **g** hang jelölését görög, továbbá héber és latin szavakban tartja Smotryc'kyj indokoltnak: **грамматика, логика** (a példákat az **a** füzet jelöletlen utolsó, nyolcadik oldalán olvashatjuk).

1798 nemcsak a modern ukrán irodalom kezdetét jelöli (ekkor jelenik meg Ivan Kotljarevs'kyj *Enejida* c. művének első kiadása), hanem ez az évszám az ukrán helyesírás történetében is korszakhatár: a modern ortográfia kimunkálása kezdődik el ekkor. A korszak további tagolása: az első szakasz 1798-tól 1905-ig tart, a második 1905-től máig (az ukrán helyesírás történetének korszakolását, korábbi történetének rövid áttekintését l. Німчук 2004; Zoltán, Bárányné Komári 2009).

Az 1798-tól 1905-ig terjedő időszak fő jellemzője az, hogy még hiányzik a tudományos megalapozottságú, egységes (kelet- és nyugat-ukrán területeken egyaránt követett) ortográfia. (Lengyelország XVIII. század végi felosztása után a keleti ukrán területek orosz, a nyugatiak – Galícia és Bukovina – osztrák uralom alatt voltak.) A bő száz év során körülbelül ötven helyesírási rendszer létezett, neves tudósok (zömében: filológusok) és írók kísérletezései, melyeknek elfogadottsága a szerző tekintélyétől függött. (Volt például olyan helyesírás is, melyet kizárólag az alkotója használt.)

Ivan Ohijenko professzor 1919-ben egy táblázatban foglalta össze az ukrán helyesírás történetének XIX. századi fejlődését (Ориєнко 1919). Ebben a táblázatban 44 ortográfiai rendszer legfontosabb adatai szerepelnek. Ha a felpattanó zár **g** hang visszaadásának módját nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy a század folyamán az írók és tudósok felváltva használták a régi **ṛ**, a XVII. századi **ṛ**, a latin **g** betűt, sőt, a középkorból ismert **ḡ** betűkapcsolatot. Néhány követő neve és művük megjelenési évszáma (Ohijenko nyomán):

ṛ – Kotljarevs'kyj (1798), Vojtechovyč (1823), Mohyl'nyc'kyj (1823), LutsKay (1830)

ṛ – Levyc'kyj (1834), Hlyns'kyj (1845), Lozyns'kyj (1846), Holovac'kyj (1849)

g – Borovykovs’kyj (1852), Kuliš (1861), Nomys (1864)

кг – Pavlovs’kyj (1818), Vojtechovyč /!/ (1823), Pysarevs’kyj (1840), a *Zapysky* c. folyóirat (1873)

Azután 1905-ben véglegesen „győzedelmeskedik” Smotryc’kyj csaknem háromszáz éves **r** betűje. Valóban véglegesen? Amikor Ohijenko a táblázatát összeállította (1918-ban), még úgy látszott: igen. A XX. század folyamán azonban ez a betű újabb megpróbáltatásokon ment keresztül.

Az első évtizedek még nyugalomban telnek. 1919-ben (három tudós: I. Ohijenko, A. Kryms’kyj és Je. Tymčenko együttműködésének eredményeként) megjelenik *Az ukrán helyesírás főbb szabályai* c. kiadvány; ez a szöveg lesz az alapja az ukrán helyesírás összes későbbi változatának és bővítésének (УП 1919). 1921-ben pedig *Az ukrán helyesírás legfőbb szabályai* címmel már az első olyan összefoglaló kerül kézbe ebben a tárgyban, amelyet az Ukrán Tudományos Akadémia gondoz. A tömör, 19 oldalas szabálygyűjtemény az idegen szavakban általában a **r** használatát írja elő (гiмназія, телеграф, генерал), családnevek esetében ugyanakkor szigorúan megkülönbözteti a **g** és a **h** átírását: Гюро, Грір, Гартман (Кримський 1921: 13–14). A bajok a következő módosítással kezdődnek.

Ennek tervezete 1926-ra készül el, a sajtóban hosszas vita zajlik róla. Sőt, 1927-ben Harkovban egy nagyszabású konferencián is megtárgyalják, ahová mind Kelet-Ukrajna, mind az akkor Lengyelországhoz tartozó Galícia tudósai meghívást kaptak. Ezek után 1928-ban elfogadják az *első alapos, mindent átfogó új* ukrán helyesírást (megjelenik a következő évben). Ám van benne egy szerencsétlen kompromisszum: az eredeti ukrán (tkp. szláv) szavakat a keleti, a kölcsönszavakat (latin, görög stb.) pedig a nyugati ukrán (galíciai) tradíció szerint javasolja írni. Ezen az összeviSSzaságon még maga Ohijenko professzor is felháborodik (saját fordításban idézem):

„Nyelvemlékeken nyugvó irodalmi hagyományunk a XI. századtól indul és ezekben a régi emlékeinkben találhatunk egy bizonyos választ is arra, milyen alakban használjuk az idegen szavakat... Ha például kezdetektől fogva egyre csak azt írtuk: *Амвросій, Ірина, ефир*, akkor mi értelme van annak, hogy ezeket az ősi formákat a latinos-lengyeles *Амброзіу, Ірена, етеp* alakokra cseréljük? Ha irodalmi nyelvünk kezdeteitől fogva az idegen **g**, **l**, **i** hangokat mindig **г**, **л**, **и** betűkkel adtuk vissza és azt írtuk, hogy *гигант, митрополит, Платон*, akkor miért kell erre az egészre legyinteni, úgy írni s mondani, hogy *тіганти, мітрополіт, Плятон?*” (Огієнко 1927: 123). Jól látható, hogy Ohijenko nem az ellen emeli fel a szavát, hogy az ábécé tartalmazza a **r** betűt, hanem az indokolatlan használatot kifogásolja.

Ohijenko problémáját néhány év múlva megoldja a sztálinizmus. (Ez az állítás egy kicsit bizarr: a professzor ugyanis 1920 óta Galiciában, azaz Lengyelországban élt, ahová a szovjethatalom elől menekült.) Tény viszont, hogy 1933-ra megállapítást nyer, hogy az 1928-as helyesírás mesterséges gátat emelt az ukrán és az orosz nyelv közé (többek között éppen azzal, hogy sok idegen eredetű szó írásmódját bonyolulttan határozta meg). Ezért új helyesírás készül, az ábécéből ekkor egyszerűen számúzik a *r* betűt. (Más kérdés, hogy az új helyesírást Szovjet-Ukrajnán kívül nem követik; Galícia – 1945-ig – és a nyugati emigráció továbbra is az 1928. évit használja.)

A *r* betű csak a Szovjetunió felbomlásának időszakában, 1990-ben kerülhet vissza az ukrán ábécébe. Korábban esélye sem volt rá. Az 1933-ast követő új ukrán helyesírás a második világháború alatt készült, az első kiadás elfogadásának dátuma: 1945. május 8. Az előszóban arról olvashatunk, hogy ahol lehetséges, az írásmódban tükröződjék „a Szovjetunió testvéri népeinek helyesírási egysége” (az első kiadás előszavát a második megismétli, l. VII 1960: 3–7.).

Rendkívül jellemző, hogy a betű „rehabilitálása” ugyanúgy politikai felhangokkal járt, mint annak idején az ábécéből való számúzása. Az 1990-es évek elején két ukrán országgyűlési képviselő nyílt levelet intézett az ország elnökéhez és a miniszterelnökhöz. Idézet a levélből (saját fordításban): „... a *r* használata az európai nyelvi közösséghez való tartozást fejezi ki. Nélküle... visszazuhanunk az eurázsiai térségbe, ahonnét Nyugat-Európa kiszakadt” (Паночко 1993: 216).

Balázs Géza magyar nyelvész írja: gyakorta előfordul, hogy a politikusok érdeklődése a helyesírás kérdéseiben is megmutatkozik. Idézem: „... egyes hatalmi berendezkedések rögvest hozzálátnak a különféle szimbólumok, közte gyakran a helyesírás megreformálásához” (Balázs 2009: 281). Az ukrán *r* betű viszontagságos élete fényesen igazolja Balázs Gézának ezt az állítását.

Irodalom

- Balázs 2009 = Balázs Géza: Hatalom és helyesírás. *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*. Szerk. Balázs Géza, Dede Éva. Budapest: Inter Kht. – PRAE.HU, 2009: 279–291.
- Kassai 2005 = Kassai Ilona: *Fonetika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2005.

- Udvari 2000–2003 = Udvari István: *Ukrán–magyar szótári adatbázis I–VI*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tan-széke, 2000–2003. [= Glossarium Ukrainicum 2–7.]
- Udvari 2001 = Udvari István: Szerkesztői megjegyzések a készülő uk-rán–magyar szótárhoz *Hungaro-Ruthenica II*. Szeged, 2001: 139–160.
- Zoltán, Bárányné Komári 2009 = Zoltán András, Bárányné Komári Erzsébet: *Ukrán. Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, je-lene és jövője*. Szerk. Balázs Géza, Dede Éva. Budapest: Inter Kht. – PRAE.HU, 2009: 253–263.
- Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 = Жовтобрюх, М. А., Русанівський, В. М., Скляренко, В. Г.: *Історія української мови. Фонетика*. Київ, Наукова думка, 1979.
- Кримський 1921 = Кримський, А. Ю.: *Найголовніші правила українського правопису*. Рівне: Вид. Волин. Коопер. Вид-ва, 1921. (Az 1921. évi kijeви akadémiai kiadás reprintje.)
- Німчук 2004 = Німчук, В.: *Передне слово. Історія українського правопису XVI–XX століття. Хрестоматія*. Упорядники: В.В. Німчук, Н.В. Пуряєва. Київ, 2004: 5–26.
- Огієнко 1919 = Огієнко, І.: *Таблиця історичного розвитку українського правопису*. 1919. <http://litopys.org.ua/ukrmova/um81.htm> (2021.06.11.)
- Огієнко 1927 = Огієнко, І.: *Нариси з історії української мови: система українського правопису*. Варшава, 1927.
- Паночко 1993 = Паночко, М.: Літера „г” в українській мові і укладання довідника слів з названою літерою. *Другий Міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Мовознавство*. Львів, 1993: 214–217.
- Смотрицький 1619 = Смотрицький, М.: *Грамматики Славенския правилное Сунтама*. Vievis, 1619.
- УП 1919 = *Головніші правила українського правопису*. (A művet az év folyamán több kelet- és nyugatukrán városban is kinyomtatták.)
- УП 1960 = *Український правопис. Видання друге, виправлене і доповнене*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР.

Abstract

THE TUMULTUOUS LIFE OF THE UKRAINIAN LETTER І

In the Ukrainian alphabet, the Cyrillic letter *r* denotes a voiced glottal fricative consonant (whose IPA-symbol is *ɦ*). The plosive *g* occurs in foreign and onomatopoeic words and was denoted in the Middle Ages by the letter combinations **kr**. The letter **r**, which is used today, has been known since 1619, but even in the 19th century it was used only by a minority of writers and scholars, and became commonly used only from the early 20th century. In 1933, however, the letter was removed from the Ukrainian alphabet, to be returned only after the break-up of the Soviet Union. The article describes the tumultuous fate of this letter.

Keywords: history of languages, Ukrainian language, letter *r*, spelling in the 19th and– 20th century, alphabet and politics

ВАЛЕРІЙ ПАДЯК
Ужгород-Пряшів

КАРПАТОРУСИНСЬКА ДРАМА
НА ЗАЧАТКУ 19. СТОЛІТЯ:
ПРОСВІТЕНСТВО VS НАРОДНА ТРАДИЦІЯ

Епоха Просвітенства стала важнов віхов ширеня світської культури и школства помежи карпатські русины. Штоправда, кидь порівнати тоты процеси из Западнов Европов, мусай признати, же русины туй припоздили. Фактично, лем од часу імператоркы Марії Терезії, котра велё заслужила собі вдячности од русинів, vznikли серенчливі условія про ширеня ідеалів Просвітенства. Из тов імператорков (и її сыном імператором Ёсифом II) поязані скоро ушиткі важні реформи того часу; суть то три главні реформи:

1) *реформа церкви*: Декрет за автономію Мукачевської грекокатолицької єпархії (1771 р.);

2) *аграрна реформа*: так называний «Урбарій» (лат. *urbarium* – урожай). Реформа обявлена маніфестом 26 апріля 1766 року. Помежи карпатські русины Урбаріум завели у 1772–1778 рр. Ціркулар-извідалник «Урбаріум» цісарська влада дала опубліковати в ушитких языках народностных меншин, то значит у карпаторусинськیم языку тыж;

3) *реформа просвіты*: «Ratio educationis» (1777 р.).

Реформи 1770-х років у дусі просвітенського абсолютизма, хоть помалы, але поступно захопили вшиткі соціалні групи карпаторусинського жительствова. Церковна реформа вывела грекокатолицьку церков из підпорядкованя римокатоликів. Найбівша єпархія на теріторіях карпатських русинів – Мукачевська – выдтак дістала церковну независимость од римокатолицької Егерської єпархії, што значно помогло реформованю грекокатолицької церкви и застановило політику латинізованя русинських / руських вірників. Отворила ся тым путь на школованя священників. У Мукачеві у 1744 році отворили богословську школу, де ся вчили діти грекокатолицьких священників. У державі, як голосив декрет «Ratio Educationis», завели систему общого прімарного (закладного) школованя. Тому наслідовала система середнёго школованя – гімназії и академії, котрі готовили моложаву, абы

могла штудувати далі на університетах. Вищу освіту забезпечувала Трнавська єзуїтська колегія св. Адалберта, яка ся утримала до 1773 року.

У 1774 році за великої старостливості імператорки Марії Терезії отворили при Віденському університеті централну семінарію «Барбареум» про грекокатоликів Австрійської імперії. За десять років Барбареум перестав єствовати; выдтак (подля новой реформи Ёсифа II) русины Австрійської імперії мали можность ся учить в малярській семінарії Егера ци у львовській семінарії. Наконєць, при Львовському університеті про ушитких русинів Австрійської імперії тыж ся подавило отворити высшу учебну інституцію – Studium Ruthenum (1787–1809). Ищи єдна можность – віденський Штадтконвікт (1803–1848). Ясною діло, подайки студенти ся ошколовали в Трнаві, Сігеті авадь Великому Варадині (Nagyvárad).

Інтелектуальный и культурный уровень русинської інтелігенції (зато, же їй слобідно было штудувати на університетах Европы и так ся дістати ку европейській культурі) дозволив їм здобути высокый статус у своїв сполочности. Многі представителі русинського світа у XVIII століттю были доста успішні фахманы. Ушитких їх, без звеличованя, мож назвати «дітьми» терезіансько-єсифінських реформ.

У XVIII століттю літературный процес у карпатських русинів зачинає быти пестрійший. На єднім боці, продовжувут єствовати, згасавучі до кінця столітя, сілабічні вершы, написані народнов бесідов. На другім боці, у часі терезіансько-єсифінських реформ доступность просвіты, знатя світових языків, рахувучи и латинь, дає можность спознати творы світової літературы. Ошколованость одкрыла русинам творы так класичной давногрецькой и давноримської літературы, як сочасных літературных творів европейських авторів. То вшитко позітивно впливає на розвой літературной творчости, мотивує авторів до здоконалєваня и професіоналізма. В поезії ся розвиває нова (сілабо-тонічна) система вершованя.

Світська народна поезія росширює свій діапазон тем: од історичных до соціално-бытовых, розвиває проблеми соціалной несправедливости и нерівности соціалных станів, не хыблять туй и ліричні співанкы, елегії и т.д. Як приклад мож пригадати вершы «Пѣснь о злыхъ панахъ», «Пѣснь о руснакахъ», «Мѣзерія на семьъ свѣтъ мене понудила...», «Пѣснь свѣцка», «Пѣснь на корчму», «Упусть, упусть даремную тугу...» и др.

Межи тым, епоха Просвітенства роздвоила карпаторусинську лі-

тературу. И то за языковов одзнаков!

Первый пруд є традиційный про карпаторусинську літературу XVII–XVIII століть. Суть то писателі, котрі близько стояли ид народу, про котрых народно-поетична творчость была основов їх літературных інтересів, котрі не зажили вплива европейської културной традиції натілко, обы перестати писати свої творы, хоснувучи, переважно, народный язык.

Другый пруд – репрезентанты схоластичной літературы, што ся исформовала в епоху Просвітенства. Естетика бароко популяризовала насоложення дарунками житя и искуства, вна жадала од особы одказати ся од «низькой» дійсности и од народного языка. Сякі писателі, дістанцовані в силу свого соціального статусу од реального житя, під впливом класіцизма и ёго теорії двох стилів глядали про свою творчость новый літературный язык. Сесь «умелецкий» язык (авадь vysokый стил, што егістовав у тільки варіантах, кільки было писателів!) выпестовали у просторах академічных авл. Зато го назвали терміном «схоластичный» (од *лат.* *schola* – школа), то значит занурений у схоластику, иншак – одорваний од житя.

Галицькоукраїнський писатель и історик літературы Иван Франко, аналізувучи феномен карпаторусинської літературы (про котру він хоснує термін «карпаторуська»), испровбовав означити причину ігнорованя народного языка и формованя схоластичной літературы у XVIII столітю. Причину він видів у шкодливому впливі высшой просвіты. И. Франко выдтак писав: «Фаталным способом высша просвіта намісто приближити русинів до живого жерела розвиваня народа и ёго языка, оддалила їх од нёго, повела інтелігенцію у рамена поляків, мадярів, а простый народ зохабила в темноті... Лем менше школовані авадь выїмково зорганізовані єднотливці из-помежи той інтелігенції не перервали изъязь из простым народом и ёго языком» (Франко 1981, с. 228).

Подля нас, тото заключеня И. Франка (за згубность впливу высшой просвіты) мусай конкретізовати. Доступность до якостного школованя на европейських універзітетах (кідь порівнати из пережыма епохами) и спознання світової културы и літературы – то, предці, не могло быти причиною дістанцованя од свого народа и языка, а лем слідством даяких соціально-політичных процесів удну карпаторусинської сполочности. Причина туй ся крыє у становій и класовій розлуці. Даколишнє одностайне (єднокласове) карпаторусинське жительство по-

час терезіансько-єсифінських реформ підлягло сегментації на дакілко соціальних станів. Головно, иде за грекокатолицьке сященство. Многі привілегії и матеріалні блага, котрі церковна реформа дала духовенству, привели ид тому, же сеся верства (соціальний стан) карпаторусинського общества поступно ся оддалила од простого народа. Їх діти и онуки (акурат вони využили тоту можливість – ити ся учити до університетів и жити у чужих великих варошах!) нияк не вязали себе ид традиціям и культурным потребам карпаторусинського села, вни поступно ся дістанцовали од простого народа, а народна карпаторусинська культура, як и народна бесіда про тоту соціалну групу перестала бити примарнов (перворяднов) в їх естетичних и літературних потребах. Нові генерації духовенства, наділені значными привілегіями, поступно ся оддалили од простого народа, перестали жити проблемами своїх вірників и претерпіли аж такі зміны, же кінець XIX століття зачали там-туй переходити на мадярський язык у каждоденних потребах. Біда лем у тому, же акурат тот соціална верства – духовенство – подля традиції формовала у XVIII–XIX століттях у карпаторусинів літературну, просвітну и научну сполочність. У ті часи авторами літературних творів были влучно представителі духовной інтелігенції.

Кидь говорити за ідейно-тематичне направеня творів схоластичной літературы, значный вплив туй (и не усе позитивный!) на карпаторусинських авторів мав класицизм (фактично – псевдокласицизм) – єден из умелецьких напрямів того часу. Філософія псевдокласицизма тримле ся на ідеології підчинення особы державі (монархії, імперії). Вона, властно, „ослободила“ особу од служеня простому народу и підчинила ї служеню монархії и монархови. А героїзація літературы (подля канонів класицизма) была предполом добрых условий сконцентровати ся у літературі на великі події, котрі мали своїх важных героїв. Высокий стил у літературі ся изреалізовав вдяка таким жанрам як ода, кантата, кантілена, драма, трагедія и др. Жанры високого стілу, само собов, выжадовали істый тип наднесеной лексики. Перевага ся давала, як уж сьме говорили, не живій народній бесіді, як то было из часу Реформації, але неприродному языку, обтяженому піднесенов лексиков и граматичными формами церковнославянського и російського языків, образностів античной літературы и т.д. Быв то, мож повісти, особый літературный стандарт – амалгам тогочасного російського, церковнославянського языків и народной бесіды.

Схоластична лірика у XVIII століттю представлена творами Грігорія Тарковича, Андрея Вальковського, Арсенія Коцака, Петра Лодія и множеством творів, авторство котрых не мож визначити. А в народнім карпаторусинськім языку, хоць лем часточно, написані твори Іоана Пастелія, Василя Довговича, а также популярный в народі «Катихисісь малый» (1801) Іоана Кутки и многі другі твори, авторство котрых тыж не дає ся визначити.

Протиставеня схоластичной літературы творах народной традиції тыж мож видіти у драматургії зачатку XIX столітя. Туй яло бы поровнати два твори, котрі акурат представляють два пруды карпаторусинської літературы. Иде за образчик, на єднім боці, школської драмы «Дойник, Козлик, Сыродав» (1807) и, на другім, – драматичной штуки «Росправа. Руснак з Поляком» (назва на обкладці: «Росправа. Русин из Ляхом. 1834»).

Як знаєме, перві образчики карпаторусинської драмы мож уздрити в епоху Просвітенства. Десь конєць XVIII столітя бере свій зачаток схоластична школська драма. Вона поязана из формованям сістемы школства. У період Просвітенства школы были центрами декламаторства и стихописаня. Короткі пєсы ставали частєв методики школованя: на годинах поетикы, ораторського умілства и т. д. під веденєм учителів студєнты ся учили складати сякі твори, а пак тоты пєсы играли на аматерській школській сцені. Так поступно vznikла школська драма, котра ся розвила у рамках схоластичной літературы.

Школські драмы усе были начасовані на даяку подію – Різдво, Великдень, инші урочистости. Годно быти, же школські драмы карпаторусинські студєнты также писали и играли в латинськім языку, обы приучовати студєнтів до языка європейської науки и културы. (Хотяй изглядователі в архівах до тепєрь не однайшли ані єдної такой літературной памнятки). Авторы школських драм мали провказати універсалность своїх знамостей – знати історію и културу, античну літературу, грецьку и славянську міфологію, знати основы стихописаня, владіти ораторським умілством и т. д.

Образчиком школської драмы є стих-орація «Дойник, Козлик, Сыродав» (1807 р.), котру написав студєнт третєго рочника Трнавської єзуїтської колегії Андрей Вальковський (за роки єго житя нич не знати). Рукопис той штуки ся однайшов у Чеському національному музеї у Празі помежи папіря поважного чеського и словацького буди-

теля П. Й. Шафарика, котрый у своїх изглядованях веще раз пригадовав за русинів.¹

Текст драмы «Дойник, Козлик, Сыродав» однайшов російський славіста-карпатознаватель Володимир Францев. Ведно из тым рукописом В. Францев там же обявив далшый документ од того самого автора – оду «Возсіяй щастно с Неба Хасонь алый...» (1807). Обадва документи він опубліковав в Ужгороді (Францев 1929, с. 41-48).

Обадва тексти мож оцінєвати як літературні цвічення молодого чоловіка – студента-русина, – котрый провбує себе у літературній творчости. Из того можеме, у первім ряді, судити за методику ошколованя и формы науочованя студентів в єзуїтській колегії. У другім ряді, дознати ся за образованість студентів, котрі приходили из Угорської (підкарпатської) Руси. Ясною діло, мукачевський єпископ Андрей Бачинський (1732–сп. 1773–1809) – важна постава епохи Просвітєнства – контролєвав сесь процес и позволив ити до Трnavы лем тым майліпшым ученикам.

Из того часу маєме гет мало літературных памняток. Ани не знаєме, яков была доля самого А. Вальковського и ци ищи дашто написав у свому житю? За нєго маєме лем курті інформації. Тоты відомости находимє під текстами оды «Возсіяй щастно...» и драматичной штуки «Дойник, Козлик, Сыродав». Годно быти, же особа (даякый словак?), котра передала П. Й. Шафаріку ученичі тексти А. Вальковського, додала од себе даякі інформації за нєго – тото, што знала! Оба тексти написані єднов руков по словацькы; вни умішувут сякі інформації за автора. Під одов читаєме: «*Zložil a písal Ondrej Walkowszký klerik Munkáčski. Roku 1807 w trnavskem semenišči*». Під текстом драматичной штуки читаєме: «*Zložil a písal Ondrej Walkowszký w Trnawe Bohosłowá na tretí Rok Poslucháč Roku 1807. Učil kdesi medzi Rusnáci Farár a V. A. Diakon*». З тых двох коментарів можеме ся дознати лем то, же «Ондрей Валковский» прийшов ся учити до Трнавського «семенища» из Мукачевської єпархії. Тоты свої літературні творы він написав у 1807 році, як був студентом третєго рочника богословія («Богослова»). Закладну школу (и гімназію?) выходив дома («десь межи русинами»), а за учителів мав містного священника и дяка.

¹ Позирай хоть бы єго извістну монографію: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten von Paul Jozeph Schaffarik*. – Ofen, 1826, 524 s.; у словацькім товмачєнню тоту монографію *позирай*: P. J. Šafarik. *Dejiny slovanského jazyka a literatury všetkých nářečí*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1963, 606 s.

Легко ся здогадати, же свої твори студент-русин написав на честь славных 75-ых именин єпископа Мукачевської єпархії, реформатора-просвітителя Андрея Бачинського. За сесе він прямо пише в оді «Возсі́йя щастно с Неба Хасонь алый...»:

Сей день есть право велик Угро-Россом
Их бо днесь Добрый Свои Имянины
Празднует Пастырь, Благодѣтель АНДРЕЙ.

Автор завів до оды «Возсі́йя щастно с Неба Хасонь алый...» образ Сатурна, и то у дакілко значенях (1. планета, 2. божество), что може дивным способом свідчити за інтерес студента до астрономії-астрології. Сесь образ має підчеркнути величественость Бачинського-Сатурна, бо Сатурн є другов за розмірами послі Сонця («світа Творця») планетов Сонічної сістемы и майискравов звїздов на небі.

Подля автора, житя и плоды труда А. Бачинського, визначной поставы межи русинами, є «золотым віком» карпаторусинської історії. Туй треба розлуцтити значеня вираза «золотый вік» (*грец.* Χρυσόν Γένος Chryson Genos, *лат.* aurea aetas): в античній міфології так ся означує період, коли люде вели супокійне житя, не было рабства, люде не знали за войны и народы межи собов ся не вадили. Конєць оды автор ся убертає до Всевышного – «свѣта Творця» – продовжити русинам золотый вік и додати роки єпископу: «Да живетъ здравый многолѣтно Андрей, наша Уютность!».

У сѣму контексті образ Сатурна также ся яже из античнов міфологієв, бо и давні латиняны честовали бога сівбы и покровителя землеробства Сатурна. Так само честувут днись русины ладыку А. Бачинського:

Твой Вѣк есть схожій со Сатурна вѣком
И как оный был золотый Латином,
Твой так есть Россом, и Потомству
Росскому будет.

Внуки от Предков Твое Имя возмут,
И отец помнет Твою Честь радиво
Пред своим слухным сыном, о Владыко
Нам с Неба данный!

Скорше Мункачово премѣнит Латюрку,
Скорше на Бескѣд струи Уг повернет,
Как Ты весь помрешь... Твоя слава Андрей
Вѣчно пребудет!

Семантично непрозрачним у першому шорик у оди є слово «Хасонь» – «Возсїяй щастно с Неба Хасонь алый». Мы не находиме логічного объяснения того слова. Єдною, што бы мож узяти на увагу, є слово «haszon», котре русины пожичили собі из мадярського языка и хоснуют днись як «хосен». У сѣму контексті словозлуку «Хасонь алый» мож бы потовмачити як «Красна благодарность».

Иншакой (другой) объяснения слова «Хасонь» мож бы поязати из французько-таліанським астрономом и астрологом, професором Болонського університета Джованні Кассіні (Cassini; 1625–1712), чий одкрыта в астрономії акурат поязані из супутниками и каріками Сатурна. Годно быти, же прозвище астронома в Угорському корольстві дахто міг выговорѣвати як «Хасоні» авадь «Хасонь». Выдтак у поетичному лексиконі А. Вальковського, котрый (обы ся добити искравой образности) широко хосновав слова у переносному значеню – алегорії и алузії, – реченя «Возсїяй ... с Неба Хасонь алый» мож бы прочитати ги «Возсїяй ... с Неба Сатурн алый...», авадь «Возсїяй ... с Неба красна звїзда Хасонія». Але то лем – наша гіпотеза.

В основу сужета школської драмы «Дойник, Козлик, Сыродав» А. Вальковский поклав факт слабого здоровья А. Бачинського у 1807 році. И хотяй автор у свому стиху-орації не назвав істинне прозвище єпископа а намісто нѣго подав имня «Духодан» (данный нам Духом), сочасникам автора не тяжко было ся здогадати, же иде акурат за мукачевського владыку Андрея Бачинського.

Автор провказує зрителью красный пасторальный образ – дійство на фоні чистой іділичной карпатської природи. Троє веселых пастырїв (Дойник, Козлик и Сыродав), што весело проводят вліті час из отарами на полонинських пасовиськах Верьховины (на краю Угорського корольства близко підавстрійської Галичины), пригадуют своє бываня в Ужгороді (Угграді), коли вітцѣве дали їх там до школы. В Ужгороді вни мали щастя учити ся од Духодана и чути єго поученя: «Чада, во пастырской пребывайте наукѣ усильны». Каждый из пастырїв сердечно пригадує на Духодана – вірного пастыря нашей «сладчайшей земли».

Дійство протікає бесконфліктно, а дієві особы на полонині ся ті-

шат у невинных забавах. Из тым іділичным образом контрастірує лем чутка, же Духодан тяжко хворый. За ёго выздоровлення усі тріє заспівали му «любительный стих» «Многая лѣта». Сяк ся скончит драма, два фрагменты из котрой туй ниже подаєме:

Козлик. Свѣтовид ся праві проглянул. Ну, почни, Дойник, будем тя до вечера слухать.

Дойник. Пѣть же буду я сам?

Козлик. То никак.

Сыродав. Нравится взаимно.

Дойник.

Нежели прежде почать что нибудь хочешь, от Бога почни;
От Бога есть создан весь мір: он вѣчно владѣет,
Людскаго лѣта вѣнец в руках его: слабы овечки
Он блюдит; и передает Пастырю полѣзному стадо.
Еще живой Духодан, виждь, идти далеко не нужно:
Верховный Пастырь Духодан, Пастыря на земли
Добраго (так оудостоил Спас зваться) Намѣстник.
Под ним наша паства цвѣтет, под ним пастыри прибыли:
Под ним наша свирѣль жалким престала наполнять
Холмы, долины стоном. Словом, благоденствіе под ним.

<...>

Сыродав.

О седьм раз под ним щастливая наша покорность!

От него вѣрно его пасть стадо мы учмесь, друзи.

Дойник.

Ах! друг мой, Сыродав, настолько превосходит он всѣх,
Кустарник низкій кедр колько превосходит горный,
Наша любовь – Духодан, Пастырь наш, наша уютность.

Козлик.

Сладкое: цвѣты – пчелам, нам – мед, луга жирны – стаду,
Овцѣ беременной – соляный корм, сосца – сосуну;
Мнѣ же отец Духодан, Пастырь наш, наша уютность.

Сыродав.

Жалкое: овчарням – хищный волк, волку – левица,
Кровлѣ – огонь, дубравѣ – порыв, трус – зданію, мнѣ же –
Чуть Духодана болѣзнь. Ах! дабы ты, молва, минула.

Дойник.

Друже, не смущай нас, может быть, молва минула;
Паче во время его давной радости ликуйме,
Купно поюще любительный стих: Многая лѣта!

Песа написана у традиціях ранішнього сентименталізма. Тыж дає ся чути вплив російського псевдокласицизму – творів Михайла Ломоносова, Василя Тредіаковського, Александра Сумарокова, Гавриїла Державина и других. Характерным про схоластичну поезію є тыж язык драмы, на котрому ся ищи позначує вплив западноевропейської літературы эпохи бароко. Знаками бароко (необароко) у літературі суть утончені епітеты, панегірики, намагы писателя испестрити язык, котрый має быти искравым, мати много чічкастых словоформ. Природа бароко жадає собі одказати ся од «низькой» дійсности и... од народного языка. «Велѣречивость» стає главнов ознаков сякого текста. Зато у схоластичній драмі А. Вальковського можеме видіти:

а) церковнославянську лексику (древо, град, речи, виждь, даждь, паче и др.);

б) російську лексику (козлик, ровесник, балалайщик, мальчик, ко-нура, молва, мурава, свирѣль, осанка, благоденствие, ликовать, исподволь, волнистый, безопасно, нужно и др.);

в) лексику народної бесіди (рядити, чинити, стонити, тучный, лѣтось, колько, лѣщана и др.).

Автор у своїв творчости підвержений далшым знакам бароко (необароко) – овін активно хоснує інверсію (переставляня слів, способ порушити прямый порядок слів у речені) як умелецький троп, обы засобити нечекано искравый образ: «Нежели прежде почать» (намісто: «Прежде, нежели почать»); «Под ним наша свирѣль жалким престала наполнять / Холмы, долины стоном..» (Под ним наша свирѣль престала наполнять / Холмы, долины жалким стоном); «вѣрно его пасть стадо» (намісто: «вѣрно пасть его стадо»); «во пастырской пребывайте наукѣ усильны» (намісто: «во пастырской наукѣ пребывайте усильны») и др. Подаколи інверсія робит фрази/реченя синтаксично гет скомплікованими: «Кустарник низкій кедр колько превосходит горный» (намісто: «Колько горный кедр превосходит низкій кустарник»).

Автор тыж хоснує образы из давнёславянської поганської міфо-

логії – суть то, наприклад, Свѣтовид – бог сонця и огня; Волос – бог домашнього статку и покровитель народної поезії.

Свою орацію автор написав поширеним розміром античного вершования – гексаметром (*грецьк.* hexametros – шестимірник). Штоправда, иде за ученичий текст, автор ищи слабо владіє сістемов вершования. Він не годен выдержати ритмічну сіметрію розміра (пять дактилів и еден хорей). Также цезура (рітмічна павза) у шорикові назначена не усе ясно.

Літературный процес часу Просвітенства выпозірує про сочасного літературознателя як образ, котрый мав бы ся складати из пазлів, але многі тоты пазлы нам хыблят. Маєме лем одділні творы од даяких писателів авадь творы анонімных авторів, авадь одрывкы творчости без даты и історичного контекста, як то мож видіти на примірі А. Вальковського. Ци маєме тримати ёго творы лем за факты літературных цвічень русинської моложавы, што ся ошколовала на універзітетах, ци, може, маєме їх брати як доказ культурного житя и розвитость (авадь нерозвитость) літературного процесу у карпатських русинів у первій половці XIX столітя? Отвіт на сесе звіданя дає далший аналізований текст.

Из первой половкы XIX столітя обстала у рукописі (на восьми листах великого розміру, написана єднов руков) ищи єдна драматична штука. На титулній стороні рукописа (стор. 1) подає ся її назва – «*Росправа. Русинъ изъ Ляхомъ*» и рік написаня твора – «1834». (Дале по тексті хоснуєме «Росправа. Русин из Ляхом»). Дашто иншака назва сєго твору є зазначена на зачатку основного текста (стор. 2) – «*Розправа. Руснакъ з Полякомъ*». Сесь текст – то даякий діалог авадь інтермедія. Рукопис ся находит у фондах Державного архіву Закарпатської области у Берегові (ДАЗО), а до 1945 рока ся хранив у Мукачевському монастирі на Чернечій горі. На одміну од образчика схоластичной поезії А. Вальковського, інтермедія написана народным языком и представляє собов образчик сілабічного вершования из парным римованиям шориків. Лем же автор не усе ся додержує єдного розміра – суть ту дванадцятьскладові, а пораз тринадцятьскладові ци єденнадцятьскладові вершы.

За автора ниякой інформації неє. Убернув увагу изглядователів на сесь архівный текст ужгородський літературознатель Василь Микитась. Як то мож видіти из «Листины хоснованя документа» («Лист использования документа»), из текстом росправы він ся ознакомив у

марті 1965 року². В. Микитась мав інтерес до той розправи, видав, у контексті антології карпаторусинської поезії, котру він акурат у тому часі у соавторстві із Оленов Рудловчак вшорив и плановав видавати у Пряшеві (Микитась, Рудловчак, 1965). На наш позір, В. Микитась не устиг завести тот текст до антології, бо у юлію 1965 рока книжка уж была выпечатана. У 1971 році літературознаватель (у тім часі він уж одыйшов робити до Києва) у своїв монографії «Галузка могутнього дерева» опубліковав куртый історично-літературний аналіз той штуки (Микитась 1971, с.172-176), айбо самый текст розправи не опубліковав. На далші півстолітя на розправу «Росправа. Русин из Ляхом» изглядователі забыли; лем у році 2018 нам ся подарило однайти тот текст у Державному архіві Закарпатської області и опублікувати го (Падяк 2018, с. 77-83).

Героями той драматичной штуки суть два прості хлопы – русин и поляк. Вони полемізуют межи собов – у гумористичному стилі єден єдному доказувут, чиє житя, чия віра, чиї традиції, чиї обряды, аж, наконець, чиї... паны суть ліпші.. Коли бесіда зайшла за віру, поляк звідає русина, чом службу Божу у русинів правлят не «по-латині» и чом не суть органы (у тексті: «органы») у церкви? Из достоинством и гумором веселый руснак одвічає, же вни хоснуют у церкви доступный людём язык, а полякы у храмі лем музыку слухавут, бо латынь не розумівут:

Поляк

Якои вы виры есте Русине,
Коли по руську, а не по латине,
Во своих церквах с попом спивате,
Что болше, ани органов на хорушу не мате.

Русин

Так треба, же бы сьме по руську спивае,
Же бы сме то, что спивали, зналѣ.

² Треба зазначити, же першов тот текст в архіві виділа ужгородська літературознавателька Татьяна Чумак – ищи у році 1963. За сесе даєся взнати из допроводного папіря, т. н. «Листины хоснования документа» («Лист использования документа»). Из даякой причины (Т. Чумак у тім часі писала кандидатську дисертацію из иншакой темы, котру защитила у р. 1965) молода изглядователька не хосновала у своїх публикаціях тот архівный текст, ани не озвучила інформацію за розправу в хотькотрій из своїх публикацій.

А бес органов мы ся обыидеме,
Коли спивае, Бога хвалити будеме.
У вас на органах, коли зась заграют,
Ляхове, як цапы, очи вытрѣщают.
Что вам пип спиват, правда, же слухате,
Але, як быдлята, что таке, то нѣч не знате.

Русины, хотяй живут у достатку, як за тото (мало прибрѣхувучи!) приказує русин, але твердо ся додержувут правил церковного житя, вони тримають пост, не же полякы:

Поляк

Вы, Русине, ани посту навет не мате
Бо в суботу солоніну поидате.
Ото так жыете, як дакы быдлята,
Не тримате навет разом з нами свята.

Русин

Вы, Ляхы, тогды лем постити знате,
Коли з ляхавками жерти что не мате.
Яйця, сыр, масло – то у вас есть постом,
Наостатку бы сте зилѣ и пса з хвостом.
Мы в суботу зато масне, Ляше, име,
Бо на то мисце середи постиме.
Мы колѣ постиме, масла не идаме
Мы посты навет сухотами маме.
Мы свята тримае, як давно трималѣ,
Але вы инший Календарь соби обрали.
Григори Папа – есть то ту причина,
Же межи нами зо святыми есть отмина.
Але ты, Ляшку, то не розумиеш
Бо ты так, як осел и як баран, жыеш.

У тів розправі двох селських хлопів-простаків не хыбіли вопросы політичні авадь етнічної приналежности, авадь філософські, авадь христіанської моралі – хлопы знавут ушитко розсудити своїм хлопським розумом. Поляк гоносно підчеркує, же руснакы живут у «польскім краю», хотяй знавут урвати честь поляку. На то му русин од-

вічас, же неє што поляку ся кланяти, бо мавут русины «Францишка – монарху свого», и під монархом русинам омного ліпше ся живе, чим полякам під своїми панами, бо полського бідака «слебодно... пану из села выгнати». И кидь дале бесіда перескочила на тему «панства», поляк провбує вытикнути свому опоненту, же русин (руський) – то усе лем простак, а помеже полякы суть и паны, и королі, и архімандриты. И туй русин допик поляка своїм знатям історії Полщі: Всевышний «Полщу укопал, як треба», бо не было порядку у державі, и теперь полякы живут під руськыми, а російський «князь Константин – Варшаві голова»:

Поляк.

Ци видѣл ес ты даколѣ пана з Руснака,
Архимандриты, комисарове суть ... с Полака,
Поляцы велкы архимандрите и панове,
С Поляків были колѣс и Краліове.

Русин.

Бог всемогущій знає, что дѣлати,
Не дал Краліови в Полщі пановати.
Струтил Ангелов пышных в пекло з неба,
Так и вашу Полщу укарал як треба,
Бо сте порятку жадного не малѣ,
За сто золотых люди сте стрѣлялѣ.
А тото брешеш, Ляшку, як собака,
Же нигде пана нема з Руснака,
Знаш же Москва – Рускій Край все называют,
тат Руснаци Царя Ніколая мают,
Москва – край великый, там сут міністрове,
І не такы, як в Полщі панове,
Войска полскаго, что сте мало мали,
Под панованя Руска ся досталѣ,
Бо княсь Константин Варшави голова,
Тихо будь, Ляшку, не гварь ани слова,
Ай ту Руснаци суть значны панове,
Земяне, Конзилярове, орас Баронове.

Як мож видіти из текста «Росправа. Русин из Ляхом», русин при-

гадує за даякі історичні поставы. Напримір, він каже, же російський князь Константин Павлович (1779–1831; рідний брат імператорів Александра I и Ніколая I) є – «Варшаві голова». Фактично, Константин Павлович жив у Варшаві и був именованый на намістника при-капчаного ид Росії Царства Полського и володарив там у роках 1826–1830. Почас Полського восстаня утік до Росії и скоро по тому вліті 1831 рока умер на колеру. Далшов історичнов поставов, на котру при-гадує русин, є російський царь Ніколай I, котрый зачав правити Росієв у році 1825. За дві тоты поставы русин каже у теперішнєму часі. Што то значит? Видав, «Росправу...» автор міг написати лем у часовому промежку межи 1825 и 1830 роками, а не у 1834 році, як то позначено на титулі рукописа. Годно быти, же у році 1834 сесь стих лем був переписаный из орігінала до той тейкы, котра ся сохрanye у ДАЗО.

Автор «Росправы...» є симпатизантом політичної ідеї єдиного руського народа. Угорських русинів він тримле за конарь того народа. Тоты ідеї выученый русин міг легко начеряти из творів сочасників, котрі (скоро ушиткі!) у свому лексіконі етнічного самоосмысления хосновали сяку лексику. Напримір, – у автора граматикы Арсенія Коцака (угро-россіане»), професора Петра Лодія («оугро-россы», «россіане»), доктора Ивана Орлая («Карпато-Россы», «карпато-россійський»), автора граматикы Ивана Фогорашія-Бережанина («угро-россіане», «Угро-россія») и др. Зато автор-русин (подля етно-національної традиції того часу) щиро вірит, же «руснаци царя Ніколая мають». Сесь факт также вказує на образованость анонімного автора, ёго інтелектуальний потенціал и высокый соціальный став. Видав, сесе послідне не дозволило му назвати своє справне прозвище.

Кидь говорити за сістему вершованя драматичной штуки «Росправа. Русин из Ляхом», туй иде за сілабічне вершованя (*грецьк.* *sil-labe* – склад) из парным римованям. Але автор не усе ся додержує єднакого числа складів у кождому шорику. Шор може мати тринадцять складів, але суть и десять- авадь дванадцятьскладові вершы.

Хотяй автор драматичной штуки «Росправа. Русин из Ляхом» є чоловіком школованым и особов високого соціального става, у своїй творчости він ся, як видиме, додержовав народной традиції. Є то про епоху Просвітенства скорше выимков из правилла, чим самым правиллом. Бо народна бесіда была характернов про творчость священиків, селських дяків и других самоуких селян, котрі не мали за плечами універзітетів и обставали жити на селі. Образность їх літературных творів тыж

усе ся операла на лексичні и стилістичні можности народного языка. Зато днись изглядователям и другим любителям карпаторусинської літературы легко дас ся читати сякі творы; семантично вони прозорачні.

Межи тым, епоха Просвітенства принесла у літературу карпаторусинів поетику схоластичного направеня. Амбітні, орієнтовані на арістократичне общество, високошколовані авторы – репрезентанты схоластичной умелецькой літературы – спровбаловали вытворити vysokый стіл на доказ того, же карпаторусинська література є частёв европейської культуры, а не лем выявом селської традиції. У свому розуменю того, што мусай тримати за языкову норму, вни ся операли лем на свій опыт. Зато сяка «норма» егістовала у тільки експресивно-стилістичных варіантах, кільки было писателів. Выдтак, авторы схоластичной поетики зігноровали народні поетичні жерела и язык села як дашто низькоє, невалушноє про високу місію літературы. И се тот випадок, коли мож видіти, як в епоху Просвітенства карпатські русины-літераторы поступно ся одгрібали од селської бесіды, втрачавучи інтерес до народной поетичной традиції, што мала на тот час хоть лем 250-річну історію.

Література

- ДАЗО. Державний архів Закарпатської області. Фонд 64, опис. 2, од. зб. 744, арк. 1-7.
- Микитась, Василь. 1971. *Галузка могутнього дерева: Літературний нарис*. Ужгород: Карпати 1971, 208 с.
- Микитась, Василь; Рудловчак, Олена. 1965. *Поети Закарпаття: Антологія закарпатоукраїнської поезії (XVI ст. – 1945 р.)* / Упорядкування: В. Микитась, О. Рудловчак. Братіслава – Пряшів: Словацьке педагогічне видавництво в Братіславі; Відділ української літератури в Пряшеві, 1965, 662 с.
- Падяк, Валерій. 2018. *Історія карпаторусинського національного театру и драматургії : високошкольський учебник = Dejiny karpatorusínskeho národného divadla a dramaturgie : vysokoškolská učebnica* / В. Падяк = V. Paďák. Пряшів = Prešov : Выдавательство Пряшівського університета = Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018. – 344 s.
- Франко, Іван. 1981. «Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв.» In: Франко І: *Зібрання творів*. У 50 томах: Т. 32. Київ, 1981, с. 207-229.

Францев, В. А. 1929. Изъ истории письменности Подкарпатской Руси XVIII–XIX ст. (Посвящается о. архидіакону Е. Сабову). In: *Евменій Ивановичъ Сабовъ. Критико-біографическій очеркъ жизни и дѣятельности, изданный ко дню 70-лѣтняго юбилея писателя, критика и публициста*. Ужгородъ: Типографія «Школьной помощи» 1929, с. 41-48.

Abstract

CARPATHO-RUSYN DRAMA OF THE EARLY 19TH CENTURY: ENLIGHTENMENT VS. VERNACULAR TRADITION.

The revolutionary transformations «from above» initiated by the Austrian Habsburgs in the Enlightenment created the preconditions for the social stratification of Carpatho-Rusyn society. The new class of society, the Greek Catholic priesthood, has gradually moved away from the urgent problems and desires of the common people due to its higher social status and the possibility of obtaining European education. In the literary environment, this enabled the emergence of a new direction - scholastic poetry, ie. poetry separated from the folk tradition and ignoring the vernacular as the basis of literary language. Using the example of two dramatic (verse) works of this era, the author of the article explains this phenomenon when enlightenment actually opposed the folk literary tradition.

Keywords: Enlightenment, Carpatho-Rusyn theater, Rusyn drama, scholastic literature

Володимир Фенич
Ужгород-Пряшів

З ЛАСКИ БОЖОЇ...
ФОРМУВАННЯ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
КАРПАТСЬКИХ РУСИНІВ–ГРЕКО-КАТОЛИКІВ
УЖГОРОДСЬКОЇ УНІЙНОЇ ТРАДИЦІЇ УСУПЕРЕЧ
«СИЛЬНИМ СВІТУ ЦЬОГО»
(1818–1918)

В одній із своїх недавніх публікацій (2018)¹ мною було порушено тему, як всупереч «*сильним світу цього*» (коли світської, а коли й церковної влади) формувалася етноконфесійна ідентичність русинів–греко-католиків, що походять від Ужгородської унії 1646 р. Тоді мені йшлося про давніший період, який, незважаючи на агресивну протидію з боку латинських єпископів Егеру, завершився з ласки Божої формуванням етноконфесійної ідентичності русинів–греко-католиків ужгородської унійної традиції під час владцтва мукачівського єпископа Андрея Бачинського (1773–1809)².

Тоді під тиском офіційного Відня (і особисто Марії Терезії) Римський престол у вересні 1771 р. канонічно заснував *Мукачівську ка-*

¹ ФЕНИЧ Володимир. *З ласки Божої... Формування етноконфесійної ідентичності русинів–греко-католиків ужгородської унійної традиції усупереч «сильним світу цього»* // 20 років високошкольської русиністики на Словачії / 20 rokov vysokoškolskej rusinistiky na Slovensku. Збірник рефератів з міжнародної наукової конференції. Пряшівська універзіта, 17.–19.10.2018 / Пряшівська універзіта в Пряшіві; Центр мов і культур народностных меншин; Інститут русинського мови і культури; заступник і відповідна редакторка: Кветослава Копорова. Пряшів, 2018, с. 218–237.

² Пор.: БАРАН Олександр. *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*. Йорктон, Саск., 1963. 63 с.; UDVARI István. *Bacsinszky András püspök (1732–1772–1809) a ruszin felvilágosodás képviselője*. In: *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása*, Szerkesztette: István UDVARI. Nyiregyháza, 1990, old. 29–47; УДВАРИ Іштван. *Єпископ Андрій Бачинський (1732–1772–1809). Видатний представник русинського просвітництва. Про життя і діяльність єпископа Андрія Бачинського*. In: *Slavica*, XXX. Debrecen, 2000, old. 193–221; HAKAKSIM L'ulovít. «Zlatý vek» biskupa A. Bačinského a obrodenecké obdobie A. Duchnoviča – dve epochy dejín Rusínov. In: *Slovensko – rusínsko – ukrajinské vzťahy od obrodzenia po súčasnosť*. Bratislava: Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 10–36; Bacsinszky András munkácsi püspök. *A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Szerkesztette Tamás VÉGHSEÖ. Nyiregyháza, 2014, old. 13–243.

толицьку єпархію грецького обряду, а її єпископів підпорядкував митрополичій юрисдикції примаса Католицької церкви Угорщини, ким був естергомський архієпископ³. А ще Марія Терезія весною 1773 р. скликала до Відня синод трьох уніатських єпископів Угорщини різних християнських традицій, рішення якого більш ніж століття (до 1918 р.) було фундаментом спільної еклезіальної ідентичності греко-католиків ужгородської унійної традиції⁴. Цій «золотій добі» в історії Мукачівської єпархії та історії карпатських русинів в Угорщині, вшанований нами професор Іштван Удварі (1950–2005), якого я мав честь знати особисто, присвятив найбільшу кількість своїх наукових студій⁵.

У даній публікації робиться спроба проаналізувати процес формування етноконфесійної ідентичності серед карпатських русинів–греко-католиків ужгородської унійної традиції в добу націоналізму, яка настала після Великої французької революції 1789 р. Чотири адміністративні поділи «Матері-церкви» Мукачівської єпархії у 1818, 1823/1827, 1853 та 1912 рр., масова еміграція підкарпатських жителів до США у 1880–1914 рр., а також початок релігійно-політичного руху «повернення до православ'я» в кінці XIX – на початку XX ст. кардинально вплинули на формування етноконфесійної ідентичності карпатських русинів–греко-католиків ужгородської унійної традиції в добу націоналізму, яка драматично завершилася Першою світовою війною. В результаті цих процесів, вперше в історії карпатських русинів–греко-католиків за підтримки «сильних світу цього» (урядів США та новоствореної Чехословацької республіки) восени 1918 р. визрів американський політичний проект «території русинів на південь від Карпат», який для більшості цих земель було реалізовано в наступному році.

У даній статті йтиметься лише про найголовніші з точки зору ав-

³ Пор.: PEKAR Basilius. *De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis (anno. 1771)*, Ed. 2. Romae: PP. Basiliani, 1956. 136 p.; *De processibus canonicis ecclesiae catholicae Ucrainorum in Transcarpathia ab 1771 usque 1853*, Collegit: Alexander BARAN. Romae: Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae, 1973. 281 p.

⁴ *Synodus Episcoporum ritus bizantini catholicorum ex antiquae Hungariae Vindobonae a. 1773 celebrata*, Collegit et introduction: Michael LACKO, S.J. Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1975, p. 5; ФЕНИЧ Володимир. *Від Пряшева до Пряшева (1816–1946): шість поділів Мукачівської «єпархії-матері», три хвилі міграції вірників і десять спільних ознак еклезіальної ідентичності греко-католиків ужгородської унійної традиції*. In: Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí V / Ed.: Jaroslav Coranič. Prešov, 2019, s. 73–75.

⁵ Пор.: Udvari István. *Élete és munkássága / Удварі Иштван. Биобиблиографический указатель* / Szerkesztette ZOLTÁN András / Под редакцией Андраша ЗОЛТАНА. Nyíregyháza, 2010. 238 old.

тора сюжети, які формували етноконфесійну ідентичність карпатських русинів–греко-католиків в Угорщині від 1818 до 1918 р. З одного боку, це відбувалося здавалося б за повного сприяння Відня, внаслідок чого в сучасній історичній літературі вживається вираз про унійну спільноту «Габсбурзька Церква»⁶, тоді як з другого боку, це конструювання модерної ідентичності у вік націоналізму швидше відбувалося з ласки Божої в супереч «сильним світу цього» (наприклад, угорській владі). Окремі аспекти даної теми дослідження висвітлені автором у ряді попередніх публікацій⁷.

1. Канонічне заснування Римським Престолом Пряшівської греко-католицької єпархії (1818) як Русинської церкви

Станом на 1806 р. карпатських русинів у Мукачівській греко-католицькій єпархії налічувалося 345 786, або 63,8% із всіх 541 963 греко-католиків. Найвищий їх відсоток (т. зв. етнічне ядро в понад 50% популяції) зосереджувався у восьми королівських комітатах, столи-

⁶ КІЧЕРА Віктор, ФЕНИЧ Володимир, ШТЕРР Діана. *Габсбурзька церква. Мукачівська греко-католицька єпархія в австрійську добу (1771–1918)*. Ужгород: Видавництво В. Падеяка, 2018. 168 с.: іл.; KICSERA Viktor, FENICS Volodimir, STERR Diana. *A Habsburg egyház: a munkácsi görög katolikus egyházmegye az osztrák uralom alatt (1771–1918)* / Ukránból fordította: Ádám Dóra. Ungvár: V. Padyak Kiadója, 2018. 164 old. + ill.

⁷ ФЕНИЧ Володимир. *Етноконфесійна ідентичність греко-католиків Мукачівської єпархії*. In: *Carpatica – Карпатика*, Випуск 30: Історична школа професора Володимира Задорожного: науковий збірник. Випуск 2 / Упоряд.: Р. Офіцинського; передм.: В. Смоляя. Ужгород: Гражда, 2004, с. 38–62; ФЕНИЧ Володимир. *Від монастирської Церкви-Єпархії до «Ecclesia sui iuris»: Ужгородська унія та інституювання церковних спільнот ужгородської унійної традиції*. In: *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*. Випуск 5 / Редколегія. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2016, с. 53–105; ФЕНИЧ Володимир. *З ласки Божої... Формування етноконфесійної ідентичності русинів–греко-католиків ужгородської унійної традиції у супереч «сильним світу цього» // 20 років високошкольської русиністики на Словакії / 20 rokov vysokoškolskej rusinistiky na Slovensku*. Збірник рефератів з міжнародної научної конференції. Пряшівська універзіта, 17.–19. 10. 2018 / Пряшівська універзіта в Пряшові; Центр мов і культур народностных меншин; Інститут русинського мови і культури; зоставителька і відповідна редакторка: Кветослава Копорова. Пряшів, 2018, с. 218–237; ФЕНИЧ Володимир. *Греко-католики ужгородської унійної традиції: міфи, стереотипи, реалії*. Ужгород: Видавництво В. Падеяка, 2019, с. 179–244; ФЕНИЧ Володимир. *Від Пряшева до Пряшева (1816–1946): шість поділів Мукачівської «єпархії-матері», три хвилі міграції вірників і десять спільних ознак еклезіальної ідентичності греко-католиків ужгородської унійної традиції*. In: *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí V* / Ed.: Jaroslav Coranič. Prešov, 2019, s. 61–79; FENICS Volodimir. *Az ungvári görög katolikus unió hagyatéka: mítoszok, sztereotípiák és a valóság* / Ukránból fordította: Ádám Dóra. Ungvár: Valeriy Padyak Kiadója, 2020, old. 170–229.

цях, містечках і селах Верхньої Угорщини: Шаріш / Пряшів (98,65%), Берег / Берегсаз та Мункач (96,75%), Унг / Унгвар (95,14%), Земплин / Шаторальяуйгелі та Міхаловці (88,45%), Угоча / Нодьсевлюш (81,10%), Мараморош / Мараморош-Сігет (62,15%), Абауй-Торна / Кошіце (60,58%) та Боршод / Мішкольц (55,85%)⁸. Крім них, 42 888 осіб (7,91% всіх вірників єпархії у 1806 р.) були двомовними: 23 021 осіб (або 53,68% всіх білінгвів) становили русино-угорці (4,25% всіх вірників єпархії), 8 945 – русино-словаки (1,65% всіх вірників єпархії), 4 616 – русино-румуні (0,85% всіх вірників єпархії) і 1 100 полілінгви – русино-угро-румуні (всі в Сату Маре)⁹. Протягом наступних сто років всі двомовні русини в іноетнічному культурно-лінгвістичному середовищі природно мадяризуються, румунізуються та словакізуються.

У 1816 р. від давнішої Мукачівської єпархії до новоствореної Пряшівської греко-католицької єпархії Відень відокремив парохії шести цілих комітатів (Абауй, Боршод, Гемер, Шаріш, Спіш, Торна) та парохії п'яти деканатів комітату Земплин (Стропківський, Вранівський, Гуменнський, Гостовицький і Лаборецький). На той час у всіх разом цих комітатах налічувалося 193 парохії із 1 109 філіями, в яких проживали 149 987 греко-католицьких вірних¹⁰. З огляду на етнічний склад нової Пряшівської єпархії 16 вересня 1818 р. Конгрегація Поширення віри запропонувала внести зміни до проекту ерекційної булли папи Пія VII «*Relata semper*» (6.10.1818). Зміни стосувалися уточнення терміну «*Graeci catholici*», який 19 жовтня 1818 р. папа замінив на «*Rutheni omnes Graeci ritus uniti*». Так, новостворена Пряшівська єпархія ввійшла до ватиканського списку Католицьких церков, як єпископство *Rutheni (русинів)*, що без змін використовувалося аж до 1950 р.¹¹ Такий підхід Св. Столиці до створення Пряшівської унійної

⁸ *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása / Szerkesztette: UDVARI István. Nyíregyháza, 1990, old. 64-65.*

⁹ UDVARI István. *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Második kiadás. Nyíregyháza: Kiadja a Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1994, old. 86-88; УДВАРИ Іштван. *Образчики з історії пудкарпатських русинув XVIII століття. Изгядованя з історії культури и языка*, Вступ І. Керчі; Спередслово Д. Вігь; Мапы Ж. Ботлика. Ужгород: Удавательство В. Падяка, 2000, с. 138-140.

¹⁰ *Catalogus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Munkatsiensis. Sede episcopali vacante pro Anno MDCCCXIV. Cassoviae: Typis Stephani Ellinger, 1814. 338 p.* Поп.: ŠTURAK Peter. *Dejiny gréckokatolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945–1989*. Prešov: Náboženské vydavateľstvo Petra, 1999, s. 27; CORANIČ Jarosláv. *Z deín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*. České Budějovice, 2014, s. 91-105.

¹¹ CORANIČ Jaroslav. *Z deín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*. České Budějovice, 2014, s. 96.

єпархії зумовлювався об'єктивними причинами. Згідно *Шематизму* за 1821 р. етнічний склад нової єпархії виглядав наступним чином: із 158 615 її вірних – 130 609 були русинами, 22 460 русино-угорцями, 2 824 поляками, 1 942 словаками і 780 угорцями¹². Якщо ці дані перевести у відсотки, то 82,3% парохіян нової єпархії складали карпатські русини, 14,2% були русино-угорцями, 1,8% – поляками, 1,2% – словаками і 0,5% – угорцями¹³.

Тоді мало хто із прихильників та противників адміністративного поділу великої Мукачівської єпархії (понад 49 тис. кв. км.) усвідомлював, що вона в один момент стала меншою на 14 116 кв. км., або 29% площі. До цієї території ще належить додати третину площі (2 300 кв. км.) п'яти деканатів комітату Земплин розділеного між Мукачівською та Пряшівською єпархіями¹⁴. В результаті цього поділу Мукачівська єпархія як умовна «Мати-церква» на 1/3 перестала бути карпаторусинською: із 345 786 русинів станом на 1818 р. у ній залишилося лише 215 177 русинів. Водночас у 1818 р. виникла гомогенна з етнічного погляду Пряшівська церковна провінція католиків грецького обряду, майже 90% вірних якої (включно з двомовними русино-угорцями) складали карпатські русини. Це дало підстави Святій столиці вважати її так само як Мукачівську та частково Крижевацьку греко-католицькі єпархії – *Русинською церквою*¹⁵. Етнічне ядро карпатських русинів–

¹² Поп.: *A munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészégeinek 1792. évi katalógusa*, A bevezető tanulmányokat: BENDASZ István, KOI István, SZTRIPSZKY Híador. Nyíregyháza: Kiadja a Szent Atanáz Görögkatolikus Főiskola, 1994, old. 17-18.

¹³ ФЕНИЧ Володимир. *Від монастирської Церкви-Єпархії до «Ecclesia sui iuris»: Ужгородська унія та інститування церковних спільнот ужгородської унійної традиції...*, с. 65; ФЕНИЧ Володимир. *Від Пряшева до Пряшева (1816–1946): шість поділів Мукачівської «єпархії-матері», три хвили міграції вірників і десять спільних ознак еклезіальної ідентичності греко-католиків ужгородської унійної традиції...*, с. 67.

¹⁴ BOTLIK József. *Három kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik síp alapítvány új mandátum könyvkiadó, 1997, old. 52.

¹⁵ Як русинська церква згодом стала словацькою див.: МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька Церква?* In: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, За ред. Б. Гудзяка, І. Скочилиаса та О. Турія, Число 4: *Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи*, Відп. ред. Олег ТУРІЙ. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003, с. 170-173; ФЕНИЧ Володимир. *Від Пряшева до Пряшева (1816–1946): шість поділів Мукачівської «єпархії-матері», три хвили міграції вірників і десять спільних ознак еклезіальної ідентичності греко-католиків ужгородської унійної традиції*. In: *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí V / Gréckokatolícka teologická fakulta; Prešovská univerzita v Prešove*; ed.: Jaroslav Coranič. Prešov, 2019, s. 61-79.

греко-католиків на третину змістилося з Підкарпаття до Пряшівщини, а поряд з Мукачевом та Ужгородом новим міським центром карпаторусинського національного пробудження стає Пряшево. Таким чином, на початку ери націоналізму карпаторусинське етнічне ядро в угорській частині Австрійської імперії (від 1806 р.) опинилося у двох греко-католицьких єпархіях: давній Мукачівській та новій Пряшівській. Іронія долі однак полягала в тому, що русинську Пряшівську єпархію у 1816 р. очолив етнічний русин Григорій Таркович із села Пасіка комітату Берег¹⁶, а русинську Мукачівську єпархію у 1817 р. очолив етнічний волох (румун) Олексій Повчі із села Кокуд комітату Бігар¹⁷.

2. Русини–греко-католики в складі румунської єпархії Великий Варад / Орадеа-Маре (1823/1827)

Буллою папи Пія VII «*Imposita humilitati Nostrae*» 9 липня 1823 р. всі 72 парохії шести деканатів Сатмарського вікаріату Мукачівської єпархії, що віддавна були розташовані за р. Самош в комітаті Сатмар (Сатмарнийметі / Сатумаре), відійшли до Велико-Варадської (Нодьварод, Орадеа Маре) румунської греко-католицької єпархії¹⁸. Із 54 095 вірних учорашньої Мукачівської єпархії лише 5 парохій з 3 604 вірними були карпаторусинами, 4 парохії з 2 832 вірними – русино-угорцями і одна парохія з 427 вірними – румуно-угро-русинами¹⁹.

Більшість вірників 10 парохій Нірського деканату в комітаті Саболч вважали себе русинами та/або угорцями. Невдовзі було прийнято рішення повернути їх юрисдикції мукачівського єпископа. 28 серпня

¹⁶ ФЕНИЧ Володимир. *Із Пасіки до Пряшева через Великий Варад : життєвий шлях Григорія Тарковича від народження до демісії з уряду капітульного (генерального) вікарія Мукачівської греко-католицької єпархії (1754–1817)*. In: iГазета. Режим доступу: <http://www.rueportal.eu/gazeta/november19/fenych-iz-pasiky-do-pryasheva.html>. 25.11.2019.

¹⁷ ФЕНИЧ Володимир. «Ахіллесова п'ята» греко-католиків: румунський єпископ Олексій Повчі (1753–1816–1831) і перші два поділи Мукачівської єпархії. In: *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Румунсько-українські відносини: історія та сучасність / Romanian – Ukrainian Relations. History and Contemporaneity* (Satu Mare, 26-28 februarie 2016) / Editori: Irina Liuba Horvat, Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean; Cluj Napoca: Editura Ecou Transilvan, 2016, s. 55-74.

¹⁸ PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet, Lektorálta: Iváncsó István. Nyiregzháza: Görög katolikus hittudományi főiskola, 1990, old. 18.

¹⁹ *A munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészénekeinek 1792. évi katalógusa...*, old. 18; *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészénekeinek 1806. évi összeírása...*, old. 72; BOTLIK József. *Hármas kereszt alatt...*, old. 54.

1827 р. замість них велико-варадський єпископ отримав інші 9 парохій, три з яких були карпаторусинськими (разом налічували 1 626 вірних), а решта русино-угорськими (всіх разом 5 505 осіб)²⁰. Процес творення румунської греко-католицької єклезіальної спільноти в Трансільванії ціною людських та інституційних ресурсів Мукачівської єпархії на цьому не закінчився.

3. Спроба Римського Престолу у 1843–1848 рр. створити для австрійських (галицьких) і угорських греко-католиків «Греко-Руську Унійну Церкву» на чолі з «Константинопольсько-Рутенським патріархом»

Після того, як в лютому 1839 р. в білоруському Полоцьку вище греко-католицьке духовенство «возз'єдналося» з Руською православною церквою (після цього уніати залишилися тільки в Царстві Польським, де до 1875 р. існувала Холмська/Хелмська єпархія з понад 200 тис. вірниками)²¹, Римський престол спробував у 1843–1848 рр. створити в монархії Габсбургів для австрійських (галицьких) і угорських греко-католиків *Греко-Руську Унійну Церкву* на чолі з *Константинопольсько-Рутенським патріархом*.

Державний секретар Конгрегації надзвичайних церковних справ кардинал Луїджі Ламбускіні та консультант Конгрегації монсенсьйор Йоганн Корболі-Буссі розробили для цього спеціальний проект. Він передбачав піднести митрополиту гідність галицького архієрея до рівня примаса, або, як випливало з документа, – *Константинопольсько-Рутенського патріарха*, що більше б відповідало традиції східних націй. Патріарху мали бути підпорядковані всі русини не лише в Галичині, але й в Угорщині, Трансільванії та Хорватії. Якщо ж католицькі кола Угорщини не погодяться на таку пропозицію, то належить на-

²⁰ PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet..., old. 44; *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkeségeinek 1806. évi összeírása...*, old. 72; BOTLIK József. *Hármas kereszt alatt...*, old. 54. Пор.: ФЕНИЧ Володимир. «Ахіллесова п'ята» греко-католиків: румунський єпископ Олексій Повчі (1753–1816–1831) і перші два поділи Мукачівської єпархії..., s. 72; ФЕНИЧ Володимир. Від Пряшева до Пряшева (1816–1946): шість поділів Мукачівської «єпархії-матері», три хвилі міграції вірників і десять спільних ознак єклезіальної ідентичності греко-католиків ужгородської унійної традиції..., s. 67–68.

²¹ ДОЛБИЛОВ Александр. *Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Санкт-Петербург: Новое литературное обозрение, 2010, с. 80.

дати обом церковним провінціям двох примасів: одного для моноетнічних греко-католиків Галичини, іншого для поліетнічних греко-католиків Угорщини²².

В основу проекту Луїджі Ламбускіні лягли пропозиції Йоана Корболі-Буссі. Згідно з проектом кардинала, патріарх мав бути призначений Святою столицею за згодою з австрійським імператором як Апостольським королем з-поміж чинних єпископів Галичини та Угорщини. Якщо проти кандидатури спільного патріарха будуть церковно-політичні кола Угорщини, то проект Ламбускіні передбачав призначення для австрійських та угорських греко-католиків окремого Апостольського вікарія. При розробці проекту Й. Корболі-Буссі звернув увагу на географію, чисельність та етнічний склад проєктованого патріархату. Чотири греко-католицькі єпархії в Угорщині (Мукачівська, Пряшівська, Крижевацька і Велико-Варадська) та Фогарашська в Трансильванії разом налічували тоді 1 379 187 вірних. У двох галицьких єпархія (Львівській та Перемишльській) на той час нараховувалося 1 854 191 вірних. Разом, у двох частинах монархії Габсбургів числилося 3 233 378 греко-католиків²³.

Етнічний склад єпархій, зауважив римський достойник, теж був різним: суцільно русинські галицькі єпископства різко контрастували із здебільшого русинською Мукачівською та Пряшівською єпархіями, майже суцільно румунськими єпархіями у Фогараші та Великому Вараді та переважно сербо-хорватській єпархії з 8,5 тис. русинським вкрапленням з центром у Крижевцях²⁴. Оскільки всі вони різнилися від галицьких греко-католиків своєю церковно-релігійною традицією та національно-культурним життям (ті жили та здійснювали свої практики згідно з постановами Замостського синоду 1720 р., а греко-католики в Угорщині – за постановами Віденського синоду 1773 р.)²⁵,

²² BARAN Alexander. *Progetto del Patriarcato Ucraino di Gregorio XVI*. In: *Analecta Ordinis S. Basilii Magni, Series II, Sectio II, Vol. III (IX), Fasc. 3-4*. Romae, 1960, p. 454-475; БАРАН Олександр. *Питання Українського Патріархату в Шайкевичівській долі*. Вінніпег: Рада Українських Організацій за Патріархат Української Католицької Церкви, 1974. 39 с.

²³ IBEDEM.

²⁴ РАМАЧ Янко. *Привредни и дружствени живот Руснацох у южней Угорскей 1745–1848*. Нови Сад: Руске слово, 1990, с. 140; РАМАЧ Янко. *Кратка история руснацох (1745–1918)*. Нови Сад: Грекокатолицка парохия св. Петра и Павла, 1993, с. 76.

²⁵ Поп.: SUTTNER Ernst Chrystofer. *Die Synoden von Zamošč (1720) und Wien (1773) als prägende Ereignisse für die Unierten Polens und der Donaumonarchie*.

на думку Корболі-Буссі, їх жодним чином не можна з'єднувати з рутенським патріархатом у Львові. Тому останній у підсумку міг налічувати лише 2 496 719 вірних: 642 582 з Мукачівської та Пряшівської єпархій в Угорщині та 1 854 191 з Львівської та Перемишльської єпархій в Австрії.

В тій порі, станом на 1841 р., за даними угорського статистика Елека Фейнеша, в п'яти греко-католицьких єпархіях Угорщини (Фогарашській – румунській, Мукачівській – русинській, Велико-Варадській – румунській, Крижевацькій – сербо-волохо-русинській і Пряшівській – русинській) налічувалося 1 322 344 вірних. З них, за етнічною приналежністю, 751 224 були румунами (56,81% всіх уніатів), 442 903 карпато-русинами (33,49% всіх уніатів; до них Фейнеш зарахував і словаків²⁶) та 115 224 угорцями (8,71% всіх уніатів)²⁷.

З огляду на той факт, що ще Марія Терезія виношувала плани канонічного заснування окремої митрополії для греко-католицьких єпархій Угорщини, угорські русини лише за умови створення для них окремої церковної провінції, на переконання Й. Корболі-Буссі, можуть увійти під юрисдикцію патріарха *Греко-Руської Унійної Церкви*²⁸. Однак, реалізувати проект Святої Столиці перешкодила «весна народів» 1848–1849 рр. Переляканий ростом угорського націоналізму

In: Ostkirchliche Studien, Vol. 44, (1995), s. 273-291. Укр. пер.: СУТТНЕР Ернст Кристоф. *Значення Замойського (1720) та Віденського (1773) синодів для уніатів Речі Посполитої та Габсбурзької монархії*. In: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, Число 2, За ред. Бориса Гудзяка, Ігоря Скочиліяса, Олега Турія. Львів: Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2000, с. 99-114.

²⁶ У 1843 р., повернувшись із закордонного наукового відрядження по Угорській Русі, московський лінгвіст Ізмаїл Срезневський, як сторонній спостерігач, зауважив: «Русинів по вірі (русинами в королівстві Угорському називають всіх уніатів і православних без різниці, чи точно вони русини, або словаки, або угорці, тільки б не були сербами і волохами) я вже зустрічав і раніше, в столицях Гемерській, Спішській, Шарішській і Земплінській (в Пряшівській єпархії налічується взагалі уніатів до 180 тис.), але це русини по вірі, а по мові, по народності – словаки». СРЕЗНЕВСКИЙ Измаиль. *Донесение V*. In: *Журнал Министерства Народного Просвещения*, Ч. 37, Отдѣлъ IV, с. 47, 51-55. Пор.: ФРАНЦЕВЪ Владимиръ. *Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси (Изъ отчета о заграничной командировкѣ)*. Варшава, 1901, с. 30.

²⁷ FÉNYES Elek. *Magyar országnak, tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. Magyarország statistikája* (első kötet III). Pesten, 1842, old. 37.

²⁸ BARAN Alexander. *Progetto del Patriarcato Ucraino di Gregorio XVI*. In: *Analecta Ordinis S. Basilii Magni, Series II, Sectio II, Vol. III (IX), Fasc. 3-4*. Romae, 1960, p. 454-475; БАРАН Олександр. *Питання Українського Патріархату в Шашкевичівській добі*. Вінніпег: Рада Українських Організацій за Патріархат Української Католицької Церкви, 1974. 39 с.

Відень повернувся до провіреної політики «*divide et impera*». На цей раз Габсбурги вдалися до створення в Трансільванії ще двох румунських греко-католицьких єпархій. Одна з них була утворена в т. ч. ціною людських та інституційних ресурсів Мукачівської єпархії.

4. Русини–греко-католики в складі румунської єпархії Герла (Самошуйвар) (1850/1853)

12 грудня 1850 р. Франц Йосиф як Апостольський король Угорщини створив дві румунські греко-католицькі єпархії: Лугой / Лугош і Герла / Самошуйвар. 26 листопада 1853 р. папа Пій IX своїми буллами (Лугош / Лугой – «*Apostolicum ministerium*» і Герла – «*Ad Apostolicam sedem*») канонічно їх заснував. Окремою енциклікою «*Ecclesiam Christi*» від 26 листопада (6 грудня) 1853 р. папа підтвердив канонічну самостійність Альба-Юльської румунської греко-католицької митрополії з осідком архієпископа в м. Блаж²⁹. До новоствореної архієпархії, крім митрополичої, ввійшли три суфраганні діоцезії: Великий Варад (Нодь Варод / Орадеа-Маре), Лугош / Лугой та Герла (Самошуйвар). Єпархія Герла / Самошуйвар налічувала на той час 634 парохії та 410 тис. вірних, з яких 94 парохії та 60 тис. вірних – відійшли до неї від Мукачівської єпархії³⁰.

У 1851 р. в королівських комітатах Мараморош, Сатмар та Угоча проживало 105 107 румунських вірних-уніатів. Також в цих комітатах налічувалося 11 996 карпатських русинів³¹. У тих 94-х парохіях Му-

²⁹ PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet., old. 50; МАНЕР Ганс-Крістіан. *Греко-Католицька Церква в Септикарії (Румунія) у період між двома світовими війнами. Між національними претензіями і поліконфесійною реальністю*. In: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, За ред. Бориса Гудзяка, Ігоря Скочилися та Олега Турія, Чис. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи, Відп. ред. Олег Турій. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003, с. 223.

³⁰ PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet., old. 55; *A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása...*, old. 73. Дет. про історію єпархії Клуж-Герла див.: RADU Vasile. *Vicariatul şimleului în şematismeale episcopiei greco-catolice (române unite cu Roma) de Cluj-Gherla (1867-1930)*. In: *Acta Musei Porolissensis. Istorie – Etnografie*, Vol. XXXIV. Zalău, 2012, s. 55–60; GERGELY János. *Az erdélyi görög katolikus román egyház*. In: *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*, 2. évf., 3 sz. (1991). Режим доступу: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00007/pdf/06.pdf>.

³¹ ČIUBOTĂ Viorel, HORVAT Liuba, DELEGAN Mykhailo. *Biserica «Stântul Nicolae» din Mintiu – Satu Mare: istorie şi contemporaneitate*. Satu Mare – Ujgorod: Editura Muzeului Sătmărean, 2010, s. 5–55 (одночасно укр. с. 57–109, угор. old.

качівської єпархії, які відійшли до новоствореної єпархії Герла / Самошуйвар, за *Шематизмом* 1853 р. налічувалося 104 977 вірних, що проживали в комітатах Мараморош та Угоча. З них лише чотири парохії з 6 178 вірними були румуно-русинськими і три парохії з 4 277 вірними – румуно-угро-русинськими³².

5. Чисельність русинів–греко-католиків ужгородської унійної традиції в умовах політики мадяризації в Угорщині (1880–1910)

За офіційними даними в 1880 р. із 15 642 102 чол. загальної чисельності населення Угорського королівства карпатських русинів налічувалося 356 062 чол., а в 1890 р. – відповідно 383 392 чол. із 17 349 398 чол. Станом на 1897 р. чисельність етнічних угорців за останні 17 років зросла з 6 445 467 до 8 164 147 чол. (на 1 718 680 чол., або 26,7%), тоді як чисельність неугорського населення за цей самий період зросла на 13%, а русинів – лише на 8%³³. За даними урядових переписів населення частка карпатських русинів серед греко-католиків Корони Святого Іштвана (Угорщини і Трансільванії без Хорватії) становила: 1880 р. – 329 351 (22,79%) із 1 497 268 уніатів³⁴; 1900 р. – 410 775 (22,31%) із 1 841 272 уніатів; 1910 р. – 456 027 (22,71%) із 2 007 916 уніатів³⁵.

Додатковим джерелом при визначенні загальної чисельності угро-руського населення служать єпархіальні шематизми. Користуючись ними, треба врахувати, що вони не розрізняють національності, а лише віросповідання (*animas graeco-catholicas, romano-catholicas, graeco-orientales etc.*), або ж в окремих випадках (при парохіях) обмежуються зазначенням мови парохіян: *lingua ruthenica, lingua ruth. et hungarica, lingua hung. et ruthenica, lingua slavo-ruthenica* (напри-

111–159 та англ. мовою р. 161–209), р. 102. У даній статті використано український текст.

³² *A munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészégeinek 1792. évi katalógusa...*, old. 19; BOTLIK József. *Hármas kereszt alatt...*, old. 57; CIUBOTĂ Viorel, HORVAT Liuba, DELEGAN Mykhailo. *Biserica «Stântul Nicolae» din Mintiu – Satu Mare...*, c. 103–107.

³³ ФРАНЦЕВЪ Владимиръ. *Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси (Изъ отчета о заграничной командировкѣ)*. Варшава, 1901, с. 29.

³⁴ CORANIČ Jaroslav. *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1918–1939*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013, s. 239.

³⁵ ФЕНИЧ Володимир. *Від монастирської Церкви-Єпархії до «Ecclesia sui iuris»...*, с. 86–87.

клад, в шематизмах Пряшівської греко-католицької єпархії). Так як все угро-руське населення до початку ХХ ст. належало виключно до греко-католицького віросповідання, то вибравши за шематизмами цифрові дані про винятково русинські парохії з однією русинською мовою (*lingua ruthenica*), можна отримати достатньо правильне число чисто карпаторусинського населення. Правда, залишаються ще парохії зі змішаним населенням, де чисто русинський елемент нелегко визначити, оскільки шематизми не дають для цього жодних даних. Ще одне зауваження стосується того факту, що дані шематизмів щодо використання русинської мови в парохіях Пряшівської єпархії не можуть сприйматися у всіх випадках так би мовити «на віру». Населення багатьох пограничних русинсько-словацьких сіл потрапляє в категорію осіб, які вживають *lingua slavo-ruthenica*: так є у всіх шематизмах Пряшівської єпархії попередніх років, в т. ч. і за 1898 р., тоді як вони по-національності словаки, і лише по вірі «руській» вважали себе русинами³⁶.

За шематизмом Мукачівської греко-католицької єпархії від 1893 р. на території семи архідеканатів (цивільних королівських комітатів), на які поділялася дана церковна провінція, проживало 458 767 греко-католиків, 208 567 римо-католиків та всього 157 православних. По архідеканатам (комітатам) ситуація виглядала наступним чином: Берег – 88 427 греко-католиків, 14 709 римо-католиків та 75 православних; Мараморош – 132 697 греко-католиків, 14 054 римо-католиків та троє православних; Саболч – 52 860 греко-католиків, 62 917 римо-католиків та 49 православних; Сатмар – 17 002 греко-католиків, 15 061 римо-католиків та двоє православних; Угоча – 34 198 греко-католиків, 3 636 римо-католиків та дев'ять православних; Унг – 73 391 греко-католиків, 26 911 православних та шість православних; Земплін – 60 192 греко-католиків, 71 279 римо-католиків та 13 православних³⁷.

За шематизмом Пряшівської єпархії 1898 р. все її населення греко-католицького віросповідання складалося з 169 254 чол. З них 130 541 чол. припадали на 154 парохії з словацько-русинською мовою (*lingua*

³⁶ ФРАНЦЕВЪ Владимиръ. *Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси...*, с. 29-30. Пор.: SOLTES Peter. *Asimilačné procesy na slovensko-rusínskom etnickom pomezí pred nástupom národných hnutí*. In: *Карпатские русины в славянском мире: актуальные проблемы. Материалы международного научного круглого стола* / Отв. ред. М. Даниш, Ю.А. Борисенко. Москва – Братислава: Изд. Степаненко, 2009, с. 29-43.

³⁷ *Schematismus Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsensis Ad Annum Domini 1893*. Ungvarini, p. 196.

slavo-ruthenica); 29 395 чол. на 28 парохій з угорською і русинською мовою (*lingua hung. et ruthenica*); 4 922 чол. у двох парохіях (Пряшево і Кошице) – з мовою русинською, угорською і німецькою (*lingua ruthenica, hungarica et germanica*) і 4 396 чол. у чотирьох парохіях з мовою тільки угорською (*lingua hung.*)³⁸. Іншими словами, вірні Пряшівської русинської греко-католицької церкви наприкінці XIX ст. були типовими білінгвами та полілінгвами.

В Угорському королівстві за переписом 1910 р. проживало 464 300 русинів, з яких 428 700 проживали компактно в Угорській Русі: 331 600 – в чотирьох комітатах (Унг, Берег, Угоча, Мараморош) на Підкарпатті та 97 100 – в чотирьох комітатах (Спіш, Шаріш, Земплин, Абауй-Торна) на Пряшівщині³⁹. Інші 35 600 карпатських русинів, які походили від ужгородської унійної традиції, на початку XX ст. проживали більш-менш компактно на півдні Угорщини та острівцями в кількох інших комітатах північно-східної частини Королівства св. Іштвана. З них, 10 400 русинів проживали в комітаті Бач-Бодрог (Бачка / Воєводина в Сербії), 7950 русинів – в комітатах Срим (Серем), Пожега та Верене (у Славонії, а Срем у Хорватії)⁴⁰.

Так, в сербській Воєводині у 5-ти поселеннях комітату Бач-Бодрог та 5-ти поселеннях комітату Срим у 1910 р. проживало 15 тис. прямих нащадків карпатських русинів⁴¹. У 1890-х рр. частина карпатських русинів переселилася з комітату Мараморош та Спіш на територію на схід від нижньої течії Тиси відому під назвою Банат (на кордоні сучасної Румунії з Угорщиною). Найбільша концентрація карпатських русинів знаходилася в східному Банаті в трьох селах між містами Лугой та Караншебеш. Станом на 1910 р. в Банаті проживало приблизно 2500 карпатських русинів⁴².

³⁸ *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Eperjesiensis pro a. d. 1898.* Eperjensini, 1898.

³⁹ MAGOCSI Paul Robert. *With Their Backs to the Mountains. A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns.* Budapest – New York: Central European University Press, 2015, p. 141; MAGOCSI Paul Robert. *Chrebtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov.* Prešov: Vydavateľstvo UNIVERSUM-EU, 2016, s. 181.

⁴⁰ МАГОЦІЙ Павло Роберт. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*, Авторизов. пер. з англ. Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1994, с. 208.

⁴¹ MAGOCSI Paul Robert. *With Their Backs to the Mountains. A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns.*, p. 153, 300; MAGOCSI Paul Robert. *Chrebtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov.*, s. 191, 242.

⁴² MAGOCSI Paul Robert. *With Their Backs to the Mountains. A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns.*, p. 151–153; MAGOCSI Paul Robert. *Chrebtom k ho-*

6. Угорці–греко-католики і заснування Гойдудорозької єпархії 1912 р.

«Не парадоксом, а феноменом», характеризує проблематику конфесійної та національної ідентичності Греко-католицької церкви в Угорщині сучасний історик Норберт Шпанненбергер⁴³. Станом на 1841 р., за підрахунками Елека Фейнеша, із 1 322 344 греко-католиків п'яти єпархій Угорщини угорців налічувалося 115 224 чол., або 8,71%⁴⁴. Після австро-угорської угоди про вирівнювання (*Ausgleich*, 1867 р.) 20 вересня 1873 р. в Мукачівській єпархії було засновано окремий угорський греко-католицький вікаріат з осідком вікарія в м. Гойдудорог. Його чисельність вірних становила 49 922 душ. До складу вікаріату увійшли 33 парохії від «Матері-церкви»⁴⁵.

У 1880 р. всіх греко-католиків в Угорщині налічувалося 1 497 268 осіб. Понад половина з них (850 736, або 56,82%) були румунами, більш як кожний п'ятий (329 351, або 22,79%) – карпатським русином. Решту греко-католиків становили угорці – 134 853 (9%), словаки – 98 750 (6,6%), роми – 23 655 (1,58%), хорвати і серби – 10 045 (0,67%) та поляки – 1 130 (0,075%)⁴⁶. Оскільки румуни та карпатські русини вже мали свої єпархії, угорські греко-католики вимагали те саме. 20 червня 1898 р. в Будапешті було засновано Крайову комісію греко-католиків Угорщини (*Commissionem Regnicolarem Graeco-Catholicorum Hungarorum / Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottságát*). В її розумінні до складу нової єпархії мали увійти 111/113 па-

rám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov.., s. 189–191.

⁴³ ШПАННЕНБЕРГЕР Норберт. *Не парадокс, а феномен: до питання конфесійної та національної ідентичності Греко-Католицької Церкви в Угорщині*. In: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, Число 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи..., с. 199–211.

⁴⁴ FÉNYES Elek. *Magyar országnak, tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Magyarország statistikája (első kötet III.)*., old. 37.

⁴⁵ GRIGÁSSY Gyula. *A magyar görög katolikusok legújabb története*. Ungvár, 1913, old. 106–112; PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*. II. kötet, old. 89–93; ПЕКАР Атанасій В. *Написи історії Церкви Закарпаття*, Том I: Єпархічне оформлення / Видання друге. Рим–Львів: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1997, с. 96 (прим. 24, 26); VÉGHSEŐ Tamás. *A görögkatolikus magyarok mozgalmá a kezdetektől 1905-ig*. In: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. 1 kötet 1778-1905*, Közreadják: Véghseő Tamás, Katkó Márton Aron. Nyíregyháza, 2014, old. 38–41.

⁴⁶ CORANIČ Jaroslav. *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1918–1939.., s. 239.*

рохій, 568 філій та 134 527 вірних. Від Мукачівської єпархії – 77 парохій і 100 300 вірних із комітатів Саболч (31 парохія), Земплин (15), Гойду (2), Сатмар (14), Унг (5), Угоча (7), Берег (3 парохії); Пряшівської єпархії – 26 парохій і 24 141 вірних із комітатів Абауй-Торна (15 парохій), Боршод (9), Земплин (2 парохії); Велико-Варадської єпархії – 6 парохій і 5 275 вірних; Самошуйварської (Герлянської) єпархії – одна парохія і 1 033 вірних та Естергомської архієпархії – одна парохія (Будапешт) і 2 752 вірних⁴⁷.

У 1900 р. в Короні Святого Іштвана (Угорщині разом із Трансільванією) проживало 1 841 272 греко-католиків. З них 1 029 336 (55,9%) були румунами, а більш як кожний п'ятий (410 775, або 22,31%) – карпатськими русинами. Інші греко-католики за етнічною приналежністю були: 293 973, або 13,39% – угорцями, 101 578, або 5,52% – словаками та 8 198, або 0,44% – сербами і хорватами. Через десять років (1910) чисельність греко-католиків в Угорщині зросла до 2 007 916 осіб, з яких прямих нащадків ужгородської церковної унії русинів, угорців, словаків та сербів і хорватів відповідно налічувалося 456 027 (22,71%), 304 322 (15,15%), 79 152 (3,94%) та 8 198 (0,44%). Разом із понад 180 тис. колишніх здебільшого румуномовних вірників Мукачівської єпархії, які опинилися в складі трьох румунських греко-католицьких єпархій, та бл. 15 тисяч русинів, що проживали в Бачці і Сриму в Крижевацькій єпархії, ці 840 тис. уніатів становили понад 50% всіх греко-католиків угорської частини дуалістичної монархії Габсбургів, а це понад один мільйон вірних⁴⁸. В такому етномовному Вавилоні проблема утворення самостійної угорської греко-католицької єпархії була лише питанням найближчого часу.

Згідно з даними перепису 1910 р. 304 322 греко-католиків–угорців проживали у 169 парохіях Угорщини Фогараш-Альбаюльської архієпархії, Мукачівської, Пряшівської та Велико-Варадської єпархій. З них на території майбутньої Гойдудорозької єпархії перебували 162

⁴⁷ *Shematismus venerabilis cleri diocesis graeci rit. cath. Hajdudorogensis ad annum domini 1918*. Nyiregyháza: Typis Alexii Jóba, p. 22, 24-25; PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*. II. Kötet, old. 99-100; MAYER Mária. *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1977, old. 144-152; VÉGHSEŐ Tamás. *A görögkatolikus magyarok mozgalmá a kezdetektől 1905-ig...*, old. 44.

⁴⁸ ФЕНИЧ Володимир. *Від монастирської Церкви-Єпархії до «Ecclesia sui iuris»...*, с. 86-87.

парохії та 215 498 вірних. Материнською мовою для 183 757 греко-католиків була угорська, 26 823 – румунська, 1 623 – словацька, для 968-ми – русинська і для 2 804 – одна з народних мов. З 24 094 неугорців, які розмовляли угорською, лише 7 826 угорською мовою читати і писати не знали. 40% угорських греко-католиків, або 120 749 осіб, не проживали на території майбутньої Гойдудорозької єпархії. У 21 парохії для більшості вірників материнською мовою була румунська, і таких налічувалося 40 000 осіб. Крім них, на території майбутньої Гойдудорозької єпархії залишалося 80 747 різноетнічних слов'ян (з них більшість русинів). Майбутня єпархія, за переписом 1910 р., за задумом її творців, мала поширюватися на територію 17-ти комітатів: Чонград, Чонад, Гевеш, Яснодкунсолнок, Боршод, Унг, Земплин, Бекеш, Бігар, Гойду, Саболч, Сатмар, Угоча, Чік, Гаромсейк, Моростордо та Удваргелі⁴⁹.

Зрештою, 6 травня 1912 р. імператор Франц Йосиф санкціонував заснування Гойдудорозької греко-католицької єпархії («*Dioecesim graeco-catholicam Hajdudorogensensem fundavit*»), а папа Пій Х своєю буллою «*Christifideles Graeci*» 7 червня того ж року державне рішення канонізував (підтвердив) «*Erectio dioecesis Hajdu-Doroghensis ritus catholici in Hungaria*»⁵⁰. До новоутвореної церковної провінції коштом інших греко-католицьких єпархій Угорщини і Трансільванії згідно Каталогу парохій нової єпархії (*Catalogum Parochiarum novae Dioecesi...*) укладеного Апостольським нунцієм у Відні Рафаелом де Легуїньйо Скапінеллі 17 листопада 1912 р. ввійшли 162 парохії із 215 498 вірними від наступних єпархій: Пряшівської – 8 парохій; Мукачівської – 70 парохій з 112 760 вірними. З них: 53 парохії із 85 058 вірними уже були угорськими, 16 парохій із 26 731 вірними – угро-русинськими і одна парохія із 971 вірником – угро-русино-румунською; Самошуйварської (Герлянської) – 4 парохії; Велико-Варадської – 44 парохії; Фогарашської – 35 парохій та Естергомської – одна парохія (Будапешт)⁵¹. За ет-

⁴⁹ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis graeci rit. cath. Hajdudorogensis ad annum domini 1918.*, p. 42-43; PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet, old. 112; GERGELY János. *Az erdélyi görög katolikus román egyház...*

⁵⁰ Текст булли папи див.: *Acta Apostolicus Sedis*, 12 (1912), p. 429-435; *Schematismus venerabilis cleri dioecesis graeci rit. cath. Hajdudorogensis ad annum domini 1918.*, p. 31-40.

⁵¹ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis graeci rit. cath. Hajdudorogensis ad annum domini 1918.*, p. 31-34; *A munkácsi Görökatolikus Egyházmegye lelkészégeknek 1792. évi katalógusa.*, old. 20-21; PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet., old. 109-111.

нічним складом, із 215 498 вірних Гойдудорозької єпархії, 183 757 були угорцями, 26 823 румунами, 1 623 словаками, 968 карпатськими русинами і для 2 509 вірників рідною була одна із народних мов. Із 24 094 неугорців, які втім добре розмовляли угорською, лише 7 826 вірників граматики цієї мови не знали⁵². В складі новоствореної Гойдудорозької греко-католицької єпархії опинилося 16 парохій із 26 731 двомовними угро-руси́нами та одна полілінгвістична парохія з 971 угро-руси́но-румунами, і лише 968 вірних вважали себе русинами⁵³.

Так відбувся четвертий поділ Мукачівської греко-католицької єпархії. Попри вже існуючі до цього часу греко-католицькі *Церкви Русинської* (Мукачівської і Пряшівської) та *Румунської* (Фогараш-Альбаюльської, Велико-Варадської, Герльської та Лугошської) націй, у 1912 р. постала ще одна національна *Церква – Угорська*.

7. Русини–греко-католики Мукачівської єпархії в роки Першої світової війни

Крім польсько-австрійської Лемківщини, про яких у цій публікації не йдеться, всі карпатські русини до кінця 1918 р. проживали в 13-ти із 63-х королівських комітатів Угорщини. На відміну від початку ХІХ ст. в жодному з них русини вже не складали більшості населення, і тільки в сімох комітатах вони були помітною часткою серед загальної чисельності жителів: 44,6% в комітаті Мараморощ, 42,6% в комітаті Берег, 38,1% в комітаті Унг, 37,5% в комітаті Угоча, 22% в комітаті Шаріш, 11,4% в комітаті Земплін та 7,1% в комітаті Спіш. Іншими комітатами, в яких проживали колись або зараз острівцями карпатські русини, були: Абауй-Торна, Боршод, Гемер, Саболч і Сатмар⁵⁴.

Станом на 1915–1918 рр. давня «Мати-церква» Мукачівська греко-католицька єпархія охоплювала територію вже лише не цілих п'яти королівських комітатів: Земплін (тільки 6 деканатів площею 2 300 км.кв.: Сечовський, Міхаловський, Требішовський, Новосадський (Уйлокський), Трговицький і Занастаський), Унг (3 230 км.кв.), Бе-

⁵² PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet..., old. 112.

⁵³ ФЕНИЧ Володимир. *Греко-католики ужгородської унійної традиції...*, с. 222–223; FENICS Volodimir. *Az ungvári görög katolikus unió hagyatéka: mítoszok, sztereotípiák és a valóság...*, old. 210–211.

⁵⁴ МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)...*, с. 13, 208.

рег (3 786 км.кв.), Угоча (1 213 км.кв.) та Мараморош (9 716 км.кв.). Загальна площа території, на яку поширювалася архієрейська влада мукачівського владики перед розпадом Австро-Угорщини, становила 20 245 км. кв. Під юрисдикцією тогочасного мукачівського єпископа Антонія Паппа перебувало 320 парафій і 683 філії. Адміністративно єпископство поділялося на п'ять архідеканатів, які склалися із 39 деканатів. В єпархії налічувалося 451 305 різних етномовних вірників⁵⁵.

Всі карпатські русини до розпаду Австро-Угорської монархії (1918) проживали в Польщі та Угорщині. В Угорщині це були королівські комітати Спіш, Шаріш, Земплін, Унг, Берег, Угоча, Мараморош та Срем (Серем). Всі комітати, крім Срему, розташовувалися в північно-східній частині країни з південно-східного боку Карпат, і лише Срем знаходився у сербській Воєводині на півдні Угорщини (комітат Бач-Бодрог). Крім місць компактної локації, незначна частина карпатських русинів проживала також в румунських, угорських та словацьких селах комітатів Сатмар, Саболч, Абауй-Торна, Гемер та Боршод. До 1918 р. вони майже всі себе асимілювали на користь однієї з національних груп-домінантів. За підрахунками Павла Роберта Магочія, зроблених на підставі переписів населення 1900, 1910 та 1921 рр., поселень, в яких найменше 50% жителів відносили себе до карпатських русинів в цілій Карпатській Русі налічувалося 1093. В кожному з них проживало в середньому від 300 до 1800 жителів⁵⁶.

⁵⁵ *Schematismus cleri ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis ad annum domini 1915*. Ungvárini, 1915, p. 255-256.

⁵⁶ MAGOCSI Paul Robert. *Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians* // Canadian Slavonic Papers, Vol. XXXIX, № 3-4. Edmonton, 1997, p. 301-331, 7 maps; *Carpatho-Rusyn settlement at the outset of the 20th century with additional data from 1881 and 1806* / *Росселення карпатських русинів на зачатку XX століття з далішми даними з 1881-го і 1806-го року*, Map and placename index by Paul Robert MAGOCSI; Produced by the Cartography Office, University of Toronto Toronto; Carpatho-Rusyn Research Center, 1996, 1998; MAGOCSI Paul Robert. *Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America*. Wauconda, Illinois: Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., 2005, p. 110-206; MAGOCSI Paul Robert. *Carpathian Rus' . A Historical Atlas*. Distributed by the University of Toronto Press for the Chair of Ukrainian Studies University of Toronto, 2017, p. 2-3 (Map. 1), 6-7 (Map. 3), 36-37 (Map. 18), 38-39 (Map. 19).

Поп.: DUC'-FAJFER Olena. *The Lemkos in Poland*. In: The Persistence of Regional Cultures: Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad, Editor Paul Robert Magocsi. Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 83-103; UDVARI István. *Rusyns in Hungary and the Hungarian Kingdom*. In: The Persistence of Regional Cultures: Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad, Editor Paul Robert Magocsi. Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 105-

На початку ХХ ст. згідно з урядовими переписами населення (1900, 1910 і 1921), поселень, у яких карпатські русини становили не менше 50% жителів (від 300 до 1 800 мешканців у кожному), розмовляли русинською мовою або називали себе русинами, за підрахунками П. Р. Магочія коливалося приблизно між 1 093 і 1 102. З них: 468 – на Підкарпатській Русі в Чехословаччині, 324 – на Лемківщині у Польщі, 291 – на Пряшівщині в Словаччині, 11 – у Мараморощі і 3 – в Банаті – в Румунії, 2 – у Воєводині в Сербії, 2 – в Есеку в Хорватії і 2 – в Угорщині⁵⁷. За переписом 1910 р. в Угорщині налічувалося 456 027 осіб, для яких рідною мовою була русинська⁵⁸. В США станом на 1914 р. із всіх 225 тис. карпатських русинів–емігрантів із Австро-Угорщини – 152 тис. були вихідцями з Угорщини⁵⁹. Отже, загалом мова йде про приблизно 478 тис. русинів ужгородської унійної традиції, які до початку Першої світової війни проживали на історичній батьківщині в Угорській Русі і на півдні Угорщини в Бачці та в американській діаспорі.

За моїми підрахунками, зробленими на підставі переписів 1806,

138; MEDJEŠI Ljubomir. *The Problem of Cultural Borders in the History of Ethnic Groups: The Yugoslav Rusyns*. In: *The Persistence of Regional Cultures: Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*, Editor Paul Robert Magocsi. *Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship*, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 139-162; ДУЦЬ-ФАЙФЕР Олена. *Лемки в Польщі*. In: *Тривання регіональних культур: русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном*, Editor Paul Robert Magocsi. *Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship*, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 80-102; УДВАРИ Иштван. *Русини в Венгерському Королівстві*. In: *Тривання регіональних культур: русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном*, Editor Paul Robert Magocsi. *Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship*, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 103-139; МЕДЄШИ Любомир. *Проблем культурних границь у історії етнічних заєднційох: югославянски Руснаци*. In: *Тривання регіональних культур: русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном*, Editor Paul Robert Magocsi. *Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship*, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 141-165.

⁵⁷ MAGOCSI Paul Robert. *Our people. Carpatho-Rusyns...*, p. 110-206; MAGOCSI Paul Robert. *Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians*. In: *Canadian Slavonic Papers*, XXXIX, 3-4. Edmonton, 1997, p. 301-331.

⁵⁸ ЛЕТЦ Роберт. *Греко-Католицька Церква у Словаччині в період між двома світовими війнами*. In: *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*, За ред. Бориса Гудзяка, Ігоря Скочиляса та Олега Турія. Число 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи, Відп. ред. Олег Турій. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003, с. 175.

⁵⁹ MAGOCSI Paul Robert. *Our people. Carpatho-Rusyns and their descendants in North America*. Wauconda, Illinois USA: Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., 2005, p. 10-13; МАГОЧІЙ Павло-Роберт. *Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів*, пер. з англ. С. Біленького, Н. Кушко; Сюжетні комент. до іл. В. Падяка. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2006, с. 61.

1881 та 1900–1921 рр., та карт, виготовлених канадським істориком П. Р. Магочієм у 1996–1998 рр., русини–греко-католики ужгородської унійної традиції до 1921 р. проживали на: 1) *Пряшівщині* – у 303 населених пунктах, з яких у 281-му вони становили понад 50% всіх жителів, а в 22-х – від 20 до 49%. В період з 1806 до 1921 р. тут зникли 38 карпаторусинських сіл; 2) *Підкарпатті* – у 440 населених пунктах, з яких у 417-ти – становили понад 50% всіх жителів, а в 23-х – від 20 до 49%. В період з 1806 р. тут зникли 11 карпаторусинських сіл; 3) *Мараморощині* (в Румунії після 1918 р.) – у 15-ти населених пунктах, з яких у 10-ти вони становили понад 50% всіх жителів, а в 5-ти – від 20 до 49%. В період з 1806 до 1921 р. тут зникло лише одне карпаторусинське село; 4) *Воєводині* (в Югославії після 1919 р.) – у 7-ми населених пунктах, з яких у 4-х – вони становили понад 50% всіх жителів, а в 3-х – від 20 до 49%. Зниклих карпаторусинських сіл тут за останні сто років не було. В Угорщині (в кордонах після 1920 р.) карпаторусинських сіл не залишилося жодного. Ще в 1881 р. в угорських комітатах Саболч, Боршод, Гемер і Абауй-Торна існувало 7 сіл, з яких у 4-х карпатські русини становили понад 50% всіх жителів, а в 3-х селах – від 20 до 49%. Разом, таким чином, станом на 1900–1918 рр. карпаторусинських сіл в Угорщині, в яких русини становили понад 50% всіх жителів, налічувалося 707, а тих, де їх налічувалося від 20 до 49% осіб – було 53 сіл. Разом – це 760 населених пунктів. В останні сто років (1818–1918) в Угорщині зникло 57 карпаторусинських сіл. Більшість з них природно асимілювалися на користь котроїсь із етнічних груп-домінантів – угорців, румунів та/або словаків⁶⁰.

8. Американський проект «території русинів на південь від Карпат» 1918 року

Якщо до 1918 р. бути чи не бути етноконфесійній ідентичності русинів-уніатів залежало здебільшого від католиків Габсбургів та Римського престолу, то після Першої світової війни про них уперше

⁶⁰ Розраховано разом із студентами 3 курсу бакалаврської програми Інституту русинської мови та культури Пряшівського університету в Пряшеві в листопаді-грудні 2019 р. на підставі: *Carpatho-Rusyn settlement at the outset of the 20th century with additional data from 1881 and 1806 / Росселення карпатських русинів на зачатку XX століття з дальшима даними з 1881-го і 1806-го року*, Map and placename index by Paul Robert MAGOCSI; Produced by the Cartography Office, University of Toronto Toronto; Carpatho-Rusyn Research Center, 1996, 1998.

заговорили на міжнародному рівні в секуляризованому світському середовищі. В американському м. Скрентон та у французькому м. Сен-Жермен-ан-Ле від осені 1918 до осені 1919 р. європейські та американські політичні лідери сформували контури «території русинів на південь від Карпат»⁶¹.

23 липня 1918 р. дві греко-католицькі організації *Соєдиненіє* та *Собраніє* маючи разом близько 100 тис. членів зібралися в передмісті Пітсбургу Гомстеді (західна Пенсильванія) і створили *Американську народну раду угро-русинів*. «Гомстедська резолюція» переймалася долею підкарпатських русинів і проголошувала, як писав у своєму «Експозе» 1921 р. Григорій Жаткович: «1. Що Підкарпатські Русини повинні отримати повну незалежність. Якщо це було неможливим, тоді 2. Щоб Підкарпатські Русини з'єдналися з своїми братами галицьким і буковинськими. Якщо це теж буде неможливим, тоді повинні дістати 3. Автономію»⁶².

23-26 жовтня 1918 р. в Індепенденс-Холі у Філадельфії проходило засідання *Союзу демократичних народів Центральної Європи*. 23 жовтня представники карпатських русинів були прийняті до її складу на правах рівноправного 12-го члена як окрема національність⁶³. Внаслідок політичного тиску з боку президента США Вудро Вільсона Г. Жатковичу та американським карпаторусинам довелося погодитися на приєднання до нової слов'янської держави Чехо-Словаччини⁶⁴. 25 жовтня 1918 р. у філадельфійському готелі Bellevue-Stratford Г. Жат-

⁶¹ Пор.: МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*..., с. 51-66; MAGOCSI, Paul Robert. *Our people. Carpatho-Rusyns and their descendants in North America*..., p. 83-87.

⁶² *Expose Dr. G. I. Žatkoviča: byvšeho gubernatora Podkarpatskoj Rusi, o Podkarpatskoj Rusi*. Homstead, Pa.: Rusin Information Bureau, 1921, p. 3.

⁶³ *Expose Dr. G. I. Žatkoviča: byvšeho gubernatora Podkarpatskoj Rusi, o Podkarpatskoj Rusi*..., p. 3; МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*..., с. 55; HOREC Jaromír. *První kroky svobody (Podkarpatská Rus – 1918–1920)*. Praha, 1999, s. 10.

⁶⁴ MAGOCSI Paul Robert. *Made or Re-made in America? Nationality and Identity Formation Among Carpatho-Rusyn Immigration and Their Descendants*. In: *The Persistence of Regional Cultures: Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*, Editor Paul Robert Magocsi. *Classics of Carpato-Rusyn Scholarship*, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 167; МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Створені чи перетворені в Америці? Народність і процес самовизначення серед карпаторусинських іммігрантів і їхніх нащадків*. Тривання регіональних культур: русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном, Editor Paul Robert Magocsi. *Classics of Carpato-Rusyn Scholarship*, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, c. 171.

кович з членами по Народній раді зустрівся з Т. Г. Масариком, щоб обговорити можливість об'єднання Угорської Русі з майбутньою Чехословаччиною на засадах федерації⁶⁵.

Напередодні відома американська картографічна фірма Ренд-Мекнелі видала спеціально підготовлену для цієї зустрічі Г. Жатковичем карту майбутньої держави під назвою «*Угро-Русинія*» («*Uhro-Rusinia, proposed third state of the Czechoslovak Republic*») як складової частини федеративної Чехословаччини. З неї видно, що до складу *Угро-Русинії* лідер американської карпаторусинської еміграції Г. Жаткович включив усі історичні русинські території на південь від Карпат. Конкретно мова йшла про 9 королівських комітатів Угорщини: Спіш (з Левочою), Шаріш (з Пряшевом), Абауй (з Кошіцем), Боршод (без Мішкольця), Земплін (з Шаторальяуйгелі / Старе Місто під Шатром), Унг (з Ужгородом), Берег (з Береговом та Мукачевом), Угоча (з Нодьсивлишом / Виноградовом) та Мараморош (з Мараморош-Сігетом). У п'яти комітатів на північному заході *Угро-Русинії* (Спіш, Шаріш, Абауй, Боршод і Земплін) проживало стільки ж словаків скільки й карпатських русинів⁶⁶.

26 жовтня 1918 р. в *Залі Незалежності* у Філадельфії Т. Г. Масарик, Г. Жаткович та представники інших десяти національностей підписали «*Декларацію про спільну мету незалежних центрально-європейських народів*». Крім преамбули вона складалася з двох основних пунктів: 1) що всі уряди отримують свою правдиву владу і за згодою керують (народами) і 2) підписанти цієї декларації є представниками незалежних народів, і від імені своїх народів, що тут представлені,

⁶⁵ Edvard Beneš a Podkarpatská Rus. Užhorod, 2006, s. 14.

⁶⁶ MAGOCSI Paul Robert. *Made or Re-made in America? Nationality and Identity Formation Among Carpatho-Rusyn Immigration and Their Descendants...*, p. 168, 176 (Notes 10); МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Створені чи перетворені в Америці? Народність і процес самовизначення серед карпаторусинських імігрантів і їхніх нащадків...*, с. 172, 179 (примітка 10).
Пор.: MAGOCSI Paul Robert. *The People from Nowhere: An Illustrated History of Carpatho-Rusyns*, Commentary to illustrations by Valerii Padiak. Užhorod: V. Padiak Publishers, 2006, p. 71; МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Народ нізвідки: ілюстрована історія карпатських русинів*, Пер. з англ. Сергій Біленький та Надія Кушко; сюжетні коментарі до ілюстрацій Валерій Падяк. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2006, с. 71; MAGOCSI Paul Robert. *With Their Backs to the Mountains. A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns...*, p. 188 (Map 24); MAGOCSI Paul Robert. *Chrebtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov...*, s. 234 (Mapa 24); MAGOCSI Paul Robert. *Carpathian Rus'. A Historical Atlas...*, p. 47 (Map 23).

підписують цей документ⁶⁷.

У листопаді-грудні 1918 р. в США серед греко-католицьких громад/парафій відбувся плебісцит за принципом кожні 50 членів громади/парафії мали один виборчий голос. Православні карпатські русини участі в голосуванні не брали. У підсумку таких голосів громад/парафій налічувалося (за різними даними) 1 038, 1 089, 1 113. Якщо прийняти останнє число, то участь в голосуванні взяли 55 650 чол., тобто неповних 12% всіх русинів, які в той час жили в США. Всім їм було розіслано анкети з одним питанням: «*Куди приєднати Підкарпаття – до Чехословаччини чи до України?*». В результаті, із 1 102 поданих голосів, 732 (66,42%) були за об'єднання з Чехословаччиною (а це всього 36 600 осіб, або 7% всього русинського населення в США) і 320 (28,13%) – за об'єднання з Україною. Менше 5% проголосували за непередбачені анкетною варіанти відповідей: 27 голосів (2,43%) – за повну самостійність, 13 голосів (1,18%) – з галицькими і буковинськими русинами, 10 голосів (0,9%) – за об'єднання з Росією, 9 голосів (0,81%) – з Угорщиною і лише 1 голос (50 чол.) – окремо з Галичиною⁶⁸. Кожний виборчий голос треба помножити на 50 членів громади/парафії⁶⁹.

Так під кінець 1918 р. вибір американських русинів визначили три різномасштабні постаті: чинний президент США Вудро Вільсон, перший президент ЧСР Томаш Гарік Масарик та лідер американських карпато-русинів Григорій Жаткович. Є всі підстави вважати, що чехословацька перспектива Підкарпатської Русі, – автономної «*території русинів на південь від Карпат*» в складі Чехословаччини, – була виключно американським геополітичним проектом у Центральній

⁶⁷ *Expose Dr. G. I. Žatkoviča: byvšeho gubernatora Podkarpatskoj Rusi, o Podkarpatskoj Rusi...*, p. 4.

⁶⁸ DANKO Joseph. *Plebiscite of Carpatho-Ruthenians in the United States Recommending Union of Carpatho-Ruthenia with the Czechoslovak Republik*. In: *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, XI, 1-2. New York, 1964-68, p. 191-202; ШАНДОР Вікентій. *Закарпаття. Історично-правний нарис від IX ст. до 1920*. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992, с. 204-205; ДАНКО Осип. *Роль закарпатської еміграції в США у вирішенні долі Закарпаття в 1918–1919 роках*. In: *Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура»* (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993, с. 178; МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)...*, с. 56.

⁶⁹ Поп.: *Expose Dr. G. I. Žatkoviča: byvšeho gubernatora Podkarpatskoj Rusi, o Podkarpatskoj Rusi...*, p. 6.

Європі⁷⁰. Для остаточної його реалізації потрібна була ратифікація скрентонського плебісциту народними радами в Угорській Русі та міжнародне узаконення прийнятого рішення. І те і інше відбудеться під впливом Паризької мирної конференції у травні-вересні 1919 р. Але про це вже йтиметься в іншій публікації.

Література

- A munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészégeinek 1792. évi katalógusa*, A bevezető tanulmányokat: BENDÁSZ István, KOI István, SZTRIPSZKY Hiador. Nyíregyháza: Kiadja a Szent Atanáz Görögkatolikus Főiskola, 1994. 147 old. + diagram.
- A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészégeinek 1806. évi összeírása*, Szerkesztette: UDVARI István. Nyíregyháza, 1990. 189 old.
- Acta Apostolicus Sedis*, 12 (1912), p. 429-435.
- Bacsinszky András munkácsi püspök. A Bacsinszky András munkácsi püspök halálának 200. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, Szerkesztette Tamás VÉGHSEŐ. Nyíregyháza, 2014, old. 13-243.
- BARAN Alexander. *Progetto del Patriarcato Ucraino di Gregorio XVI*. In: *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, Series II, Sectio II, Vol. III (IX), Fasc. 3-4. Romae, 1960, p. 454-475.
- BENEŠ Edvard. *Reč o problému Podkarparském a jeho vztahu k Československé republice* (Praha, 1934). In: Edvard Beneš a Podkarpatská Rus. Užhorod: ПП «Повч Р. М.», 2006. 46 s.
- BOTLIK József. *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik síp alapítvány új mandátum könyvkiadó, 1997. 335 old.
- Carpatho-Rusyn settlement at the outset of the 20th century with additional data from 1881 and 1806 / Расселения карпатских русинів на зачатку XX століття з далшыма данныма з 1881-го і 1806-го року*, Map and placename index by Paul Robert MAGOCSI; Produced by the Cartography Office, University of Toronto Toronto; Carpatho-Rusyn Research Center, 1996, 1998.
- Catalogus Venerabilis Cleri Almae Dioecesis Munkatsiensis. Sede episcopali vacante pro Anno MDCCCXIV*. Cassoviae: Typis Stephani El-

⁷⁰ Поп.: BENEŠ Edvard. *Reč o problému Podkarparském a jeho vztahu k Československé republice* (Praha, 1934). In: Edvard Beneš a Podkarpatská Rus. Užhorod: ПП «Повч Р. М.», 2006, s. 18-21.

- linger, 1814. 338 p.
- ČIUBOTĂ Viorel, HORVAT Liuba, DELEGAN Mykhailo. *Biserica «Stântul Nicolae» din Mintiu – Satu Mare: istorie și contemporaneitate*. Satu Mare – Ujgorod: Editura Muzeului Sătmărean, 2010, s. 5-55 (одночасно укр. с. 57-109, угор. old. 111-159 та англ. мовою р. 161-209).
- CORANIČ Jarosláv. *Z deín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku*. České Budějovice, 2014. 526 s.
- CORANIČ Jaroslav. *Deíny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1918–1939*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013. 415 s.
- DANKO Joseph. *Plebiscite of Carpatho-Ruthenians in the United States Recommending Union of Carpatho-Ruthenia with the Czechoslovak Republik*. In: *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*, XI, 1-2. New York, 1964-68, p. 191-202.
- De processibus canonicis ecclesiae catholicae Ucrainorum in Transcarpathia ab 1771 usque 1853*, Collegit: Alexander BARAN. Romae: Editiones Universitatis Catholicae Ucrainorum S. Clementis Papae, 1973. 281 p.
- DUC’-FAJFER Olena. *The Lemkos in Poland*. In: *The Persistence of Regional Cultures: Rusynz and Ukrainians in Ther Carpathian Homeland and Abroad*, Editor Paul Robert Magocsi. Classics of Carpato-Rusyn Scholarship, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 83-103.
- Expose Dr. G. I. Žatkoviča: byvšeho gubernatora Podkarpatskoj Rusi, o Podkarpatskoj Rusi*. Homstead, Pa.: Rusin Information Bureau, 1921. 43 s.
- FENICS Volodimir. *Az ungvári görög katolikus unió hagyatéka: mítoszok, sztereotípiák és a valóság / Ukránból fordította: Ádám Dóra*. Ungvár: Valeriy Padyak Kiadója, 2020. 232 old.
- FÉNYES Elek. *Magyar országnak, tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Magyarország statistikája* (első kötet III). Pesten, 1842.
- GERGELY János. *Az erdélyi görög katolikus román egyház*. In: *Regio – Kisebbségtudományi Szemle*, 2. évf., 3 sz. (1991). Режим доступу: <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00007/pdf/06.pdf>.
- GRIGÁSSY Gyula. *A magyar görög katolikusok legújabb története*. Ungvár, 1913.
- HARAKSIM L’ulovit. *«Zlatý vek» biskupa A. Bačinského a obrodenecké obdobie A. Duchnoviča – dve epochy dejín Rusínov*. In: *Slovensko – rusínsko – ukrajínské vzťahy od obrodenia po súčasnosť*. Bratislava:

- Slavistický kabinet SAV, 2000, s. 10-36.
- HOŘEC Jaromír. *První kroky svobody (Podkarpatská Rus – 1918–1920)*. Praha, 1999. 91 s.
- KICSERA Viktor, FENICS Volodimir, STERR Diana. A Habsburg egyház: a munkácsi görög katolikus egyházmegye az ostrák uralom alatt (1771–1918) / Ukránból fordította: Ádám Dóra. Ungvár: V. Padyak Kiadója, 2018. 164 old. + ill.
- MAGOCSI Paul Robert. *Carpathian Rus' . A Historical Atlas*. Distributed by the University of Toronto Press for the Chair of Ukrainian Studies University of Toronto, 2017. 80 p., 34 maps, index.
- MAGOCSI Paul Robert. *Chrebtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov*. Prešov: Vydavateľstvo UNIVERSUM-EU, 2016. 595 s., 34 máp, 6 tábl., 144 ill.
- MAGOCSI Paul Robert. *Made or Re-made in America? Nationality and Identity Formation Among Carpatho-Rusyn Immigration and Their Descendants*. In: The Persistence of Regional Cultures: Rusynz and Ukrainians in Ther Carpathian Homeland and Abroad, Editor Paul Robert Magocsi. Classics of Carpato-Rusyn Scholarship, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 163-178.
- MAGOCSI Paul Robert. *Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians*. In: Canadian Slavonic Papers, Vol. XXXIX, № 3-4. Edmonton, 1997, p. 301-331, 7 maps.
- MAGOCSI Paul Robert. *Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America*. Wauconda, Illinois: Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., 2005. 230 p.
- MAGOCSI Paul Robert. *The People from Nowhere: An Illustrated History of Carpatho-Rusyns*, Commentary to illustrations by Valerii Padiak. Uzhorod: V. Padiak Publishers, 2006. 120 p., 6 maps, 183 illustrations.
- MAGOCSI Paul Robert. *With Their Backs to the Mountains. A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns*. Budapest – New York: Central European University Press, 2015. 544 p., 34 maps, 6 tables, 102 illustrations.
- MAYER Mária. *Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860–1910*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1977. 256 old.
- MEDJEŠI Ljubomir. *The Problem of Cultural Borders in the History of Ethnic Groups: The Yugoslav Rusyns*. In: The Persistence of Regional Cultures: Rusynz and Ukrainians in Ther Carpathian Homeland and Abroad, Editor Paul Robert Magocsi. Classics of Carpato-Rusyn

- Scholarship, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 139-162.
- PEKAR Basilius. *De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis (anno. 1771)*, Ed. 2. Romae: PP. Basiliani, 1956. 136 p.
- PIRIGYI István. *A Magyarországi görög katolikusok története*, II. kötet, Lektorálta: Iváncsó István. Nyiregzháza: Görög katolikus hittudományi főiskola, 1990. 248 old.
- RADU Vasile. *Vicariatul șimleului în șematisme episcopiei greco-catolice (române unite cu Roma) de Cluj-Gherla (1867-1930)*. In: Acta Musei Porolissensis. Istorie – Etnografie, Vol. XXXIV. Zalău, 2012, s. 55–60.
- Schematismus Cleri Graeci Ritus Catholicorum Dioecesis Munkacsensis Ad Annum Domini 1893*. Ungvarini, 1893.
- Schematismus cleri ritus catholicorum dioecesis Munkacsensis ad annum domini 1915*. Ungvarini: Typis typographiae societatis commercialis «Unio» S. Basilii Magni, 1915. 290 p.
- Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Eperjensis pro a. d. 1898*. Eperjensini, 1898.
- Shematismus venerabilis cleri diocesis graeci rit. cath. Hajdudorogensis ad annum domini 1918*. Nyiregyháza: Typis Alexii Jóba. 239 p.
- ŠTURÁK Peter. *Dejiny gréckokatolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945–1989*. Prešov: Náboženské vydavateľstvo Petra, 1999. 199 s.
- SUTTNER Ernst Chrystofer. *Die Synoden von Zamošč (1720) und Wien (1773) als prägende Ereignisse für die Unierten Polens und der Donaumonarchie*. In: Ostkirchliche Studien, Vol. 44, (1995), s. 273-291.
- Synodus Episcoporum ritus bizantini catholicorum ex antiquae Hungariae Vindobonae a. 1773 celebrata*, Collegit et introduction: Michael LACKO, S.J. Roma: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1975. 320 p.
- UDVARI István. *Bacsinszky András püspök (1732–1772–1809) a ruszin felvilágosodás képviselője*. In: *A munkácsi görögkatolikus püspökség felkészültségének 1806. évi összeírása*, Szerkesztette: István UDVARI. Nyiregzháza, 1990, old. 29-47.
- Udvári István. *Élete és munkássága / Удвару Иштван. Биобиблиографический указатель / Szerkesztette ZOLTÁN András / Под редакцией Андраша ЗОЛТАНА*. Nyiregyháza, 2010. 238 old.
- UDVARI István. *Rusyns in Hungary and the Hungarian Kingdom*. In: *The Persistence of Regional Cultures: Rusyns and Ukrainians in Their Carpathian Homeland and Abroad*, Editor Paul Robert Magocsi. Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship, Vol. V. New York: Columbia Univer-

- sity Press – East European Monographs, 1993, p. 105-138.
- UDVARI István. *Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok*, Második kiadás. Nyíregyháza: Kiadja a Besenyei György Tanárképző Főiskola, 1994. 390 old.
- VÉGHSEŐ Tamás. *A görögkatolikus magyarok mozgalma a kezdetektől 1905-ig*. In: *Források a magyar görögkatolikusok történetéhez. I kötet 1778–1905*, Közreadják: Véghseő Tamás, Katkó Márton Áron. Nyíregyháza, 2014, old. 38-47.
- БАРАН Олександр. *Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті*. Йорктон, Саск., 1963. 63 с.
- БАРАН Олександр. *Питання Українського Патріархату в Шашкевичівській добі*. Вінніпег: Рада Українських Організацій за Патріархат Української Католицької Церкви, 1974. 39 с.
- ДАНКО Осип. *Роль закарпатської еміграції в США у вирішенні долі Закарпаття в 1918–1919 роках*. // Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). Ужгород: Видавництво «Карпати», 1993, с 169-183.
- ДОЛБИЛОВ Александр. *Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*. Санкт-Петербург: Новое литературное обозрение, 2010. 999 с.
- ДУЦЬ-ФАЙФЕР Олена. *Лемки в Польщі*. In: Тривання регіональних культур: русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном, Editor Paul Robert Magocsi. Classics of Carpato-Rusyn Scholarship, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 80-102.
- КІЧЕРА Віктор, ФЕНИЧ Володимир, ШТЕРР Діана. *Габсбурзька церква. Мукачівська греко-католицька єпархія в австрійську добу (1771–1918)*. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2018. 168 с.: іл.
- ЛЄТЦ Роберт. *Греко-Католицька Церква у Словаччині в період між двома світовими війнами*. In: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, За ред. Бориса Гудзяка, Ігоря Скочилися та Олега Турія. Число 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи, Відп. ред. Олег Турій. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003, с. 174-186.
- МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька Церква?* In: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, За ред. Б. Гудзяка, І. Скочилися та О. Турія, Число

- 4: *Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи*, Відп. ред. Олег ТУРІЙ. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003, с. 170-173.
- МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Створені чи перетворені в Америці? Народність і процес самовизначення серед карпаторусинських іммігрантів і їхніх нащадків*. Тривання регіональних культур: русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном, Editor Paul Robert Magocsi. *Classics of Carpato-Rusyn Scholarship*, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, с. 166-181.
- МАГОЧІЙ Павло Роберт. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*, Авторизов. пер. з англ. Ужгород: Поличка «Карпатського краю», 1994. 296 с.
- МАГОЧІЙ Павло-Роберт. *Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів*, пер. з англ. С. Біленького, Н. Кушко; Сюжетні комент. до іл. В. Падяка. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2006. 120 с.: іл. + карти.
- МАНЕР Ганс-Крістіан. *Греко-Католицька Церква в Семигороді (Румунія) у період між двома світовими війнами. Між національними претензіями і поліконфесійною реальністю*. In: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, За ред. Бориса Гудзяка, Ігоря Сковчиляса та Олега Турія, Чис. 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи, Відп. ред. Олег Турій. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003, с. 222-232.
- МЕДЕШІЙ Любомир. *Проблем культурних граніцій у історії етнічних заєдніцій: югославянски Руснаци*. In: Тривання регіональних культур: русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном, Editor Paul Robert Magocsi. *Classics of Carpato-Rusyn Scholarship*, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 141-165.
- ПЕКАР Атанасій В. *Нариси історії Церкви Закарпаття*, Том I: Єрархічне оформлення / Видання друге. Рим–Львів: Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1997. 232 с.
- РАМАЧ Янко. *Кратка история руснацох (1745–1918)*. Нови Сад: Грекокатоліцка парохія св. Петра и Павла, 1993. 134 с.
- РАМАЧ Янко. *Привредни и дружствени живот Руснацох у южней Угорскей 1745–1848*. Нови Сад: Руске слово, 1990. 190 с.
- СРЕЗНЕВСКИЙ Измаиль. *Донесение V*. In: *Журналъ Министерства*

Народнаго Просвѣщенія, Ч. 37, Отдѣль IV, с. 47, 51-55.

СУТТНЕР Ернст Кристоф. *Значення Замойського (1720) та Віденського (1773) синодів для уніатів Речі Посполитої та Габсбурзької монархії*. In: Ковчег. Науковий збірник із церковної історії, Число 2, За ред. Бориса Гудзяка, Ігоря Сkochиляса, Олега Турія. Львів: Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2000, с. 99-114.

УДВАРИ Иштван. *Русины в Венгерском Королевстве*. In: Тривання регіональних культур: русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном, Editor Paul Robert Magocsi. Classics of Carpatho-Rusyn Scholarship, Vol. V. New York: Columbia University Press – East European Monographs, 1993, p. 103-139.

УДВАРИ Иштван. *Єпископ Андрій Бачинський (1732–(1772–1809). Видатний представник русинського просвітництва. Про життя і діяльність єпископа Андрія Бачинського*. In: *Slavica*, XXX. Debrecen, 2000, old. 193-221.

УДВАРИ Иштван. *Образчики з історії пудкарпатських русинів XVIII століття. Изгядованя з історії культури и языка*, Вступ І. Керчі; Спередслово Д. Вігы; Мапы Ж. Ботлика. Ужгород: Удавательство В. Падяка, 2000. 340 с.

ФЕНИЧ Володимир. *«Ахіллесова п'ята» греко-католиків: румунський єпископ Олексій Повчі (1753–1816–1831) і перші два поділи Мукачівської єпархії*. In: *Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Румунсько-українські відносини: історія та сучасність / Romanian – Ukrainian Relations. History and Contemporaneity* (Satu Mare, 26-28 februarie 2016) / Editori: Irina Liuba Horvat, Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean; Cluj Napoca: Editura Ecou Transilvan, 2016, s. 55-74.

ФЕНИЧ Володимир. *Від монастирської Церкви-Єпархії до «Ecclesia sui iuris»: Ужгородська унія та інститування церковних спільнот ужгородської унійної традиції*. In: Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії. Випуск 5 / Редколегія. Ужгород: Видавництво УЖНУ «Говерла», 2016, с. 53-105.

ФЕНИЧ Володимир. *Від Пряшева до Пряшева (1816–1946): шість поділів Мукачівської «єпархії-матері», три хвили міграції вірників і десять спільних ознак еклезіальної ідентичності греко-католиків ужгородської унійної традиції*. In: *Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí V / Ed.: Jaroslav Coranič*. Prešov, 2019, s. 61-79.

- ФЕНИЧ Володимир. *Греко-католики ужгородської унійної традиції: міфи, стереотипи, реалії*. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2019. 248 с.
- ФЕНИЧ Володимир. *Етноконфесійна ідентичність греко-католиків Мукачівської єпархії*. In: Carpatica – Карпатика, Випуск 30: Історична школа професора Володимира Задорожного: науковий збірник. Випуск 2 / Упоряд.: Р. Офіщинського; передм.: В. Смоля. Ужгород: Гражда, 2004, с. 38–62.
- ФЕНИЧ Володимир. *З ласки Божої... Формування етноконфесійної ідентичності русинів–греко-католиків ужгородської унійної традиції усупереч «сильним світу цього» // 20 років високошкольської русиністики на Словачії / 20 rokov vysokoškolskej rusinistiky na Slovensku. Збірник рефератів з міжнародної наукової конференції. Пряшівська універзіта, 17.–19.10.2018 / Пряшівська універзіта в Пряшові; Центр языків і культур народностных меншын; Інститут русинського языка і культуры; зоставителька і відповідна редакторка: Кветослава Копорова. Пряшів, 2018, с. 218–237.*
- ФЕНИЧ Володимир. *Із Пасіки до Пряшева через Великий Варад : життєвий шлях Григорія Тарковича від народження до демісії з уряду капітульного (генерального) вікарія Мукачівської греко-католицької єпархії (1754–1817)*. In: іГазета. Режим доступу: <http://www.rueportal.eu/gazeta/november19/fenych-iz-pasiky-doprzasheva.html>. 25.11.2019.
- ФРАНЦЕВЪ Владимиръ. *Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси (Изъ отчета о заграничной командировкѣ)*. Варшава, 1901. 53 с.
- ШАНДОР Вікентій. *Закарпаття. Історично-правний нарис від IX ст. до 1920*. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. 292 с.
- ШПАННЕНБЕРГЕР Норберт. *Не парадокс, а феномен: до питання конфесійної та національної ідентичности Греко-Католицької Церкви в Угорщині*. In: *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*, Число 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи, Відп. ред. Олег Турій. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003, с. 199–211.

Abstract

BY THE GRACE OF GOD... FORMATION OF THE ETHNO-
CONFESSIONAL IDENTITY OF THE CARPATHIAN
RUTHENIANS – GREEK CATHOLICS OF THE UZHGOROD
UNION TRADITION CONTRARY TO
"THE STRONGS OF THIS WORLD"(1818–1918)

The present article deals with the process of formation of the ethno-confessional identity of the Carpathian Ruthenians – Greek Catholics of the Uzhhorod union tradition in the era of nationalism, which came after the French Revolution of 1789. Four administrative divisions of the "Mother Church" of the Mukachevo diocese in 1818, 1823/1827, 1853 and 1912, mass emigration of Subcarpathian inhabitants to the United States in 1880–1914, as well as the beginning of the religious-political movement for "return to Orthodoxy" in the late nineteenth – early twentieth century – significantly affected the formation of the ethno-confessional identity of the Carpathian Ruthenians – Greek Catholics of the Uzhhorod union tradition in the era of nationalism, which ended dramatically with the First World War. As a result of these processes, for the first time in the history of Carpathian Ruthenians – Greek Catholics with the support of "the strongholds of this world" (governments of the USA and of the newly formed Czechoslovak Republic) in the autumn of 1918 an American political project "Ruthenians Lands on South of the Carpathians" was matured and implemented the following year, by the entry of most of these lands into the Czechoslovak Republic.

Keywords: Carpathian Ruthenians, Greek Catholics, Uzhhorod Union Tradition, Mukachevo Diocese, Presov Diocese, Diocese of Kryzhevets, Diocese of Veliko-Varad, Diocese of Samoshujvar / Gerl, American Carpatho-Ruthenians

BOTLIK JÓZSEF
Budapest

TRIANON ÉS KÁRPÁTALJA

Még Kárpátalja nagytáj¹ területére vonatkoztatva tette közzé 1918. december 25-én az Országos Törvénytarban a Károlyi-kormány, „A Magyarországon élő ruszin nemzet autonómiájáról” szóló, 21-én keltezett 1918. évi X. néptörvényt.² A jogszabály a rutén nép számára a beligazgatás, az igazságszolgáltatás, a közoktatás, a közművelődés, a vallásgyakorlat és a nyelvhasználat terén önrendelkezési jogot biztosított, és kimondta: a Magyar Népköztársaság Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung vármegyék ruszinok által lakott nagyobb részeiből „Ruszka-Krajna (’Руська Краина’, azaz ’Rutén Tartomány’) néven autonóm jogterület (kormányzóság) alakíttatik”. A X. néptörvényt december 21-i (!) keltezéssel, a kormány tagjainak az aláírásával ruszin (rutén) nyelven is megjelentették, „Народный законъ числа 10. про самоуправу руського народу живущого на Угорщини” címmel.³

Az 1918. évi X. néptörvény megvalósítása 1919. január első napjaiban kezdődött, és a tanácsköztársaság március 21-én történt kikiáltása után sem szakadt meg, hanem továbbra is Munkács központtal folytatódott a Ruszin Népbiztosságnak nevezett jogterületen. A „kommün” legfelsőbb vezetése is a nemzeti önrendelkezés alapján építette tovább a ruszin önkormányzatot. Erre azonban a Károlyi-kormányzat alatt már kijelölt Ruszka-Krajna területének kisebbik részén csak 40 napig volt lehetősége. Mindössze ennyi ideig állt fenn a tanácsköztársaság kárpátaljai uralma Ung vármegyének Ungvártól, az Ung folyótól keletre fekvő területén, Bereg vármegye nagy részén, valamint Ugocsa és Máramaros megye Tiszától északra elhelyezkedő nagyobb táján.

A magyar tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa elméletileg, összesen 20 130 km² területen, kereken 980 ezer lakossal hozta volna létre Ruszka-Krajna Kormányzóságot. Az új közigazgatási-politikai egység tehát

¹ Botlik József, Kárpátalja mint tájnév, majd közigazgatási-politikai fogalom: mítoszok és valóság. In: Székely András Bertalan (szerk.) Kárpát-medencei keresztalkotások: egy konferenciasorozat tükrében. Pomáz: Kráter, 2004. 370–380.

² MNL OL. Mikrofilm. 7052. sz. doboz. 8. cím. X. tétel. 1918. december 24., 6570/M. E. I. sz. irat.

³ In. Kárpátaljai Területi Állami Levéltár, Ungvár–Beregszász. Fond 59., opisz (tétel) 1., odinicja zberihannya nomer (ügyiratszám)1.

magába foglalta a fentebbi négy kárpátaljai vármegye nagy részét, kivéve azok magyarlakta tájait. Így Ung megyében a Nagykaposi járás, Beregben a Mezőkaszonyi járás egésze, a Tiszaháti járás hat községe és Beregszász városa nélkül. Zemplén vármegyét a magyarlakta Bodroghközi, Sárospataki, Szerencsi és Tokaji járásai, a Sátoraljaújhelyi járás 10 községe, valamint Sátoraljaújhely városa kivételével. Továbbá Sáros vármegyét az Eperjesi, a Kisszebeni, a Lemesi és a Giráltyi járás kisebb részét, továbbá Eperjes és Kisszeben városok nélkül. A jogterülethez tartozott volna még Máramaros megye, kivéve annak Izavölgyi és Sugatagi járását, valamint a Visói járás hat községét.

Fontos megjegyezni, hogy 1919 tavaszán az utóbbi területek, Sáros vármegye egésze és Zemplén megye északi része, illetőleg Máramaros megye déli tája már januártól csehszlovák, illetve román katonai megszállás alatt állt. Az Északkeleti Felvidéken (belefogalva Kárpátalját) így behatárolt terület lényegében a ruszinok által lakott vidéket jelentette. Közben ugyanis a Nagy Háború (1914–1918) alatt az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregéből az ellenséghez, antanthatalmakhoz áttért, döntően cseh katonákból álló Olaszországban felszerelt és olasz egyenruhába öltöztetett „csehszlovák” légionárius csapatok már 1919. január 12-én, Ciaffi olasz ezredes vezetésével bevonultak a Kárpátalja nagytáj „fővárosának” tekintett Ungvárra. A román hadsereg már január első napjaiban megkezdte a Felső-Tisza vidékének, azaz Máramaros vármegye északi részének a megszállását. Az előbbieket következtében a tanácsköztársaság Forradalmi Kormányzótanácsa által elméletileg tervezett 20 130 km² kiterjedésű, Ruszin Népbiztosságnak nevezett jogterületet a korábbi Ruszin Kormányzóságnak nevezett részen, mindössze kb. 9700 km² kiterjedésű térségen, 460 ezer lakossal jöhetett létre, és annak igazgatását is csak részben tudták kiépíteni.⁴ A csehszlovák és a román hadsereg közös támadása 1919. április utolsó napjaiban felszámolta a tanácsköztársaság kárpátaljai uralmát.

A még 1918 őszén alakult ungvári, a máramarosszigeti és az eperjesi rutén (ruszin) néptanácsok képviselői 1919. május 8-án az ungvári vármegye-háza épületében a megszálló csehszlovák hatóságok által bevezetett rendkívüli állapot és a katonai diktatúra körülményei között ültek össze. Az épületet – a nyomaték érdekében –, felfegyverzett cseh légionárius katonaság vette körül. A Volosin Ágoston (1874–1945) görög katolikus lelkész elnökletével tar-

⁴ PINCZÉS Zoltán: Kárpátalja gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. In: Kárpátalja. A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai. (Nyíregyháza, 1998. november 16–19.) Szerk. Boros László. Kiad. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Jurányi Lajos Egyesülete, Nyíregyháza, 1999. 11. old. (Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 6.)

tott ülésen a küldöttek a fenti három néptanácsból megalakították a Központi Orosz (Ruszin) Nemzeti Tanácsot (’Центральна Руська Народна Рада’). A rádák addigi működését Szabó Simon (1863–1929) lelkész, tanár méltatta, majd Hadzsaga Gyula (1879–1947) egyházi, történész szólalt fel, aki a had-, a pénz-, illetve a külügy kivételével a Ruténföld teljes önállóságát és önkormányzatát, a hadseregnél ruszin vezényszavak és ruszin nemzetiségű katonatisztek alkalmazását, Volosin pedig görög katolikus egyházi autonómiát és rutén egyetemet követelt. Ez követően bemutatták „a (ruszin) nemzeti élet megindítására” az Osztrák–Magyar Monarchiából Észak-Amerikába kivándorolt rutének körében gyűjtött 2,5 millió osztrák–magyar koronát, és bejelentették az első rutén bank megalapítását 5 millió Kč, azaz csehszlovák korona alaptőkével. A gyűlés végül kimondta a Ruténföld Csehszlovákiához való „önkéntes” csatlakozását, amelyet 14 pontba foglaltak. Ezek közül az elsőben kijelentették: „A ruszinok a Cseh-Szlovák-Ruszin Köztársaságban független államot alkotnak”. Lényegében területi önkormányzattal egybekötött kulturális autonómiát, Ungvár székhellyel önálló nemzetgyűlést, valamint teljes belügyi, nyelvi, iskolai és egyházi önállóságot igényeltek.⁵

Az egybegyűltek azonban nem döntöttek a két legfontosabb kérdésről. Nevezetesen: a rutén önkormányzat tartalmi részéről és az új közigazgatási egység, Ruszinföld (Kárpátalja) határáról Csehszlovákia kebelében, amely a következő két évtizedben – az ország felbomlásáig – állandó feszültségek forrásává vált. Az ekkori és a későbbi viták abból eredtek, hogy a kijelölt Kárpátalja területéből kimaradtak a kettészakított (a Magyarország és Csehszlovákia között a békediktátumban megosztott) Zemplén vármegye északi részén, valamint a Sáros és Szepes vármegyében élő rutének. A másik sarkalatos kérdés Kárpátalja önkormányzatának megteremtése volt, amit minden csehszlovák–rutén egyezmény hangsúlyozott, s amely a prágai kormányzat folytonos halogatása következtében végül két évtizedig nem valósult meg.

Az 1919. május 8-án megválasztott Központi Orosz (Ruszin) Nemzeti Tanács vezetői: Beszkid Antal (1885–1933) elnök, a három alelnök: Volosin Ágoston, Brascasajko Mihály (1883–1969) és Sztripszkij Miron. A tanácskozás határozatát egy Volosin vezette népes, meghatalmazott küldöttség vitte Prágába, ahol azt átnyújtotta Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) köztársasági elnöknek. A magyarországi Magyar–Rutén Politikai Párt – elnöke Kutkafalvy Miklós (1883–1934) – később, 1919. augusztus 5-én emlékiratot küldött Pá-

⁵ CSOMÁR Zoltán: Ungvári magyarok a cseh megszállás alatt. In. Ungvár és Ung vármegye. Szerk. Csíkvári Antal. Budapest, 1940. 55–56. old.

rizsba „a rutén kérdésnek magyar kapcsolatban való megoldása érdekében”.⁶ Az antanthatalmak a beadványt „természetesen” figyelembe sem vették.

Közben a párizsi békekonferencia 1919. június 7. és augusztus 12. között tartott tárgyalásain döntött Ruténföld ideiglenes nyugati határáról, amelyet kezdetben demarkációs vonalnak is neveztek. „Ez „nagy vonalakban keletre követi” a Csap és Ungvár közötti vasúti pályát, „meghagyja Ungvárt és környékét Podkarpatska Rusnak”, majd az Ung folyó mentén az Uzsoki-hágóig, azaz a lengyel határig húzódik.”⁷ Délen azonban a demarkációs vonal egy szakaszon átlépte a Csap és Ungvár közötti vasutat. Ennek következtében, a pálya keleti oldalán fekvő három falut – Kisrát (597 magyar), Nagyrát (592 magyar), Tiszaásvány (402 magyar) – közigazgatásilag Szlovákiához csatolták, és Pozsonyból igazgatták. A három községben összesen 1609 lakos élt, közülük 1591 magyar (98,88 %) volt.⁸

A demarkációs vonal nyugati oldalán, azaz az Ung folyó jobb partjának mentén 32 települést sorolt fel a korabeli hivatalos csehszlovák statisztika, amelyeket viszont Ungvárról irányítottak.⁹ Az ekkori Kárpátalja, vagyis Podkarpatská Rus területe 12 694 km², ahol 606 568 lakos élt.¹⁰ Fontos rámutatni: mivel a csehszlovák csapatok csekély létszáma miatt képtelen volt Kárpátalja területének az elfoglalására, annak délkeleti részét 1919. április második felében román hadsereg szállta meg a Körösmező–Rahó–Nagybocskó–Técső–Huszt–Királyháza–Nagyszöllős–Beregszász vonalig. (A románok például Nagyszöllősről csak 1920 májusában vonultak ki.)

A Kárpátalját irányító öttagú igazgatótanács elnökének a kinevezéséről 1919. augusztus 12-én egy Masaryk államelnök által láttamozott levélre hivatkozva, Zsatkovics Gergely (Grigorij, angol: Zhatkovych Gregory, 1886–1967), az Amerikai Rutén Nemzeti Tanács képviselője Prágából értesítette a Központi Orosz (Ruszin) Nemzeti Tanácsot. Zsatkovics ekkor még úgy tudta: „véglegesen a mi tartományunkhoz” (tudniillik Kárpátaljához) tartozik majd az összes ruténlakta terület, így Szepes vármegye Ólublói járása, Sáros és Zemplén megye északi, Ung vármegye északi és keleti része, valamint Be-

⁶ Magyar–Rutén Politikai Párt tevékenysége és memoranduma az entetéhez a rutén kérdésnek magyar kapcsolatban való megoldása érdekében. Budapest, 1919. 1–20. old.

⁷ KRÁL, Jiří: Podkarpatská Rus. V Praze [Prágában], 1924. 3. old.

⁸ Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914. A Magyar Szent Korona országai. Tud. szerk. Zentai László. Baja–Pécs, 2000. 125., 139., 161. old.

⁹ Statistický lexikon obcí v Podkarpatské Rusi. V Praze, 1928. Nákladem Státního Úřadu Statistického, 31. old.

¹⁰ KRÁL, Jiří., 1924. 10–11. old.

reg, Máramaros és Ugocsa vármegye.¹¹

A kárpátaljai polgári közigazgatás megszervezésére kinevezett Jan Breicha (ruszinul: Брейха Ян, 1867–1924) 1919. augusztus 20-ai ünnepélyes ungvári beiktatása után felgyorsult a kárpátaljai csehszlovák szakigazgatás kiépítése.¹² A katonai és a polgári közigazgatás 1919. augusztus-szeptemberi párhuzamossága azonban feszültségeket okozott, ezért a prágai kormány október első napján Edmond Hennocque (1860–1933) francia tábornokot kinevezte a demarkációs vonaltól fekvő ruténlakta területek katonai parancsnokának, aki december végéig töltötte be tisztségét. Két nap múlva, október 3-án a belügyminiszter rendeletet adott ki, amely kimondta: a legfőbb hatalom a katonai parancsnoké, miközben meghatározta a polgári közigazgatás vezetőjének, Jan Breichának a pontos jogkörét.

Kárpátalja a „Szerződés Csehszlovákia függetlenségének elismeréséről és a kisebbségek védelméről”¹³ szóló, 1919. szeptember 10-én Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt egyezményvel vált nemzetközi jogilag egy addig sohasem létezett állam részévé. Csehszlovákia kötelezte magát, hogy a Kárpátoktól délre lakó rutének területét „olyan autonóm egység alakjában fogja megszervezni, amely a Csehszlovák Állam egységével összeegyeztethető legszélesebb körű önkormányzattal lesz felruházva”, és választott képviselői részt vesznek a csehszlovák országgyűlés munkájában (II. fejr. 10. cikk.). A „Kárpátoktól délre lakó rutének területének külön tartományi gyűlése lesz. Ez a tartományi gyűlés fogja a törvényhozó hatalmat gyakorolni nyelvi, közoktatási, vallási, helyi közigazgatási és minden olyan egyéb kérdésben, amelyet a Csehszlovák Állam törvényei hatáskörébe utalnak. A rutén terület kormányzóját a Csehszlovák Köztársaság elnöke fogja kinevezni, és ez a rutén tartományi gyűlésnek lesz felelős.” (11. cikk.) „Csehszlovákia egyetért azal, hogy a rutén terület tisztviselőit a lehetőséghez képest e terület lakosai közül fogják kiválasztani.” (12. cikk.)¹⁴

A saint-germaini békeszerződésben kijelölt Csehszlovákia keretébe a korábbi Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye által alkotott Kárpátalja nagytáj (17 945 km²) több mint a kétharmada (70,7%-a), összesen 12 694 km²

¹¹ ÁRKY Ákos: Ruszinszko küzdelme az autonómiáért 1918–1927. Budapest, 1928. 8. old.

¹² ПОП, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001. 105. old. (Pop, Ivan: Enciklopedija Podkarpatszkoj Ruszi. Uzsgorod/Ungvár).

¹³ HALMOSY Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései. II. átdolg., bőv. kiad. Budapest, 1983. 89–93. old.

¹⁴ HALMOSY D., 1983. 92–93. old.

terület¹⁵ került. A Kárpátok lábainál, a síkvidéki Tiszhát összefüggő és akkor lényegében színmagyar tájáról és annak lakóiról a saint-germaini szerződés természetesen hallgatott. A csehszlovák nemzetgyűlés 1919. november 10-én cikkelyezte be a saint-germaini döntést.

Magyarország a „rutén autonóm területet” is magába foglaló Csehszlovákia szuverenitását az 1920. június 4-i trianoni diktátumban volt kénytelen elismerni. Ennek területi vonatkozásai: Ung vármegye 3230 km² területének – Ungvár várossal együtt – mintegy fele; a Nagykaposi és a Szobránci járás egésze, valamint az Ungvári járás nyugati széle az új állam szlovákiai országrészéhez került. Ung megye keleti tája már Kárpátaljához tartozott: a teljes Szerednyei járás, az Ungvári járás döntő része, valamint a Nagybereznai és Perecsenyi járás csaknem egésze. Az utóbbi két közigazgatási egység esetében kivéve az Ung folyásától nyugatra elhelyezkedő – a Felsőnémeti község térségétől az Uzsoki-hágóig húzódó – több mint 60 km hosszú, 32 települést magába foglaló keskeny sávot. Ez ugyanis a demarkációs vonaltól nyugatra feküdt, ezért Szlovákia része volt, de mégis – mint említettük – a kárpátaljai Ungvárról kormányozták.¹⁶

A ruszin–szlovák ideiglenes országrész-határ egyébként, Újkemence község térségétől a csehszlovák–lengyel határig lényegében megegyezett az Ung, illetve Zemplén közötti régi vármegyehatárral. Ung megyéből Magyarországnak mindössze 13 km² maradt az államfordulatig a Nagykaposi járásban lévő Záhony (1231 lakos) és Győröcske (258 lakos) községgel. A Nyíregyháza várossal együtt 4637 km² területű Szabolcs vármegyének a Tiszától északkeletre fekvő, a folyó jobb partján elterülő 69 km² kiterjedésű sarkát Kárpátaljához rendelték, amely három lényegében színmagyar községet – Eszeny (2013 fő, ebből 1947 magyar, 96,7%), Szalóka (791 fő, mind magyar) és Tiszaágtelek (675 fő, ebből 671 magyar) – érintett. Az 1910. évi népszámlálás szerint tehát összesen 3479 lakossal, akik közül 3409 magyar (97,98 %) volt.¹⁷

A Beregszász és Munkács városokkal együtt 3786 km² területű Bereg vármegyből 3327 km²-t csatoltak Csehszlovákiához: az Alsóvereckei, a Szolyvai, a Latorcai, a Munkácsi és a Felvidéki járás egészét, a Mezőkaszonyi és a Tiszháti járás nagyobb részét, Magyarországnak mindössze 459 km² maradt, az ún. Csonka-Bereg. (A későbbi határkiigazítások után csak 436 km².)

A történeti Magyarország legkisebb vármegyéjét, a nagyközségi rangú

¹⁵ KRÁL, Jiří., 1924. 10. old.

¹⁶ Statistický lexikon obcí..., 1928. 31. old.

¹⁷ Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914., 2000. 74–75., 77., 107., 114., 154., 161., 168. old.

megyeszékhely, Nagyszöllőssel együtt 1213 km² területű Ugocsa megyét teljesen elszakították. Mindössze 0,1 km² (azaz 10 hektár) lakatlan része maradt belőle Magyarországon. Ugocsa háromnegyed részét (894 km², 73,7%) Csehszlovákiához, a többit (319 km²) Romániához csatolták. Ugocsa vármegye Tiszáninneni járása egészében csehszlovák, Tiszántúli járásának nagyobb része román fennhatóság alá került.

A Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagybánya és Felsőbánya városokkal együtt 6289 km² területű Szatmár vármegyéből előbb, 1919-ben Romániához rendelték a színmagyar Nagypalád községet (1910-ben 1525 lakos) 5360 katasztrális hold (32,4 km²) közigazgatási területtel, majd 1921-ben Csehszlovákiához csatolták.

Máramaros vármegyét az egyetlen várossal, Máramarosszigettel együtt (9716 km²) a saint-germaini békeszerződés kettévágta: a nagyobb északi része (6299 km²) az Ökörmezői, a Dolhai, a Huszti, a Taracsvizi járás egésze, valamint a Técsői és Tiszavölgyi járás szinte teljesen és a Szigeti járás döntő része Csehszlovákiához került. A vármegye Tiszától délre fekvő, kisebb felét (3417 km²) – az Izavölgyi, a Sugatagi és a Visői járás egészét, valamint a Szigeti és Tiszavölgyi járás kisebb részét Romániához csatolták.¹⁸

Néhány nappal az után, hogy 1919. november 10-én a csehszlovák nemzetgyűlés jóváhagyta a saint-germaini békeszerződést, november 16-án kiadták Kárpátalja alkotmánylevelét, az ún. „Generálny Statutum”-ot (‘Általános Szabályzat’-ot), amely tartalmazta a saint-germaini okmány alapvető cikkeit is. „Hogy a csehek ennek a kidolgozását mennyire fontosnak tartották, mutatja, hogy a rendeletet maga Tomáš G. Masaryk szövegezte. A statútum ezért inkább is hasonlít egy filozófiai elmefuttatáshoz, mint egy közigazgatási rendelethez”.¹⁹

Feltehetően emiatt a „Generálny Statutum”-ot csak falragaszokon hozták nyilvánosságra, Ungváron például november 18-án.²⁰ Tehát nem volt törvényileg elfogadott, illetve becikkelyezett és a törvénytárban hivatalosan kihirdetett. Miközben a statútum Kárpátaljának „legszélesebb önkormányzatot”

¹⁸ Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914., 2000. 68., 72., 75., 77. old.; Magyar föld – magyar nép. A megnagyobbodott Magyarország községeinek adattára. Előszó: Bonczos Miklós. Szerk. Csuka Zoltán, Ólvedi János. II. kiad. Budapest, 1943. Adattár: 150. old.

¹⁹ COTTELY István: Kárpátalja közigazgatás- és alkotmányjogi helyzete a Csehszlovák Köztársaságban. – In. Közigazgatástudomány, II. évf. 1939. 235. old.

²⁰ GYÖNYÖR József: Közel a jog asztalához. (A csehszlovák állam kezdeti nehézségei, területi gyarapodása, ideiglenes alkotmánya, alkotmánylevele és annak sorsa.) Pozsony/Bratislava, 1993. 83. old.

ígért, az élére pedig kormányzói címmel, ideiglenes polgári vezetőt. Mellette felállítottak egy kinevezett tagokból álló, öttagú direktóriumot, amelynek az volt a feladata, hogy a kormányzót mindazokban a kérdésekben, amelyek az autonóm országgyűlés hatáskörébe tartoztak volna, tanácsal és utasításokkal lássa el. A statútum azt is kimondta, hogy a csehszlovák nemzetgyűlési választások után legkésőbb 90 nappal, Kárpátalján is választásokat tartanak az autonóm ruszin tartománygyűlésbe, a „szojm”-ba.

A „Generálný Statutum” alapján, ekkor jelölték ki Kárpátalja nyugati határát az addig ideiglenesnek tekintett demarkációs vonalon: Csap–Ungvár vasúti pálya, Ung folyása, Uzsoki-hágó. Az ettől keletre-délkeletre fekvő területen négy új közigazgatási egységet szerveztek: az Ungvári, a Munkácsi, a Beregszászi és Máramarosi „župa”-t (‘zsupa’) azaz megyét, amelyeket egy-egy „župan (zsupán/főispán/megyefőnök) igazgatott. A cseh hatóságok például a Beregszászi zsupa székhelyévé célzatosan Munkácsot tették, és az ősi vármegyeszékhely színmagyar Beregszászt megfosztották városi rangjától, nagyközséggé minősítették, ahol a zsupáni hivatalnak csupán egy kirendeltsége működött.²¹

Más forrás szerint a „Generální Štatut pre organizáciu a administráciu Podkarpatskej Rusi” (sic!) című dokumentumot 1919. november 18-án hirdették ki, de Kárpátalja önkormányzatának alapelveiről szóló ezen alaptörvényt soha nem tették közzé a csehszlovák rendeletek és törvények gyűjteményében. „A statútum Ruszinszko alatt azt a területet érti, amely a párizsi legfőbb haditanács által Szlovákia keleti részében megállapított demarkációs vonaltól keletre a román országhatárig terjedt. (Ez az utóbbi rész vált 1920-tól a kárpátaljai magyar–csehszlovák államhatárrá – B. J.)

Ez a demarkációs vonal a béketárgyalások idején állapított meg, kétségen kívül csak ideiglenesen. A [párizsi] Legfelsőbb Haditanács a vonalat először Ungvártól keletre vonta meg, majd a csehszlovák delegáció kérésére Ungvártól nyugatra, közvetlenül az Ung folyó mentén egész(en) a lengyel határig”.²² Ezt a demarkációs vonalat azonban két évtizeden keresztül sem a prágai kormány, sem a rutének, sem a szlovákok nem tekintették véglegesnek.

A „Generálný Statutum” alapján Jan Breichát nevezték ki kormányzónak, az igazgatótanács elnöke Zsatkovics Gergely, tagjai Volosin Ágoston, Braszajko Gyula (1875–1955), Hadzsega Gyula és dr. Toronszky Emil jogász

²¹ BOTLIK József: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez.* Budapest, 2000. 162. old.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL. OL.) K 28. 386. tét. 1939–K–16 376. szám, 147. old.

lett. A direktóriumhoz hat szakág tartozott: elnöki és határon túli; művelődési és iskolaügyi; vallási, ipari és kereskedelmi; igazságszolgáltatási, földművelésügyi és élelmiszerellátási; belügyi, valamint pénzügyi.²³ Az öttagú kormányzótanács és a tényleges hatalmat birtokló Breicha között azonban hamarosan ellentétek támadtak, amely annyira elmérgesedett, hogy a direktórium 1920. február 19-én lemondott.

Kárpátalja közigazgatása továbbra is nehézségekkel küszködött, amelyet tetézett, hogy – az imént idézett ígéret ellenére – lakossága 1920. április 18-án, illetve 25-én az első országos és általános választáskor nem választhatott képviselőket a csehszlovák nemzetgyűlésbe, valamint a szenátusba. Kárpátalján, mint Csehszlovákia 23. számú választókerületében, egyébként kilenc parlamenti képviselőt és négy szenátort választhattak volna. A prágai kormány a voksolás elhalasztását azzal indokolta, hogy a Podkarpatská Rus egy része még román katonai megszállás alatt áll. Ez egyébként igaz volt, mert a román csapatok szakaszosan, csak 1920. augusztus 30-án (!) vonultak ki végleg a Csehszlovákiának ítélt kárpátaljai területekről, legutóbb Körösmezőről és környékéről.

Ezelőtt két nappal, 1920. augusztus 28-án Podkarpatská Rus területére a csehszlovák minisztertanács, a 2616. számú határozatával statáriumot (rögtönítélő bíraskodást) vezetett be, amely 1922. április 21-ig volt érvényben.²⁴ Más adat szerint a cseh nemzetiségű Peter Ehrenfeld (1866–1936) alkormányzó 1922. április 11-én írta alá a statáriumot megszüntető rendelkezést, amely április 26-án jelent meg²⁵, s falragaszokon, hirdetésekben is közzé tették. Ekkor a sajtószabadságot korlátozó előzetes cenzúrát is eltörölték, hasonlóan a pártélet keretek közötti működését. Az új párttörvény meghozataláig egyébként a régi magyar párttörvények voltak hatályban.

Közben Kárpátalja új, második statútumának a hatályba lépése napján, 1920. április 26-án a polgári közigazgatás vezetőjét, Jan Breichát felmentették tisztségéből. Tomáš G. Masaryk államelnök – „ideiglenes jelleggel a szojm összehívásáig” –, május 5-én Zsatkovics Gergelyt nevezte ki Podkarpatská Rus kormányzójának („губернатор”, gubernátor), a cseh Peter Ehrenfeldet pedig alkormányzónak („вице-губернатор”, vice-gubernátor). Hamarosan, július 27-én újabb – 1920/476. számú – kormányrendeletet adtak ki Podkar-

²³ Encyclopedia of Rusyn History and Culture. Paul Robert Magocsi and Ivan Pop editors. Toronto–Buffalo–London, 2002. University of Toronto Press, 86. old.

²⁴ ÁRKY Á., 1928. 34. old.

²⁵ FEDINEC Csilla: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta–Dunaszerdahely, 2002. 104. old.

patská Rus közigazgatásának ideiglenes szabályozásáról. A katonai közigazgatás azonban továbbra is érvényben maradt a Kárpátalján, azt a csehszlovák minisztertanács csak 1922. január 9-én szüntette meg.²⁶

Zsatkovics Grigorij kormányzó azonban – aki korábban felbecsülhetetlen értékű szolgálatot tett a cseh politikának abban, hogy Kárpátalját a csehszlovák államhoz csatolták –, a prágai kormányzat központosító törekvései és a ruszin önkormányzat bevezetésének lassításai miatt nem tudott érdemben működni. Nem tudta elérni a megígért rutén önkormányzat életbe léptetését, sem a szojm összehívását, hasonlóan az országon belüli ruténlakta terület határainak a kijelölését az Ung folyótól nyugatabbra, hogy abba a volt Zemplén és a Sáros vármegyei ruszinok is bekerüljenek.

A csalódott Zsatkovics 1921. március 16-án, Masaryk államelnöknél beadta lemondását. Egy emlékiratot is benyújtott, amelyben az autonómia ígéretére, illetve a rutén önrendelkezés eltüntetésére hívta fel a prágai kormány figyelmét. A lemondott Zsatkovicsot május 5-én fogadta Tomáš G. Masaryk államelnök és Jan Černý (1874–1959) miniszterelnök, de a volt kormányzó a politikai nyomás ellenére sem vonta vissza lemondását, amit ekkor elfogadtak.²⁷ Hivatalosan csak május 17-én vett búcsút Ungvártól és szülőföldjétől, majd visszaköltözött az USA-ba, ahol korábban Detroit városában (Michigan állam) a General Motors Corporation Autógyár jogtanácsosa volt.²⁸

Az imént említett demarkációs vonal pontos kijelölésére csak egy múlva év múlva, 1922. szeptember 21-én adott ki először rendeletet a csehszlovák belügyminisztérium. Utasítása szerint a szlovák minisztérium és az Ungváron székelő kárpátaljai polgári közigazgatás meghatalmazottjaiból, szlovák és ruszin politikusokból álló vegyes bizottságnak a feladata lesz a Szlovenszko és Podkarpatszka Rusz közötti végleges határ megállapítása. A 280. számú rendelet ugyanakkor kimondta a volt Abaúj-Torna, Sáros és Zemplén vármegye Szlovákiához tartozó területeinek, valamint Ung megye odacsatolt nyugati részének a közigazgatási egyesítését. A végleges ruszin–szlovák határ kijelölésére azonban két évtizedig nem került sor.

Itt kell elmondanunk, hogy Csehszlovákia és Románia évekig nem tudott megállapodni az államhatár vonalában. Először 1919. augusztus 7-én, majd egy év múlva, 1920. augusztus 10-én, végül az első csehszlovák népszámlálás után, csaknem három hónap múlva, 1921. május 4-én jelölték ki a végleges

²⁶ Lásd bővebben: COTTELY I., 1939. 236–238. old.

²⁷ ÁRKY Á., 1928. 19–20. old.

²⁸ ПОП, И. Поп, I.) 2001. 172. old.

határt, amikor egy kiigazítást is végrehajtottak. Az 1920. nyarán meghúzott határvonal, keletről nyugatra haladva, a hegygerincek, illetve csúcsaik mentén: Asztag-csúcs (ruszinul: Sztoh/Sztoj), Holló-csúcs (Kurbul), Sós-kás-csúcs (Saul), Mezőpataki-hegység (Mezipotok/Mezse-Potok), Iván-havas (Pop Iván), Csorba-tető (Serban), Havaska-tető (Mencsely/Mencsul). Az államhatár ezt követően a Tisza folyó vonalát követte Técsőig, majd az Avas-hegység gerince mentén a Batár folyásáig haladt, innen a 123. magassági pontig, itt képezve a magyar–csehszlovák–román hármas határt.

A végleges kijelölés csehszlovák részre „kevés, de viszonylag fájdalmas határmódosítást” hozott. Át kellett adni Romániának a Királyháza mellett a Tarna-patak szénben és ásványi kincsekben gazdag völgyét, Técső alatt, a Ferencvölgy-telepen működő üveghutát és teljes egészében négy falut – Bocskó, Ugocsakomlós, Avaspatak, Nagytarna –, összesen 4367 lakossal.

A csehszlovák–román területcserék eredményeképpen Kárpátalja területe 12 694 km²-ről 12 653 km²-re, azaz 41 km²-rel, a lakossága 581 059 főre csökkent.²⁹ Kevésbé ismert, hogy a Felső-Tisza-vidék természetes központja, Máramarossziget – ahol 1910-ben 21 370 lakos élt, ebből 17 542 magyar (80,72%), 1257 német, 2001 román³⁰ – a párizsi békekonferencia döntésével Csehszlovákiához került volna, hogy a Csap–Kőrösmező vasútvonalat ne vágja át országhatár. 1920. júniusában a prágai kormány azonban a várost Romániának ajándékozta, „mint a jó barátsági és szomszédsági kapcsolat bizonyítékát és kezességét”.³¹

Romániának azonban kárpótlást kellett adnia a Csehszlovákiát ért területi veszteségért. Cserébe Kárpátaljához csatolták az addig román megszállás alatt álló, a Batár és Túr folyók „teljesen jelentéktelen” nyugati és északnyugati közét. Így a járási székhely Halmi község (1910-ben 3455 lakosának 97,56%-a magyar) kivételével a színmagyar Fertősalmás (827 mind magyar), Nagypalád (1513 magyar, 99,2%) és Akli (452 magyar, 99,0%) falvakat, amelyeknek összlakossága ekkor 2544 fő volt. A hármas országhatárt a 123. magassági pontnál, a Magyarországnál hagyott Nagyhódos falutól keletre alapították meg. A határkiigazítás után Kárpátalján 606 568 lakost tartottak számon, 8223 fővel többet, mint az 1910. évi utolsó magyar népszámláláskor. A csehszlovák állampolgárok száma ekkor 599 808, rajtuk kívül 6760 fő külföldi élt Kárpátalján.³²

²⁹ KRÁL, Jiří., 1924. 7. old.

³⁰ Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914., 2000. 133. old.

³¹ BENEŠ, Karel: Vasúti közlekedés Kárpátalján. Budapest, 1996. 35. old.

³² KRÁL, Jiří., 1924. 8., 10., 51. old.; Statistický lexikon obcí..., 1928. VIII. old.

A csehszlovák–román területcsere után tíz hónappal, a magyar–román határmegállapító bizottság működése keretében Magyarország két községet – Fertőszalmás és Nagypalád – szándékozott visszaszerezni, az ún. Millerand-kísérőlevélre hivatkozva. A bizottság magyar határ-biztosának 1922. március 27-én kelt határkiigazítási javaslata már csak húsz község visszacsatolását kérte Magyarországhoz a Partiumban meghúzott trianoni határ mentén, köztük Fertőszalmást és Nagypaládot. Az indítványt azonban nem sikerült elfogadtatni, ezért az igényelt húsz faluból tizennyolc Romániában, a szóban forgó kettő Csehszlovákiában maradt.³³

Ugyanekkor törekedett Magyarország Szatmárnémeti – lakossága 1910-ben 34 984, ebből 33 094 magyar (94,84 %), 986 román (2,83 %), 629 német – visszacsatolására is, mert iparának, kereskedelmének és közlekedésének „fejlettsége magához kapcsolja úgy Ugocsát, mint az Avast, a bányavárosok vidékét, Mátészalkát, Csengert, Fehérgyarmatot és a Nyírséget is”.³⁴

Korábban a magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság magyar biztosának, Tánczos Gábor (1872-1953) altábornagynak a jelentése is a híres Millerand-levélre hivatkozott, amelynek lényege: 1920. január 16-án a magyar békedelegáció vezetőjének, gróf Apponyi Albertnek (1846-1933) francia nyelven elmondott beszéde és a gróf Teleki Pál (1879-1941) irányításával elkészített jegyzékek Magyarország jövőendő határaitól, nem maradtak hatás nélkül.

Apponyi Albert öt nap múlva – január 21-én – külön jegyzéket nyújtott be a Legfelsőbb Tanácsnak „A ruthén kérdésről”. Az igen gondosan összeállított dokumentumban számos gazdasági, kereskedelmi, közlekedési és más indokot sorakoztatott fel annak bizonyítására, hogy a ruténok által lakott területek, Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegye, Magyarország integráns részei maradjanak. Hangsúlyozta: „Minden érvenél döntőbb volna, és a Szövetséges és Társult Hatalmak szellemének leginkább megfelelné, ha a ruthén autonóm nép maga dönthetne hovatartozásának kérdésében. (...) Mindennek dacára a kérdéses négy vármegyének mindeddig nem volt alkalma döntenie sorsa fölött”.³⁵

A párizsi békekonferencia magasztosan és álszent módra hirdetett célja, a népek önrendelkezési joga csak az Osztrák-Magyar Monarchia ún. elnyo-

³³ MNL. OL. K 28. 386. tét. 1939–K–16 376. szám, 14. old. (1043/hat. 1922. sz. ir.)

³⁴ MNL. OL. K 28. 386. tét. 1939–K–16 376. szám, 54., 56. old.

³⁵ Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban. (Válogatás A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly-sur-Seine-ben I-II. kötetéből. Budapest, 1920–1921.) Bev. tan., ir. vál. Pomogáts Béla. Forrásokat szerk. és sajtó alá rend. Adám Magda, Cholnoky Győző. Budapest, 2000. 308. old.

mott népeit, a cseheket, a szlovákokat, a románokat és a délszláv népeket illette meg, a kisebbségi sorsba kerülő 3,5 millió felvidéki, kárpátaljai, erdélyi, délvidéki és nyugat-magyarországi magyarra, valamint a félmillió fős ruténségre nem vonatkozott.

A békekonferencia Legfelsőbb Tanácsának 1920. február 25-i és március 3-i ülésén Francesco Severio Nitti (1868–1953) olasz és David Lloyd George (1863–1945) brit miniszterelnök javasolta, hogy a magyar határok kérdését az anyagok alapján „részhajlás nélkül” gondolják újra. Lloyd George pontos statisztikai adatokat is citált, hogy a békeszerződés 2 millió 750 ezer magyart, azaz „a teljes magyar népesség egyharmadát” tervezi idegen uralom alá helyezni, amit „nem lesz könnyű megvédeni”. Sőt megjövendölte, hogy nem lesz béke Közép-Európában, „ha utólag kiderül, hogy Magyarország igényei jogosak, és hogy egész magyar közösségeket úgy adtak Csehszlovákiának és Erdélynek (sic!, ti. Romániának) mint egy-egy marhacsordát, csak azért, mert a konferencia elutasította a magyar ügy megvitatását”.³⁶

Bár Alexandre-Étienne Millerand (1859–1943) francia miniszterelnök és külügyminiszter ellenezte azt, a Külügyminiszterek és Nagykövetek Tanácsa március 8-ai ülésén mégis visszatért a magyar határok kérdésére. A vitában az olaszok a magyar ellenérvek tüzetes megvizsgálását javasolták, a franciák azonban minden újratárgyalást feleslegesnek és idejétmúlnak neveztek.

A mérleg nyelvét betöltő brit diplomata – köztük George Nathaniel Curzon (1859–1925) külügyminiszter – nem saját miniszterelnökük, David Lloyd George, hanem a franciák álláspontja mögé sorakozott fel. Curzon előterjesztésében végül jelképes kompromisszumot hoztak: a békeszerződés aláírása előtt elutasították a magyar határok újratárgyalását, viszont lehetővé tették, hogy a határmegállapító bizottságok javaslatokat tehessenek kisebb módosításokra, ha egyes határszakaszokat a helyszíni vizsgálatok során valóban igazságtalannak találnának.

Ekkor döntötték el azt is, hogy a későbbi módosítás lehetőségét nem a békeszerződés szövegébe iktatják, hanem egy külön kísérőlevélben hozzák a magyarok tudomására. Ez lett a Millerand-féle ún. *lettre d’envoi*, amelyet később valóban a trianoni diktátumhoz csatoltak. A kísérőlevél tehát nem francia, hanem brit kezdeményezésre született, és azért a francia kormányfő írta alá, mert ő volt a békekonferencia elnöke.³⁷ Május 6-án szintén ő adta át a magyar békedelegációnak a trianoni békeszerződés végleges szövegét. A

³⁶ ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 1999. 140. old.

³⁷ Uo. 140–141. old.

csatolt levél leszögezte: Magyarország kívánságait nem vehették figyelembe, viszont kilátásba helyezte, hogy a népszövetség megvitatja majd a kisebb háttérkiigazítási kérelmeket.

A kísérőlevél – mint hamarosan kiderült – alaptalan reményeket keltett a hivatalos magyar körökben, amit tovább táplált, hogy az Amerikai Egyesült Államok kormánya a magyar kérdéstől független okok miatt nem írta alá a békeszerződéseket. Sőt 1921. augusztus 29-én Magyarországgal különbékét kötött.

Abstract

TRIANON AND TRANSCARPATHIA

Transcarpathia according to the “Convention on the Recognition of the Independence of Czechoslovakia and the Protection of Minorities”, signed on 10 September 1919 in Saint-Germain-en-Laye has become part of a state that in international legality has never existed before. The new Czechoslovakia has committed itself that it belonged to Hungary until the millennium and will organize the settlement of the Ruthenians (Rusyns) living south of the Carpathians “in such form of an autonomous unit which will be endowed with the widest possible municipality compatible with the unity of the Czechoslovak State” and its elected representatives will participate in the work of the Czechoslovak National Assembly. The territory of the Ruthenians (in Czechoslovakian: Podkarpatská Rus) will have a separate provincial assembly (Sojm): it will exercise legislative power over language, public education, religion, local administration and in all other matters referred to its competence by the laws of the Czechoslovak State. In Transcarpathia, however, the final western Ruthenian/Rusyn-Slovakian border was not designated, what has led to constant tensions for two decades. The situation was further complicated by the fact that Czechoslovakia, meanwhile, was increasingly delaying the introduction of its autonomy (self-government) in Transcarpathia, which was also envisaged in international conventions. When this was finally allowed in 1938, it was too late: Czechoslovakia broke up.

Keywords: Transcarpathia, History 1918-1920, Czechoslovakia, Ruthenians, autonomy

KOVÁCS SÁNDOR
Budapest

RÁKÓCZI-EMLÉKEK KÁRPÁTALJÁN

Képes, virtuális barangolásra invitálok mindenkit Rákóczi földjén. Azt szeretném, ha minden szó helyett a képek és a kuruckor történelmi idézetei beszélnének, láttatnák a megannyi, a fejedelemezhez köthető emlékhelyet, a máig a nép ajkán élő Rákóczi-kultuszt. Nyugatról tartunk kelet felé.

Ungvár

1709-ben hosszabb időt töltött Bercsényi Miklós várában. Emlékét utca őrzi és egy mellszobor az egyetemen

Eszeny

A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) szellemisége erősen megérintette Eszenyt is. Többen vettek részt a Nagyságos Fejedelem zászlaja alatt a harcokban. Emlékükre a községháza bejáratánál 2013-ban díszes faragott emléktáblát állítottak, mely Fekete József helyi fafaragó munkáját dicséri.

Munkács

A gyermek Rákóczi Ferenc 1680-tól édesanyjával, Zrínyi Ilonával a munkácsi várban élt. Az 1685–1688 ostrom idején a még gyermek II. Rákóczi Ferenc névnapján verssel köszöntötte édesanyját:

Rabság bilincseit kerülő magyarság
Egy Munkács várában szorult a szabadság,
Kit egy Zrínyi-szívű tartott meg asszonyság,
Hol vagy s hálát nem adsz az egész magyarság.

Aztán 1692-es nagykorúsítása után, 1698-tól másfél évig élt Munkácson.

Megérkezését emlékirataiban a fejedelem így idézte fel:

„Megérkeztem hírére egy Kamensky Petronius nevű jó öreg, – egy szomszédos orosz zárda főnöke, ki gyermekkoromban karjain hordozott, örömkönnyeekre fakadt, és nem tudván eltelni látásommal – elkísért a határokig.

...mihelyt híre terjedt jöttömnek a munkácsi hercezségben: alig képzelhetni, mily igyekezettel és örömmel tódult a nép hozzám. Csapatonként rohantak, hozván magokkal kenyeret, húst és más szükséges élelmiszereket. Ez emberek gyermekeik és feleségeik társaságában jövének, és meglátván engem messziről, térdre ereszkedtek és orosz módra keresztet vetettek magukra. Bőven hullatták örömkönnyeiket, melyek az enyéimet is kicsalták. Buzgóságuknak és ragaszkodásuknak nem volt elég bennünket élelemmel ellátni: hanem hazaküldvén nejeiket, gyermekeiket, beálltak seregembe, többé el sem hagyának, s puskák hiányában kardokkal, vasvillákkal és kaszákkal fegyverkezvén, kinyilatkoztatták, hogy élni-halni akarnak velem.”

A szabadságharc kezdetén, 1703. június 27-én a Rákóczi-uradalom központjánál, a Fejér-háznál összecsapás volt.

Amikor 1711-ben Munkácsról útnak indult Lengyelföld felé, egyik udvari cigányzenésze lábai elé borulva, sírva mondta neki: „*Mégy, mégy felséges fejedelem! Itt hagyod a vagyont, keresed a nincsen-t!*“

A munkácsi középiskola a fejedelem nevét viseli. Udvarában 1992-ben avatták fel a névadó mellszobrát, Lavotha Géza alkotását. 2006-ban ezt cserélték le Matl Péter alkotására.

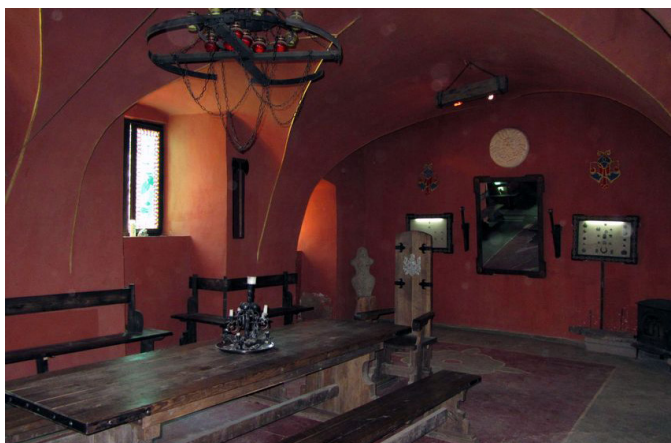
2005-ben Ivan Cubina és segítője Alekszandr Jelizarov megrendelésre a mun-

kácsi Puskin (egykor Rákóczi) utca egyik banképületének oromzatára készített egy egészalakos Rákóczi-szobrot.

Szentmiklós

II. Rákóczi Ferenc is többször megfordult a kastély falai között. 1703 júniusának végén, a munkácsi csatavesztés után, a fejedelem tapasztalatlan katonáival rövid időre itt pihent meg. 1711. február 18-án pedig, száműzésbe vonulása előtti éjszakát töltötte itt a Nagyságos Fejedelem.

Szolyva

A bécsújhelyi börtönből való szökése után a fejedelem az előkelő társadalmi rangú, lengyel Sieniawski házaspár – Adam Sieniawski nagyhutman és Elżbieta Helena Sieniawska, született Lubomirska hercegnő – birtokán Brzeżanyban, vagy magyarosan Breznánban (*Breznán*) töltötte napjait. Sieniawska grófnő befolyását kihasználva segítette Rákóczi ügyét. Ennek köszönhetően a szabadságharc kezdetén Sieniawski 600 katonát küldött

Magyarországra, később a lengyel királynál kieszközölte 1000 karabély megvásárlását Rákóczi részére. Amikor 1706-ban II. August lemondott, a grófnő II. Rákóczi Ferencet javasolta lengyel trónra.

Sieniawska grófnő és Rákóczi egymásba szerettek, erről az egymáshoz írott szerelmes levelek, versek is tanúskodnak. Egyik találkozásuk, a szolyvai ásványvízforrásoknál 1709. február 1-én volt.

Királyfiszállás (Szolocsin)

1711. február végén, útban a Beszkidek felé a megáradt Pinye folyón nem lehetett átkelni. A falu határában lévő Bukovin dűlőben ütötték fel a fejedelem és kíséretének táborát. Március 3-ig itt várták az árhullám elvonulását.

Vezérszállás (Pidpolozja)

1703 júniusának végén a még kiképzetlen kuruc csapattal Munkácson csatát veszített. Katonáival visszavonult a Beszkidek biztonságos vidékére. A fejedelem június 28-án itt töltötte az éjszakát. Duzsar István, Jalova falu

(Jávor) kenézének házában (*Romanóc 1. sz. alatti ház*) számára – ősi szokás szerint, a legmagasabb méltóságnak kijáró tiszteletből – egy nagy juhárfaasztalon ágyaztak meg. A ládaszerű aljzatra erősített asztallap 1 öl (1,9 m) hosszú, 3 láb (95 cm) széles, 5 hüvelyk (13 cm) vastag volt. Az asztalt a környékbeli ruszinok szent ereklyeként tisztelték, zarándokhelyül szolgált, itt rótták le a fejedelem iránti hódolatukat. Amikor, 1882-ben a család – engedve a Janka Sándor, beregi hírlapszerkesztő rábeszélésének köszönhető kísértésnek – az asztalt eladta Bay Ilona úrhölgynek, a falubeliek fájó szívvel vették ezt tudomásul. A hölgy az asztalt a Sárospataki Kollégium Gyűjteményének ajándékozta. Rákóczi asztala ma is megtekinthető a kollégiumi múzeumban.

Rákócziszállás (Zavadka)

A községben a fejedelem többször is megfordult. A határ átlépése után, 1703. június 16-án. Majd 1709. május 2-án is megfordult. Majd még ebben az évben, október 12-én gróf Bercsényi Miklós társaságában itt találkozott De Salenes francia márki tábornokkal. 1711. március 3-án útban az örökös emigráció felé a Vezérlő Fejedelem Zavadkán, a ruszinok körében várta be Bercsényit és bujdosó társait. A fejedelmet a görög katolikus lelkész-nél szállásolták el, katonái pedig a dombon vertek sátrat. A rutének sátraikba szalmát vittek, ellátták őket étellel, s gondoskodtak, hogy semmiben se szenvedjenek hiányt. A vonzalom a Verhovina népe és Rákóczi Ferenc között kölcsönös volt. Amikor elérkezett a fejedelem és kíséretének indulási ideje, a kuruccsapat, búcsút véve, útra kelt Lengyelföld, Galícia felé. A fejedelem távozása előtt letérdelt, megcsókolta az anyaföldet, és sírt. Felkelvén földet tartott a kezében, és a nagyszámú ruszin néphez így szólt:

„Ezt a kevés földet magamnak viszem. Ez lesz az én második imádságos könyvem.

E mellett fogok imádkozni, és imámban kérni fogom a nagy Istent: áldja meg ezt

a földet, melyet el kell hagynom. Lehetséges, hogy soha többé nem fogom látni kedves hazámat. De ti hű népem itt fogtok élni, e föld fog benneteket táplálni, legyetek továbbra is oly jók és hűek e földhöz, mint voltatok eddig”.

A rutének zokogva, templomi zászlókkal a lengyel határig kísérték, ott földre borulva imádkoztak és egyházi énekeket énekeltek, amíg csak látni lehetett a távozó fejedelmet.

A szabadságharc leverése után az új helyzetet a Verecke környéki ru-szinok nem tudták elfogadni. Még a papnak sem engedelmeskedtek, nem voltak hajlandóak imádkozni a császárért, csakis Rákóczi fejedelemért. 1738-ban a császári udvar felháborodottan indított nyomozást ez ügyben.

Makkosjánosi

A faragott, egészalakos faszobor Sárosi Tibor alkotása, 2010.

Beregszász

1703. május 22-én a piactéren Esze Tamás és társai kibontották a fejedelem toborzó zászlóit. 1705. december 21-én Beregszászból rendelt el személyenkénti felkelést. A városban számtalan Rákóczi-emlékkel találkozhatunk. Legjelentősebb a fejedelem nevét viselő főiskola, és a nemrég felavatott lovasszobor.

Vári

1703. május 21-én a Rákóczitól kapott toborzó zászlókat kibontották a település piacterén.

Dolha

A Rákóczi-szabadságharc 1703. június 7-i dolhai csatájának emléke máig elevenen él. Ezen a napon Esze Tamás ezerötszáz fős kuruc csapatával a Beszkidek felé igyekezett, hogy találkozzon Rákóczival. A kuruclegények a Borzsa folyó partján ütötték fel táborukat. Károlyi Sándor, szatmári főispán lovasaival rájuk támadt. Az egyenlőtlen összecsapásban a kurucok alulmaradtak. Az összecsapás 200. évfordulójára 1903. június 8-án előtt, emlékoszlopot avattak fel. A ruszkicai fehér márványból mívesen faragott, 1,5 m-es oszlop talapzata hasonló magasságú, szépen ívelt formájú. Az oszlop tetejére aranyozott turulmadár került, alatta kis kereszttel. A talapzat szemközti (északi) oldalára a következő feliratot vészték:

Istennel
a hazáérés a szabadságért! –
A II. Rákóczi Ferenc
szabadságharcának első csatájában
1703. június 7-én elesett
kurucz vitézek emlékére.

A hátsó (dél felőli) oldalán pedig ez állt:

Kiontom vérem
apámért, anyámért,
megöletem magam
szép gyűrűs mátkámért.
Meghalok én még ma
magyar nemzetemért.

Trianon után a csehszlovák uralom idején, 1923-ban vandálok meg rongálták. A helyreállításakor a lecsiszolt felületre a talapzat elülső részére cirill betűkkel ruszinul ezt vészték:

С Богом
за Отчизну
и Свободу!
На памятку первой битвы
7-юнія 1703 года
упавших
героев куруцов
П. Франца Раковця.

Az talapzat hátoldalára pedig ezt:

Пролю Кров
за Отця, за Матер.

Kovács Sándor

Погибну я еще днес
за мнѣ заручену
невесту – Помру
я еще днес за свою
дорогу Отчизну.

A 2000-es években felújított emlékmű talapzatán ma is ez a felirat olvasható.

Salánk

Az 1711. február 12–18 között lezajlott tanácskozást Rákóczi utolsó országgyűléseként emlegetik. A tanácskozás elutasította a békefeltételeket, és döntés született arról is, hogy a fejedelem személyesen tárgyaljon a szabadságharc támogatásáról az éppen Lengyelországba érkező orosz cárral. A fejedelem Károlyi Sándort kinevezte a kuruc seregek főparancsnokává, ő maga pedig a tanácskozás határozata értelmében útra kelt az orosz cárhoz.

A hagyomány szerint, mivel akkor a mocsaras vidéken kevés jó ivóvíz volt, Mikes Kelemen az itt tartózkodás alatt egy közeli tisztavízű forrásból hordta az ivóvizet urának, a kastélyba. Ez a forrás illetve a később az erre ráépített kút a hűséges apród nevét őrzi, amelyet a falubeliek a Mikes-név torzított, népies alakjában a Nyikes-kútként tartanak számon.

A rendszerváltás hajnalán Rákóczi és Mikes emlékének megőrkítésére 1990-ben kitisztították a kutat, és tölgyfából egy autentikus gémeskutat építettek rá. Az emlékhely másik részét két viski mester kivitelezésében, faragott, szürke gránitkövekből emelt emlékobeliszk alkotta. Az obeliszkre a Zichy Galéria támogatásával emléktáblát helyeztek. A bronz emléktábla felső részén – Nagy Lajos Imre nyíregyházi szobrász alkotása – a fejedelemnek és apródjának dombormű portréja volt, alatta pedig a következő felirat:

II. RÁKÓCZI FERENC ÉS MIKES KELEMEN

ITT TARTÓZKODÁSÁNAK ÉS AZ

1711-ES SALÁNKI TANÁCSKOZÁS EMLÉKÉRE

EMELTE SALÁNK KÖZSÉG LAKOSSÁGA ÉS A ZICHY GALÉRIA 1991 MÁJUSÁBAN

Az emlékhely nagyon rövid időn belül, már 1992-ben a vandalizmus áldozatává vált. Először eltűntek az emlékhely betonszegélyei, ezek némelyikét a kútba dobták, majd a kútödör, a kútostor is eltűnt. Hamarosan pedig a bronz domborműnek is lába kélt. Az emlékhelyet 1995-ben felújí-

tották, az obeliszkre új márványtáblát helyeztek. A 2000-e években a falu központjában Rákóczi emlékét faragott szobor és tanácskozást pedig dom-borműves bronz emléktábla őrzi.

Tiszaújlak

Kárpátalja legjelentősebb Rákóczi-emlékét az 1703. július 14–16 között vívott első győztes csata emlékére 1903-ban állították. Az emlékmű szovjet rombolásnak esett áldozatul. 1989-ben Bíró Andor kezdeményezésére a szomszédos Határőr kolhoz jóvoltából újjáépült. Az eredeti oszlop Tiszaújlak főutcáján ma az elesett szovjet katonák emlékműve, a tu-

rukmadár pedig az ungvári várkertben látható.

Tiszabökény

Az egészalakos faragott faszobor Frech' Ottó alkotása, 2005.

Bovcár

A Vezérlő Fejedelem a történelem egyetlen jelentős alakja, aki megértette, és igaz tiszteletet tanúsított e sokat szenvedett, és azóta is minden hatalom által megalázott nép iránt. A fejedelem a ruszinokat *gens fidelissima*-nak (a leghűségesebb népnek) nevezte. A hű rutének cárnak nevezték a fejedelmet, s amerre csak járt, a helyet *bov cár* (itt járt a cár) jelzővel illették. A ruszin nép a Rákóczi-szellemiséget szívében nemzedékről-nemzedékre átmentette, s a vidéket járva, ez még ma is érzékelhető. Mivel a fejedelem itt is járt, ezért az iránta való tiszteletből az Ordas-bérc neve Bovcarszkij-verh (*Bovcarszki-bérc, Rákóczi-bérc*) lett. A hegy lábánál egykoron egy kis tíz-tizenkét házból álló önálló település volt. Ez a ruszin falucska is a Bovcár (*Rákóczi-szállás*) nevet vette fel. Ma már beolvadt Égermezőbe (*Vilsányi*). Itt, a hegy oldalában, közvetlenül az út mentén találunk egy kristálytisztá vizű forrást, melynek vizével 1711 februárjában oltotta szomját II. Rákóczi Ferenc. A forrásnak a nép a Bovcár-forrás nevet adta. A millennium évében Kövesliget község a forrás fölé kockakövekből boltíves emlékfalat építtetett, amely befedte a forrást. A fal közepébe egy vörös márványtáblát helyeztek el, aranybetűs felirattal:

Itt volt II. Rákóczi Ferenc fejedelem
1711. február hónap 18-án – 1896.

Az emlékmű elkészítését Füzy Zoltán szinevéri erdész, Hoffmann Brúnó bustyaházai erdészjelölt, Fayt Antal kövesligeti jegyző irányították. Az avatáson, 1896. október 18-án Pogány Ödön técsői járási szolgabíró mondott beszédet, majd Bilák Sándor kövesligeti görög katolikus lelkész megáldotta az emlékművet. A táblát a cseh uralom idején a hatalom leverette, de Szotar Fedor ruszin paraszt megmenekítette, és 20 éven át őrizte szénapadlásán. Kárpátalja anyaországgal történt újraegyesülése után (1939) a kövesligeti főjegyző helyreállíttatta. Az emlékhely az út bal oldalán ma is látható, a közelmúltban szép

új külsőt kapott.

Virtuális utazásunkon remélem, mindenki jól kikapcsolódott és kelle-
mesen elfáradt. Ha kellőképpen felkeltettem a kárpátaljai Rákóczi- emlé-
kek iránt az érdeklődést, akkor javaslom, hogy kerekedjen mindenki útra
és keresse fel ezeket a történelmet idéző emlékhelyeket.

Abstract

RÁKÓCZI MONUMENTS IN TRANSCARPATHIA

One of the most significant independence aspiration in Hungarian history was the Rákóczi's War of Independence. Its beginning is connected to Bereg, Ugocsa and Maramures counties. Today they are parts of Transcarpathia. Perhaps that is why Transcarpathia is called the land of Rákóczi. And maybe also because here besides the Bereg-Ugocsa' footmen, who were the prince's most devoted people, the Ruthenians – the gens fidelissima, lived as well. To this day, their descendants faithfully preserve not only the memory of the prince, but also all the historical relics of the Kuruc era, ensuring that the veil of forgetfulness will not fall on Rákóczi's spirituality. The author presents these memorial sites with the help of photos and virtual roaming. Instead of words, the pictures and the historical quotations of Kuruc era speak, they show the many memorial sites that can be connected to the prince, the Rákóczi cult that still lives on the lips of the people.

In addition to the most famous monuments – Munkács, Vári, Beregszász, Dolha, Tiszaújlak – the less-known Rákóczi and Kuruc monuments come to life. Illustrated with pictures, the monuments and historical-literary quotations of Uzhhorod, Eszeny, Szentmiklós, Szolyva, Vezérszállás, Makkosjánosi, Salánk, Bovcár and other settlements flash.

Keywords: Rákóczi's War of Independence, Bereg, Ugocsa and Maramures counties, Rákóczi and Kuruc monuments

TARTALOM / СОДЕРЖАНИЯ

Előszó.....	5
Спередслово.....	6
МИХАИЛ КАПРАЛЬ Дни и годы с Иштваном Удвари.....	7
ІГОРЬ КЕРЧА Иштван Удвари зоставать з нами.....	26
ЛЕСЯ МУШКЕТИК Зі спогадів про співпрацю з Іштваном Удварі.....	30
ROPOVICS MIKLÓS TIBOR Udvari István emlékezete.....	40
BÁRÁNY ERZSÉBET Udvari István munkássága.....	45
ОЛЕНА ДУЦЬ-ФАЙФЕР Контекстуальный словник лемківського языка як ревіталізаційний проєкт.....	57
МИХАЙЛО ФЕЙСА Основни проблеми правописа русского языка	73
МАРИАННА ЛЯВИНЕЦ-УГРИН Займствованная лексика в кириллических памятниках круга епископа А. Бачинского.....	99
ZOLTÁN ANDRÁS Magyar mintájú tükörszavak a ruszinban (Kutka János katekizmusa alapján).....	108
KOCSIS MIHÁLY Az ukrán r betű viszontagságos élete.....	115
ВАЛЕРІЙ ПАДЯК Карпаторусинська драма на зачатку 19. столітя: просвітенство vs народна традиція.....	121

ВОЛОДИМИР ФЕНИЧ

З ласки божої...

Формування етноконфесійної ідентичності карпатських
русинів–греко-католиків ужгородської унійної традиції
усупереч «сильним світу цього» (1818–1918).....138

BOTLIK JÓZSEF

Trianon és Kárpátalja.....170

KOVÁCS SÁNDOR

Rákóczi-emlékek kárpátalján.....184

UDVARI ISTVÁN * IŠTBAH UDBAPI
1950–2005

A Hodinka Antal Ruszin Értelmiségi Egyesület (HORUE) és a VI. kerületi Ruszin Nemzetiségi Önkormányzat 2020. december 5-én nemzetközi tudományos online emlékkonferenciát tartott a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke alapítója és első vezetője, a HORUE egyik alapítója Udvari István egyetemi tanár (1950–2005) emlékére születésének 70. és megrendítően korai halálának 15. évfordulója alkalmából. Az emlékkonferencián minegy tíz előadás hangzott el. A magyarországi résztvevőkön kívül online kapcsolódtak be vendégek Lengyelországból, Szerbiából, Szlovákiából és Ukrajnából is. Jelen kiadványunk a konferencián elhangzott előadások alapján készített tanul-

mányokat teszi közzé, továbbá tartalmaz néhány olyan cikket is, amelyek valamilyen okból nem hangozhattak el a konferencián.

5. децембра 2020. рока Вседержавное Общество Русинської Інтелігенції імені Антонія Годинки (ВОРИАГ) и Русинське Національне Самосправованя VI. району Будапешта організували міжнародну научну онлайн-конференцію пам'яті основателя и первого руководителя катедры української и русинської філології Ніредьгазської вищої школи, єдного из основателів ВОРИАГа професора Іштвана Удварія (1950–2005), вручену 70-літтю од дня роження и 15-тим роковинам од дня його передчасної смерті. На онлайн-конференції прозвучало 10 докладів. Окрем мадярських учених онлайн виступили колеги из Польщі, Сербії, Словачії и України. У сей том зібрані доклади, котрі прозвучали на конференції и поєдні статії, котрі зо вшелияких причин не были голошені на ній.